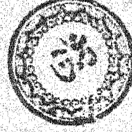
हैदराबादप्रांतस्थ-उस्मानाबादनिवासिगांधीकस्तूरचंद्रस्यात्मज
बालचंद्रस्य स्मरणार्थं ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

सप्तमांकं ।

४

श्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्त्तिकं ।

(१)

प्रकाशिका—

काशीस्थ-भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनी संस्था ।

संपादकः—

श्रीयुत पंडित गजाधरलालजैन-न्यायशास्त्री

तथा

श्रीयुत पंडित मक्खनलालजैनसिद्धांतशास्त्री ।

इत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबंधो वेदितव्यः । प्रथमौ सौधर्मैशानकल्पौ तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेंद्रौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ । तयोरुपरि लांतवकापिष्ठौ । तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ । तयोरुपरि सतारसहस्रारौ । तयोरुपरि आनतप्राणतौ । तयोरुपरि आरणाऽच्युतौ ।

प्रत्येकमिंद्रसंबंधो मध्ये प्रतिद्वयं ॥ ७ ॥ प्रत्येकमिंद्रसंबंधो वेदितव्यः मध्ये प्रतिद्वयं । सौधर्मैशानकल्पयोर्द्वाविंद्रौ । सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेकः ब्रह्मनामा । लांतवकापिष्ठयोरेको लांतवाऽऽख्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञः । सतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आनतप्राणयोर्द्वौ । आरणाऽच्युतयोर्द्वौ ।

तथा चोत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् ॥८॥ एवं कृत्वा उत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् भवति । आनतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोरिति । इतरथा हि लघ्वर्थ एक एव द्वंद्वः क्रियते तद्यथा—अस्माद्भूमितलान्नवनवतिर्योजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युत्प्लुत्य सौधर्मैशानकल्पौ भवतः, तयोरेकत्रिंशद्विमानप्रस्ताराः—ऋतु - चंद्र - विमल - वल्गु - वीर - अरुण - नंदन - नलिन - लोहित-कांचन-वंचन[1]-मारुतञ्ज-द्रींश-वैडूर्य-रुचक-रुचिर-अंक - स्फटिक - तपनीय - मेघ- हारिद्र-पद्म-लोहिताक्ष-वज्र-नंद्यावर्त-प्रभंकर-पिष्टाक-गज-मस्तक-चित्र-प्रभासंज्ञाः । मंदरचूलिकाया उपरि ऋतुविमानं, तयोरंतरं वालाग्रमात्रं । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः, प्रत्येकं द्विषष्ठिविमानसंख्या । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि एवं एकैकश्रेणीविमान हानिरा प्रभाविमानाद्वेदितव्या । एकैकप्रस्तारांतरमसंख्येयानि योजनशतसहस्राणि, तत्र प्रभासंज्ञादिद्रंकविमानादक्षिणस्यां दिशि श्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानसंख्यायामष्टादशश्रेणीविमानं तत्कल्पविमानं । तस्य स्वस्तिक-वर्धमान-विश्रुताख्यास्त्रयः प्राकाराः । तत्र बाह्यप्राकारांतरनिवासीनि अनीकानि पारिषदाश्च, मध्यप्रकारांतरवासिनस्त्रायस्त्रिंशाः, विमानाभ्यंतरप्राकारनिवासी देवराजः शक्रः सौधर्म इति चोच्यते । तस्य विमानस्य चतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि कांचन—अशोकमंदिर-मस्तार-गल्वसंज्ञानि । तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत् त्रायस्त्रिंशाः, चतुरशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, चतुरशीतिः सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मा शिवा सुजाता सुलसा अंजुका कालिंदी श्यामा भानुरित्येता अष्टावग्रमहिष्यः । अन्यानि चत्वारिंशद्वल्लभिकानां देवीनां सहस्राणि । सर्वाश्चैता अग्रमहिष्यो वल्लभिकाश्च प्रत्येकं पंचपल्योपमस्थितिकाः षोडशदेवीसहस्रपरिवृताः । एकैका चाऽग्रमहिषी वल्लभिकाश्च षोडशदेवीरूपसहस्रविकरणसमर्थाः । तत्र शक्रस्याभ्यंतरपरिषत् समिता नाम, द्वादशसहस्राणि देवानां पंचपल्योपमायुषां । चंद्रा नाम मध्यपरिषत् चतुर्दशसहस्राणि देवानां चतुःपल्योपमायुषां । जातुर्नाम बाह्यपरिषत् षोडश सहस्राणि देवानां त्रिपल्योपमायुषां । आभ्यंतरपरिषदि देवानामेकैकस्य देव्यः सप्तशतसंख्या अर्धतृतीय पल्योपमस्थितयः । मध्यमपरिषदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः षट्शतसंख्याः द्विपल्योपमस्थितयः । बाह्यपरिषदि देवानमेकैकस्य देवस्य देव्यः पंचशतसंख्याः अध्यर्धपल्योपमस्थितयः, तावद्देवीरूपविकरणसमर्थाः । अष्टानामपि-अग्रमहिषीणामभ्यंतरपरिषत् सप्तदेवीशतानि । मध्यमपरिषत्षड्देवीशतानि । बाह्यपरिषत्पंचदेवीशतानि । एतासु तिसृषु अपि परिषत्सु देव्यः; अर्धतृतीयपल्योपमस्थितयः । पदातयश्च गजवृषभरथनर्तकीगंधर्वाख्यानि सप्तानीकानि पल्योपमस्थितीनि । अनीकमहत्तराश्च पल्योपमायुषः । तत्र वायुर्नाम पदात्यनीकमहत्तरः सप्तभिः कक्षाभिः परिवृतः । प्रथमा कक्षा चतुरशीतिः पदातिशतसहस्राणि । द्वितीया तद् द्विगुणा । एवं द्विगुणा द्विगुणा पदातिसंख्या आ सप्तम्याः । हरिरश्वानीकमहत्तरः । ऐरावतो गजानीकमहत्तरः । दामधस्तिर्वृषभानीकमहत्तरः । मातुली रथानीकमहत्तरः । नीलांजना नर्तकी गणमहत्तरिका । अरिष्टयशस्को नाम गंधर्वानीकमहत्तरः । एषां षण्णामप्यनीकानां संख्या पदातिसंख्यया तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु एकैकस्यानीकस्य षट्छतसंख्या । तेषां प्राकृतानां देवानां प्रत्येकं षट्छतसंख्यानामेकैकस्य देवस्य षट्देवीशतानि । एकैका चात्र देवी षड्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्तराणामेकैकस्य षट्देवीशतानि एकैका चात्र देवी देवीषड्रूपविकरणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका । आत्म-

१ वंचन् इत्यपि पाठांतरं ।

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसंख्यानां पल्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवीशते, एकैका चात्र देवी षड्देवीरूपविक्रणसमर्था अर्धपल्योपमस्थितिका। शक्रस्य बालको नामाऽऽभियोग्यः पल्योपमायुः, जंबूद्वीपप्रमाणयान-विमानविक्रियासमर्थः, तस्य षड्देवीशतानि एकैका चात्र षड्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपल्योसमस्थितिका। प्राच्यां दिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपालः अर्धतृतीयपल्योपमायुः, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपल्योपमायूंषि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपल्योपमायूंषि। चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽग्रमहिष्यः अर्धतृतीयपल्योपमायुषः। सोमस्याभ्यंतरपरिषत् ईशा नाम पंचाशद्देवाः सपादपल्योपमायुषः। दृढा नाम मध्यमपरिषत् चत्वारि देवशतानि सपादपल्योपमायूंषि। चतुरंता नाम बाह्यपरिषत् पंचदेवशतानि सपादपल्योपमायूंषि। अपाच्यां दिशि वरज्येष्टे विमाने यमो नाम लोकपालः शेषं सोमवत्। प्रतीच्यां दिशि अंजने विमाने वरुणो नाम लोकपालः पदोनत्रिपल्योपमायुः। ईशा नाम तस्याऽभ्यंतरपरिषत् षष्टिर्देवाः अध्यर्धपल्योपमायुषः। मध्या दृढा पंचदवेशतानि देशोनाध्यर्धपल्योपमायूंषि। बाह्या चतुरंता षड्देवशतानि देशाधिकाध्यर्धपल्योपमायूंषि। तिसृष्वपि परिषत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्यः, शेषं सोमवत्। उदीच्यां दिशि वल्गु-विमाने वैश्रवणो नाम लोकपालः त्रिपल्योपमायुः, तस्याऽभ्यंतरपरिषत् ईशा सप्ततिर्देवाः अध्यर्धपल्योपमायुषः। मध्या दृढा षड्देवशतानि देशोनाध्यर्धपल्योपमायूंषि। बाह्या चतुरंता सप्तदेवशतानि सपादपल्योपमायूंषि। तिसृष्वपि परिषत्सु स्वभर्तृस्थित्यर्धस्थितयो देव्यः, शेषं सोमवत्। चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसंख्या अप्सरसः। सौधर्मेंद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि। पुष्पप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पंचनवतिः सहस्राणि पंचशतान्यष्टनवत्यधिकानि। तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि भवंतीत्युक्तः सौधर्मकल्पः। तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्छ्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानविरचितायां यदष्टादशं तत्कल्पविमानं, तस्य परिवारवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या। तस्य पतिः—ऐशानो देवराजः, यस्याऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, अशीतिः सामनिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः। श्रीमती सुसीमा सुमित्रा वसुंधरा जया जयसेना अमला प्रभा चेत्यष्टावग्रमहिष्यः सप्तपल्योपमास्थितयः। द्वात्रिंशद्वल्लभिकासहस्राणि सप्तपल्योपमायूंषि। अभ्यंतरपरिषत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपल्योपमायूंषि। चंद्रा मध्यमा परिषत् द्वादशदेवसहस्राणि षट्पल्योपमायूंषि। जातुर्बाह्यपरिषत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पंचपल्योपमायूंषि—लघुपराक्रमः पदात्यनीकमहत्तरः, अमितगतिः अश्वानीकमहत्तरः, द्रुमकांतो वृषभानीकमहत्तरः, किन्नरो रथानीकमहत्तरः, पुष्पदंतो गजानीकमहत्तरः, गीतयशा गंधर्वानीकमहत्तरः श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका। तत्र पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः। एवं शेषाणामप्यनीकानां विक्रिया संख्याता। एते सर्वे अनीकदेवाः तन्महत्तराश्च साधिकपल्योपमायुषः। ऐशानस्य दाक्षिणस्यां दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः; अर्धपंचपल्योपमायुः। तस्याभ्यंतरपरिषद् षष्टिर्देवाः। मध्यपरिषत् पंचदेवशतानि। बाह्यपरिषत् षड्देवशतानि सप्त च देवाः। अपरस्यां दिशि सर्वतोभद्रे यमो लोकपालः अर्धपंचपल्योपमायुः, शेषः सोमवत्। उत्तरस्यां दिशि सुभद्रे वरुणो लोकपालः पंचपल्योपमायुः। तस्याभ्यंतरपरिषदशीतिर्देवाः। मध्यमपरिषत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिषदष्टौ देवशतानि। पूर्वस्यां दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपालः पादोनपंचपल्योपमायुः। तस्याभ्यंतरपरिषत् सप्ततिर्देवाः। मध्यमपरिषत् षड्देवशतानि। बाह्यपरिषत्सप्तदेवशतानि। ईशानस्य पुष्पको नाम आभियोग्यो देवः बालकतुल्यः जंबूद्वीपप्रमाणपुष्पकयानविमानविकरणसमर्थः, शेषः शक्रवन्नेयः। एवमुत्तरश्रेणिविमानपुष्पकप्रकीर्णकाधिपतीशानो वर्णितः। प्रभाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्प्लुत्य सानत्कुमारमाहेंद्रकल्पौ भवतः। तयोः सप्तविमानप्रस्ताराः-अंजन-वनमाल-नाग-गरुड-लांगल-बलभद्र-चक्राभिधानाः। तत्रांजनविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः। विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि। तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्विमानानि एवं श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रात्। तेषामंतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि। चक्राख्यादंतविमानाद्दक्षिणश्रेण्यां पंचविंशतिविमानविराजितायां पंचदशकल्पविमानं सौधर्म-

कल्पविमानसदृशं। तस्याधिपतिः सानत्कुमारो देवराजः–यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशस्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, द्विसप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्विसप्ततिः आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः। अष्टावग्रमहिष्यः शक्राग्रमहिषीसमानाः नवपल्योपमायुषः। एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिवृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रविकरणसमर्थाः। अष्टावन्यानि वल्लभिकानां सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि। समिताभ्यंतरपरिषदष्टौ देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूंषि । चंद्रा मध्यपरिषद्दशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूंषि जातुर्बाह्यपरिषत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूंषि। अभ्यंतरपरिषद्देवानां–एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पंचपल्योपमायूंषि । मध्यमपरिषद्देवानां एकैकस्य षड्देवीशतानि पंचपल्योपमायूंषि। बाह्यपरिषद्देवानां एकैकस्य पंचदेवीशतानि पंचपल्योपमायूंषि। सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तराः शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुषः। पदातीनां प्रथम कक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एवं द्विगुणा द्विगुणाः आ सप्तम्याः। तथा शेषेष्वपि षट्सु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पंचपल्योपमायूंषि । आत्मरक्षदेवानां एकैकस्य देवीशतं पंचपल्योपमायुः। बालकविमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयुः, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि। त्रीणि देवीशतानि पंचपल्योपमायूंषि। पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयंजन-वल्गुविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणाः;चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः। सागरोपमस्थिती सोमयमौ। पादाधिकतावदायुर्वरुणः। अर्धाधिकतावदायुर्वैश्रवणः। सोमयमयोरभ्यंतरपरिषच्चत्वारिंशद्देवाः। मध्यमपरिषत् त्रीणि देवशतानि। बाह्या परिषच्चत्वारि देवशतानि। वरुणस्याऽभ्यंतरपरिषत्पंचाशद्देवाः। मध्या चत्वारि देवशतानि। बाह्या पंचदेवशतानि। वैश्रवणस्य अभ्यंतरपरिषत् षष्टिर्देवाः। मध्या पंचदेवशतानि। बाह्या परिषत् षड्देवशतानि। चतसृष्वपि अभ्यंतरपरिषत्सु देवानामायुः, त्रीणि सागरोपमाणि। एकैकस्य देवीशतं। चतसृष्वपि मध्यमपरिषत्सु देवानामायुः देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि। एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः। चतसृष्वपि बाह्यपरिषत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुषः। एकैकस्य पंचाशद्देव्यः। तस्माच्छक्रविमानादुत्तरस्यां दिशि, श्रेण्यां पंचविंशतिविमानमंडितयां पंचदशकल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्येश्वरो महेंद्रो देवराजः। यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, सप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः। सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि। चत्वारो लोकपालाः । ऐशानाग्रमहिषीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः एकादशपल्योपमायुषः। अष्टौ चास्य वल्लभिकानां सहस्राणि तावदायूंषि । शेषः सानत्कुमाराग्रमहिषीवल्लभिकावत्। समिताभ्यंतरपरिषत् षड्देवसहस्राणि। चंद्रा मध्यमपरिषत् अष्टौ देवसहस्राणि। जातुर्बाह्यपरिषत् दशदेवसहस्राणि। तिसृष्वपि परिषत्सु देवानां सानत्कुमारपरिषद्देवस्थितेरधिका स्थितिः। शेषो देवीगणपरिमाणायुः, विक्रियासामर्थ्यादिविधिः सानत्कुमारपरिषद्वत्। अनीकमहत्तराणामाख्याः ऐशानवद्वेदितव्याः। पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः। तथा शेषेष्वपि षट्सु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणां एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपल्योपमस्थितिका। आत्मरक्षाणामायुः साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि। एकैकस्य सप्तपल्योपमायुषां देवीनां शतं । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र सुभद्र-समितविमानवासिनः सोमयमवरुणवैश्रवणलोकपालाः। एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्संख्या देव्यः, चतस्रोग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः। तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिर्वरुणः, तदूनस्थितिर्धनदः, ततोप्यूनस्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यंतरपरिषत् पंचाशद्देवाः। मध्या चत्वारि देवशतानि। बाह्या पंचदेवशतानि। वैश्रवणस्याऽभ्यंतरपरिषत् षष्टिर्देवाः। मध्या पंचदेवशतानि। बाह्या षड्देवशतानि। वरुणस्याभ्यंतरपरिषत्सप्ततिर्देवाः। मध्या षड्देवशतानि। बाह्या सप्तदेवशतानि। लोकपालचतुष्टयाभ्यंतरपरिषद्देवानामेकैकस्य देवीशतं। मध्यमपरिषद्देवानां एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः। बाह्यपरिषद्देवानां एकैकस्य पंचाशद्देव्यः। आयुश्च तेषां यथासंख्यं। साधिकानि समानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि। पुष्पकयानविमानाभियोग्यदेवः साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः, तस्य देवानां साधिकद्विसागरायुषां शतं । शक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पौ स्तः। तयोश्चत्वारो विमानप्रस्ताराः अरिष्टो

देवसमितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाच्च चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । चतुर्विंशति-विमानगणना विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकान्येवं; एकैकश्रेणिविमानहान्यो नेतव्याः आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रस्ताराणामंतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानाद्दक्षिणश्रेण्यां एकविंशतिविराजितायां द्वादश-कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्याधिपतिः ब्रह्मो देवराजः, यस्य साधिके द्वे विमानशतसहस्रे । त्रयस्त्रिंशत्त्रा-यस्त्रिंशाः देवाः । षट्त्रिंशत्सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि । षट्त्रिंशदात्मरक्षसहस्राणि चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयः शक्राग्रमहिषीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः त्रयोदशपल्योपमस्थितयः चतुर्देवीसहस्रपरिवृताः । द्वे च वल्लभिकासहस्रे त्रयोदशपल्योपमस्थितिके । एकैकाग्रमहिषी वल्लभिका चतुष्षष्टिदेवीरूपसहस्रविकरणसमर्था । समिताभ्यंतरपरिषत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायूंषि । अभ्यंतरपरिषद्देवानामेकैकस्य पंचाशद्देव्यः । मध्यमपरिषद्देवानां चत्वारिंशद्देव्यः । बाह्यपरिषद्देवानां त्रिंशद्देव्यः । वायव्यादयः सप्तानीकमहत्तरा अर्धाष्टमसागरोपमायुषः । तत्र वायोः पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमकक्षा षट्त्रिंशत्सहस्राणि, द्वितीया तद्द्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । सर्वेषामनीकमहत्तराणामेकैकस्य अर्धतृतीयानि देवीशतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः । आत्मरक्षदेवानामायुः अर्धाऽष्टमानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पंचाशद्देव्यः । बालकाभियोग्यदेवोपि तावदायुर्देवीकः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभवरज्येष्ठस्वयंजनवल्गुविमानवासिनः सोम-यमवरुणवैश्रवणाः लोकपालाः तेषामेकैकस्य पंचसामानिकशतानि पंचदेवीशतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः । अर्धा-ष्टमसागरोपमायुर्धनदः, तदूनायुर्वरुणः, ततोप्यूनस्थिती सोमयमौ । सोमयमयोरभ्यंतरपरिषत्त्रिंशद्देवाः । मध्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि वरुणस्याभ्यंतरपरिषच्चत्वारिंशद्देवाः । मध्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याभ्यंतरपरिषत्पंचाशद्देवाः । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पंचशतानि । चतसृषु अभ्यंतरपरिषत्सु देवानामायुरष्टौ सागरोपमाणि । मध्यपरिषद्देवानां देशोनान्यष्टौ सागरोपमाणि । बाह्यपरिषद्देवानां तान्येवार्धाष्टमानि । तेषां देव्यो यथासंख्यं पंचाशच्चत्वारिंशत्त्रिंशच्च वेदितव्याः । ब्रह्मोत्तरादुत्तर-श्रेण्यामेकविंशतिविमानायां द्वादशं कल्पविमानं पूर्ववत् । तस्याधिपतिः ब्रह्मोत्तरः । यस्य न्यूने द्वे विमानशतसहस्रे, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, द्वात्रिंशत्सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्वात्रिंशदात्म-रक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । ऐशानेंद्राग्रमहिषीतुल्यसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः पंचदशपल्योपमायुषः । द्वे च वल्लभिकासहस्रे तावदायुषी, अवशिष्टं ब्रह्मेंद्रवत् । ब्रह्मोत्तरस्याभ्यंतरपरिषत् समिता द्वे देवसहस्रे । चंद्रा मध्या चत्वारि देवसहस्राणि । जातुर्बाह्या षड्देवसहस्राणि । अवशिष्टं ब्रह्मेंद्रपरिषद्वत् । पुष्पकाभियोग्योपि तद्वदेव । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वात्रिंशद्देवसहस्राणि इतरद् ब्रह्मेंद्रवत् । आत्मरक्षाश्च तद्वदेव । दक्षिणादिदिक्षु सोमादयो लोकपाला ब्रह्मेंद्रवज्ज्ञेयाः । ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य लांतवकापिष्ठौ कल्पौ भवतः । ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्महृदयलांतवाख्यौ । तत्र लांतवविमानाद्दक्षिणश्रेण्यां एकान्नविंशति विमानविरचितायां नवमं कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं । तस्याधिपतिर्लांतवो नाम देवराजः । यस्याधिकानि पंचविंशतिविमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः । चतुर्विंशतिः सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि चतुर्विंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । शक्राग्रमहिषीसमानसंज्ञा अष्टावग्रमहिष्यः सप्तदशपल्योपमायुषः । प्रत्येकं द्वाभ्यां देवीसहस्राभ्यां परिवृताः । अन्यानि च वल्लभिकानां तावदायुषां पंचशतानि, एकैका चाग्रमहिषी वल्लभिका च एकं देवीशतसहस्रं अष्टाविंशतिं च देवीसहस्राणि विकरोति । समिताभ्यंतरपरिषत् एकं देवसहस्रं । तत्रैकैकस्य साधिकानि दशसागरोपमाणि आयुः, सप्ताशीतिश्च देव्यः । मध्या चंद्रा द्वे देवसहस्रे । अत्रैकैकस्य देशोनानि दशसागरोपमाण्यायुषः, पंचसप्ततिश्च देव्यः । जातुर्बाह्या चत्वारि देवसहस्राणि तत्रैकैकस्य मध्यपरिषद्देवायुषः किंचिन्न्यूनमायुः, त्रिषष्टिश्च देव्यः । बालकाभियोग्यो बाह्यपरिषत्स-मायुः, षष्टिश्चास्य देव्यः । अनीकानां तन्महत्तराणां चायुः मध्यमपरिषदायुषः किंचिन्न्यूनमायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्विंशतिः सहस्राणि, ततो द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः, तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च षष्टिर्देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयंजन-वल्गुविमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तत्रैकैकस्य चत्वारि सामानि-

१ चतुरित्यपि पाठांतरं ।

कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः, जातुपरिषत्सदृशायुर्वैश्रवणः, ततो न्यूनायुर्वरुणः, ततोन्यूनायुषौ सोमयमौ। सोमयमयोरभ्यंतरपरिषद्विंशतिर्देवाः, मध्या देवशतं, बाह्या द्वे देवशते। वरुणस्याभ्यंतरपरिषत्त्रिंशद्देवाः। मध्या द्वे देवशते। बाह्या त्रीणि देवशतानि। वैश्रवणस्याभ्यंतरपरिषच्चत्वारिंशद्देवाः। मध्या त्रीणि देवशतानि। बाह्या चत्वारि देवशतानि। सर्वाभ्यंतरपरिषद्देवानामायुरेकादशसागरोपमाणि। मध्यमपरिषद्देवानां तान्येव किंचिन्न्यूनानि। बाह्यपरिषद्देवानां ततोपि किंचिन्न्यूनानि। तेषां यथाक्रमं पंचविंशतिः विंशतिः पंचदशदेव्यः। लांतवविमानादुत्तरश्रेण्यां; एकान्नविंशतिविमानविराजितायां नवमं कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं। तस्याधिपतिः कापिष्ठः। यस्योनानि पंचविंशतिः विमानसहस्राणि। त्रयस्त्रिंश-त्रायस्त्रिंशाः देवाः। द्वाविंशतिः सामानिकसहस्राणि। तिस्रः परिषदः। सप्तानीकानि। द्वाविंशतिरात्मरक्षसह-स्राणि। चत्वारो लोकपालाः। श्रीमत्यादयोऽष्टावग्रमहिष्यः पंचशतसंख्याश्च वल्लभिका एकान्नविंशतिप-ल्योपमायुषः। अवशिष्टं लांतवेंद्रवत्। परिषदश्च सर्वेषामनीकानां प्रथमकक्षा द्वाविंशतिः सहस्राणि, इतर-ल्लांतवेंद्रवत्। आत्मरक्षादिविधिश्च तथैव ज्ञेयः। अयं तु विशेषः लांतवेंद्रजातुपरिषत्सदृशायुर्वरुणः। तत ऊनायुः—वैश्रवणः। ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ। लांतवविमानाद्बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य महाशुक्रो नाम विमानप्रस्तारो भवति। शुक्रमहाशुक्रौ स्तः। ततो महाशुक्रविमानात् दक्षिणश्रेण्या अष्टादशविमान-परिमंडितायां द्वादशं कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं। तस्याधिपतिः शुक्रो नाम देवराजः। यस्याधिकानि विंशतिः विमानसहस्राणि। त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः। चतुर्दशसामानिकसहस्राणि। तिस्रः परिषदः। सप्ता-नीकानि। चतुर्दशाऽऽत्मरक्षसहस्राणि। चत्वारो लोकपालाः। पद्मादयोष्टावग्रमहिष्यः, एकैकं चात्र दशभिर्देवी-सहस्रैः परिवृता वल्लभिकाश्च अर्धतृतीयशतसंख्याः। एकैका चात्राग्रमहिषी वल्लभिका चैकविंशतिपल्योप-मायुषी द्वे देवीरूपशतसहस्रे षट्पंचाशतं च देवीरूपसहस्राणि विकरोति। समिताभ्यंतरपरिषत् पंचदेवश-तानि चतुर्दशसागरोपमायूंषि। तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशद्देव्यः। चंद्रा मध्या एकं देवसहस्रं देशोनचतुर्दश-सागरोपमायुः, तत्रैकैकस्याऽष्टात्रिंशद्देव्यः। जातुर्बाह्या द्वे देवसहस्रे मध्यमपारिषदूनायुषी, अत्रैकैकस्य पंच-त्रिंशद्देव्यः। अनीकानां महत्तराणां च जातुवदायुः। सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवसहस्राणि एकैकस्य पंचाशद्देव्यः। बालकाभियोग्योपि तावदायुर्देवीकः। आत्मरक्षाश्च पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभ-वरज्येष्ठ-स्वयंजन-वल्गु-विमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः। धनदस्य जातुवदायुः, ततोप्यूनायुर्वरुणः, ततोप्यूनायुषौ सोम-यमौ। तयोरभ्यंतरपरिषदष्टदेवाः। मध्या पंचाशत्। बाह्या देवशतं। वरुणस्याभ्यंतरपारिषत् विंशतिर्देवाः। मध्या देवशतं। बाह्या द्वे देवशते। वैश्रवणस्याभ्यंतरपारिषद्विंशतिर्देवाः। मध्या द्वे देवशते। बाह्या त्रीणि देवशतानि। सर्वाभ्यंतरपरिषद्देवानामायुः पंचदशसागरोपमाणि। मध्यपरिषद्देवानामायुस्तान्येव देशोनानि। बाह्यपरिषद्देवाना-मायुः सार्धचतुर्दशसागरोपमाणि। तेषां यथाक्रमं विंशतिः पंचदश दश च देव्यो भवंति। महाशुक्रविमाना-दुत्तरश्रेण्यां अष्टादशविमानशोभितायां द्वादशं कल्पविमानं। तस्याधिपतिः महाशुक्रः यस्योनानि विंशति विमानसहस्राणि। त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः। द्वादशसामानिकसहस्राणि। तिस्रः परिषदः। सप्तानीकानि। द्वाद-शात्मरक्षसहस्राणि। चत्वारो लोकपालाः। श्रीमत्यादयोष्टावग्रमहिष्यः अर्धतृतीयशतसंख्याश्च वल्लभिकाः त्रयोविं-शतिपल्योपमायुषः। शेषं शुक्रवत्। तिस्रोपि परिषदः शुक्रवदेव वेदितव्याः। अनीकानां प्रथमकक्षा द्वादश-देवसहस्राणि। शेषं शुक्रवत्। आत्मरक्षाणां पुष्पकाभियोग्यस्य च तथैव विधिः। दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्व तोभद्र-सुभद्र,-समितविमाननिवसिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः। शुक्रजातुपरिषत्समस्थितिर्वरुणः। तत ऊनायुर्वैश्रवणः ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ शेषं शुक्रवत्। महाशुक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य सहस्रार एकविमानप्रस्तारो भवति। यत्र दक्षिणोत्तरौ शतारसहस्रारकल्पौ तत्र सहस्राराविमाना दक्षिणश्रेण्यां सप्तदश विमानगणनायां नवकं कल्पविमानं। तस्याधिपतिः शतारो नाम देवराजः। यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि। त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः। चत्वारि सामानिकसहस्राणि। तिस्रः परिषदः। सप्तानीकानि। चत्वारि आत्मरक्षसहस्राणि। चत्वारो लोकपालाः। पद्मादयोष्टावग्रमहिष्यः पंचविंशतिपल्योपमायुषः। एकैका चात्र पंचाभिः देवीशतैः परिवृताः पंचदेवीरूपशतसहस्राणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति, द्विषष्टिर्वल्लभिकास्ता-

वदायुर्विक्रियाः । समिताभ्यंतरपरिषदर्धतृतीयानि देवशतानि साधिकषोडशसागरोपमायूंषि । तेषामेकैकस्यैका विंशतिर्देव्यः । चंद्रा मध्या पंचदेवशतानि देशोनषोडशसागरोपमायूंषि तेषां; एकैकस्याऽष्टादशदेव्यः । जातुर्बाह्या एकं देवसहस्रं चंद्रायुरूनायुः तेषामेकैकस्य पंचदशदेव्यः । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च जातुवदायुः । प्रथमकक्षा चत्वारि देवसहस्राणि एकैकस्य चत्वारिंशद्देव्यः । पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभादिविमान-निवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । जातुपरिषत्समायुर्वैश्रवणः, तत ऊनायुर्वरुणः, ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरभ्यंतरपारिषत्पंचदेवाः मध्या पंचविंशतिर्देवाः । बाह्या पंचाशद्देवाः । वरुणस्याभ्यंतरपारिषद्देवाः मध्या पंचाशद्देवाः । बाह्या देवशतं । वैश्रवणस्याभ्यंतरपरिषत् पंचदशदेवाः । मध्या देवशतं बाह्या द्वे देवशते । सर्वाभ्यंतरपारिषद्देवानामायुः सप्तदशसागरोपमाणि । मध्यपरिषद्देवानामायुः तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिषद्देवानामायुः सार्धानि षोडशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रमं पंचदशदशपंचदेव्यो भवंति । सहस्रारविमानादुत्तर-श्रेण्यां सप्तदशविमानभूषितायां नवमं कल्पविमानं । तस्याधिपतिः सहस्रारः यस्योनानि त्रीणि विमान-सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, द्वे सामानिकसहस्रे, तिस्रः परिषदः, सप्तानीकानि, द्वे आत्मरक्षसहस्रे, चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोष्टावग्रमहिष्यः सप्तविंशतिपल्योपमायुषः । शेषः शतारेंद्रवत् । परिषदात्मरक्षाऽनीकाभियोग्यवर्णना च शतारेंद्रवत् । अयं तु विशेषः—अनीकानां प्रथमकक्षे द्वे देवसहस्रे । दक्षिणादिदिक्षु सम-सर्वतोभद्र-सुभद्र-समितविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तेषामेकैकस्य द्वे सामानिकशते, षष्टिर्देव्यः, चतस्रोग्रमहिष्यः, तिस्रः परिषदः । शेषः शतारेंद्रवत् । शतारेंद्रजातुपरिषत् सदृशायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुर्धनदः । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । शेषः शतारेंद्रवत् । सहस्रारविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य आनतप्राणताऽऽरणाच्युतकल्पाः संति । तत्र षड्विमानप्रस्ताराः आनत--प्राणत-पुष्पक-सातक-रारण अच्युतसंज्ञाकाः । तत्रानतविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां षोडशश्रेणिविमानानि । एवमुपरिष्टेषु पंचसु विमानप्रस्तारेषु एकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणाच्युतविमानाद्दक्षिणश्रेण्यां एकादशविमानविरचितायां षष्ठं कल्पविमानं । तस्याधिपतिरारणो नाम देवराजः यस्याधिकान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः, दशसामानिकशतानि, तिस्र-परिषदः, सप्तानीकानि, दशात्मरक्षशतानि, चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयोष्टावग्रमहिष्यः अष्टचत्वारिंशत्पल्योपमायुषः । एकैका चात्राऽर्धतृतीयैः देवीशतैः परिवृता दशदेवीरूपशतसहस्राणि विकरोति । वल्लभिकाश्च पंचदश तावदायुर्विक्रियाः । समिताभ्यंतरपरिषत् पंचविंशतिर्देवशतं, तत्रैककः साधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीकः । चंद्रा मध्या अर्धतृतीयानि देवशतानि, तत्रैककः देशोनविंशतिसागरोपमस्थितिरष्टदेवीकः । जातुर्बाह्या पंचदेवशतानि तत्रैककः अर्धविंशतिसागरोपमस्थितिः षड्देवीकः । अनीकानां प्रथमकक्षा एकदेवसहस्रं । सर्वेषां देवानां तन्महत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशद्देव्यः । आत्मरक्षाणां च त्रिंशत्वाहकाभियोग्यस्य चंद्रायुषः ऊनमायुः, त्रिंशद्देव्यः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तेषामेकैकस्य सामानिकशतं । द्वात्रिंशद्देव्यः । चतस्रोग्रमहिष्यः । तिस्रः परिषदः । जातुसमानायुर्वैश्रवणः । ततो न्यूनायुर्वरुणः । ततो न्यूनायुषौ सोमयमौ । तयोरभ्यंतरपरिषत्त्रयो देवाः । मध्या द्वादश । बाह्या पंचविंशतिः । वरुणस्याभ्यंतरपरिषत्पंचदेवाः । मध्या पंचविंशतिः । बाह्या पंचाशत् । वैश्रवणस्याभ्यंतरपरिषत्षड्देवाः । मध्या पंचाशत् । बाह्या शतं तेषां यथाक्रमं एकविंशतिसागरोपमाणि तान्येव देशोनानि तान्येव चार्धोनान्यायुरवगंतव्यं । सप्त पंच तिस्रश्च देव्यो ज्ञेयाः । आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्यां एकादशविमानभूषितायां षष्ठं कल्पविमानं । तस्याधिपतिरच्युतो नाम देवराजः । यस्योनान्यर्धचतुर्थानि विमानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशाः देवाः । दश सामानिकशतानि । तिस्रः परिषदः । सप्तानीकानि । दश आत्मरक्षशतानि । चत्वारो लोकपालाः । श्रीमत्यादयोष्टावग्रमहिष्यः पंचपंचाशत्पल्योपमायुषः, वल्लभिकाश्च पंचदश तावदायुषः, अवशिष्टं—आरणेंद्रवत् । परिषदादिविधिश्च तथैव नेयः । अयं तु विशेषः वरुणोधिकायुः । ततो न्यूनायुर्धनदः । ततोप्यूनायुषौ सोमयमौ । त एते लोकानुयोगोपदेशेन चतुर्दशेंद्रा उक्ताः । इह द्वादश इष्यंते पूर्वोक्तेन क्रमेण ब्रह्मोत्तरकापिष्ठमहाशुक्रसहस्रारेंद्राणां दक्षिणेंद्रानुवर्तित्वात् आनतप्राणतकल्पयोश्च एकैकेंद्र

त्वात्। सौधर्मविमानसंख्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि। श्रेणिविमानानि चतुर्दशशतानि सप्तपंचाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्टनवतिः सहस्राणि पंचशतानि त्रिचत्वारिंशानि । सानत्कुमारे द्वादशविमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां पंचशतानि पंचनवत्यधिकानि प्रकीर्णकानां एकादशशतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पंचोत्तराणि । माहेंद्रेऽष्टौ विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां; एकं शतं षण्णवत्यधिकं, प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि चतुःषष्ठ्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि । षट्छतानि षट्त्रिंशानि । लांतवकापिष्टयोः पंचाशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां शतं अष्टपंचाशं प्रकीर्णकानामेकान्नपंचाशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि । शुक्रमहाशुक्रयोः चत्वारिंशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रिसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकान्नचत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि सप्तविंशानि । शतारसहस्रारकल्पयोः षड्विमानसहस्राणि श्रेणिविमानानां एकान्नसप्ततिः। प्रकीर्णकानां एकान्नषष्ठिशतानि एकत्रिंशानि। आरणाच्युतकल्पयोः सप्तविमानशतानि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि त्रिंशानि। प्रकीर्णकानां त्रीणि शतानि सप्तत्यधिकानि । चतुर्दशस्वपि कल्पविमानेषु विमानसंख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि षण्णवतिः सहस्राणि सप्त च विमानशतानि, आरणाच्युतविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राण्युत्प्लुत्य संति । तत्राधोग्रैवेयकविमानानि, येषु त्रयो विमानप्रस्ताराः सुदर्शनामोघसुप्रबुद्धाः । तत्र सुदर्शनेंद्रकाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लुत्याऽस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः अत्रैकस्यां विमानश्रेण्यां नवविमानानि। अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य अस्ति सुप्रबुद्धो नामा विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो विनिर्गताः । एकैकस्यां विमानश्रेण्यां अष्टौ विमानानि, त्रिष्वप्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न संति । तान्येकादशोत्तरविमानं शतं सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्र मध्यमग्रैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः यशोधरसुभद्रविशालाः, पूर्ववदत्रापि एकैकश्रेणिविमानहान्या पंचसप्ततिः श्रेणिविमानानि, पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत्, तान्येतानि सप्तोत्तरं शतं सुविशालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्रोपरिमग्रैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः सुमनाः सौमनाः प्रीतिंकर इति पूर्ववदत्राप्येकैकविमानहान्या एकान्नचत्वारिंशत् श्रेणिविमानानि द्वापंचाशत्पुष्पप्रकीर्णकानि, तान्येतानि समुदितानि एकनवतिर्विमानानां प्रीतिंकरविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लुत्य संति । तत्राऽनुदिशविमानानि येष्वेक एवाऽऽदित्यो नाम विमानप्रस्तारः तत्र दिक्षु विदिक्षु चत्वारि चत्वारि श्रेणिविमानानि। प्राच्यां दिशि अर्चिर्विमानं, अपाच्यामर्चिमाली, प्रतीच्यां वैरोचनं, उदीच्यां प्रभासं, मध्ये आदित्याख्यं । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि । पूर्वदक्षिणस्यामर्चिप्रभं। दक्षिणापरस्यां अर्चिर्मध्यं । अपरोत्तरस्यां अर्चिरावर्तं। उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्विशिष्टं। तान्येतानि नवादित्यविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लुत्य संति । तत्रानुत्तरविमानानि यत्रैक एव सर्वार्थसिद्धिसंज्ञो विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयवैजयंतजयंतापराजितविमानानि चत्वारि मध्ये सर्वार्थसिद्धिसंज्ञं, पुष्पप्रकीर्णकानि न संति ।सौधर्मैशानयोर्विमानानि सप्तविंशैकयोजनशतबाहुल्यानि पंचयोजनशतोच्छ्रायाणि । सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टेषु शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु आनतप्राणताऽऽरणाऽच्युतेषु नवसु ग्रैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तरेषु च विमानानां बाहुल्यमेकैकयोजनविहीनं । उच्छ्रायश्च एकैकयोजनशताधिको यथाक्रमं वेदितव्यः । तान्येतानि श्रेणींद्रप्रकीर्णकविमानानि कानि चित् संख्येययोजनविस्ताराणि कानिचिदसंख्येययोजनविस्ताराणि । यानि संख्येयविस्ताराणि तानि संख्येययोजनशतविस्ताराणि यान्यसंख्येयविस्ताराणि तानि; असंख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सौधर्मैशानयोर्विमानानि पंचवर्णानि कृष्णनीलरक्तहारिद्रशुक्लवर्णानि । सनत्कुमारमाहेंद्रयोश्चतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्टेषु त्रिवर्णानि विमानानि कृष्णनीलवर्जितानि । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राराऽऽनतप्राण-

तारणाच्युतेषु द्विवर्णानि विमानानि हारिद्रशुक्लवर्णानि । ग्रैवेयकानुदिशानुत्तरविमानानि शुक्लवर्णान्येव, परम-शुक्लं सर्वार्थसिद्धिविमानं । एषामधिकृतानां वैमानिकानां देवानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीद्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्वोपात्तायुष उदयात् स्थानं स्थितिः ॥ १ ॥ स्वेनोपात्तस्य देवायुषः उदयात्तस्मिन्भवे तेन शरीरेण स्थानं स्थितिरुच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः ॥ २ ॥ शापोऽनिष्टापादनं, अनुग्रह इष्टप्रतिपादनं तल्लक्षणः, प्रवृद्धो भाव प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्वेद्योदये सति इष्टविषयानुभवनं सुखं ॥ ३ ॥ सद्वेद्योदयमूलहेतौ सति बाह्यस्येष्टविषयस्य उपनिपाते तद्विषयमनुभवनं सुखमिति कथ्यते ।

शरीरवसनाभरणादिदीप्तिर्द्युतिः ॥ ४ ॥ शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिः द्युतिरिति उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः ॥५॥ लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यः लेश्याया विशुद्धिः लेश्याविशुद्धिः ।

इंद्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबंधः ॥ ६ ॥ विषयशब्दस्य इंद्रियावधिभ्यामभिसंबंधो भवति । इंद्रियं चाऽवधिश्च इंद्रियावधी तयोर्विषय इंद्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिक्यप्रसंगः ॥ ७ ॥ अक्रियमाणे ह्येवमभिसंबंधे उपर्युपरि देवेषु इंद्रियाणा-माधिक्यं प्रसज्येत ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ ८ ॥ स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादितरेषां प्रभावादीनां । स्थितिमतां हि प्रभावादयो नाऽस्थितस्येति ।

तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः ॥ ९ ॥ तेभ्यः स्थित्यादिभ्यः अधिका इति 'अपादानेऽहीय-रुहोरिति' तसिः । तैर्वाधिका इति तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिः' उपर्युपरि वैमानिका इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबध्यते उपर्युपरि वैमानिकाः प्रतिकल्पं प्रति प्रस्तारं च स्थित्यादिभिरधिका इति । तत्र स्थितिः-उत्कृष्टा जघन्या च । सा उपरिष्टाद्वक्ष्यते । इह तु वचनं येषां समा भवति तेषामपि गुणतो-धिकत्वज्ञापनार्थं । यः प्रभावः सौधर्मकल्पदेवानां विग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु, उपर्युपरि ततोऽनं-तगुणः । मंदाभिमानतया अल्पसंक्लिष्टत्वाच्च न प्रवर्तते । एवं सुखादयोपि प्रत्येतव्याः । लेश्यानियमः उपरि-वक्ष्यते इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्मविशुद्धितोधिका भवंति इति प्रतिपादनार्थं । यथा स्थित्यादिभिरुपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रसंगे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशांतरप्राप्तिहेतुर्गतिः ॥ १ ॥ उभयनिमित्तवशात् उत्पद्यमानः कायपरिस्पंदो गतिरित्युच्यते ।

शरीरमुक्तलक्षणं ॥ २ ॥ औदारिकवैक्रियिकाऽऽहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि, इत्यत्र शरीर-मुक्तलक्षणं ।

लोभकषायोदयान्मूर्छा परिग्रहः ॥ ३ ॥ लोभकषायवेदनीयस्य उदयान्मूर्छासंकल्पः परिग्रह इत्याख्यायते ।

मानकषायोदयापादितोभिमानः ॥ ४ ॥ मानकषायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहंकारः अभि-मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरंच परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानाः तैः गतिशरीरपरि-

---

१ जैनेन्द्रीयसूत्रं । २ विग्रहादिरितिभावः ।

ग्रहाभिमानतः । तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानं, इति तसिः । यदि हि अपादानविवक्षा स्यात् अहीयरुहोरिति प्रतिषेधः स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् ॥ ५ ॥ गतिग्रहणमादौ क्रियते कुतः ? लक्षणद्वययोगात् द्वंद्वे सुभिस अल्पाच्तरं, इति ॥

ततः शरीरग्रहणं तस्मिन् सति परिगृहोपपत्तेः ॥ ६ ॥ ततः परं शरीरग्रहणं क्रियते कुतः ? तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्तेः । सति शरीरे परिग्रहो ममेदं बुद्धिरुपजायते ।

तद्वत्त्वेपि केवलिनः परिग्रहेच्छाभाव इति चेन्न देवाधिकारात् ॥७॥ स्यादेतत्-शरीरवत्त्वेपि केवलिनः ममेदमिति संकल्पो न विद्यते ततोऽयं हेतुर्व्यभिचार इति तन्न, किं कारणं ? देवाधिकारात् । देवा हि रागादिमंतः-अधिकृताः, तेषामवश्यं सति शरीरे परिग्रहाभिलाषेण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचारः ।

तन्मूलत्वात्तदनंतरमभिमानगृहणं ॥ ८ ॥ परिग्रहमूलो हि लोकेऽभिमानो दृष्टः, ततोस्य तदनंतरं ग्रहणं क्रियते । उपर्युपरीत्यनुवर्तते तेनोपर्युपरि देवानां उक्ता गत्यादयो हीना वेदितव्याः । तद्यथा— सौधर्मैशानयोर्देवाः क्रीडादिनिमित्तां गतिं महाविषयत्वेन मुहुर्मुहुर्द्वर्त्या वाऽधिकामास्कंदंति न तथोपरि देवाः विषयाभिष्वंगोद्रेकाभावात । ततस्तन्निमित्ता गतिरपि क्रमेण हीयते । शरीरमपि सौधर्मैशानयोर्देवानां सप्तारत्निप्रमाणं । सनत्कुमारमाहेंद्रयोः षडरत्निप्रमाणं । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठेषु पंचारत्निः । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु च चतुररत्निः । आनतप्राणतयोरर्धचतुर्थारत्निः । आरणाच्युतयोररत्नित्रितयप्रमाणं । अधोग्रैवेयकेषु अर्धतृतीयारत्निः, मध्यमग्रैवेयकेषु अरत्निद्वयमात्रं, उपरिमग्रैवेयकेषु अनुदिशविमानेषु च अध्यर्धारत्निः, अनुत्तरेष्वरत्निप्रमाणमात्रं । परिग्रहोपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्तं पुरस्तात् । कुतः पुनरुपर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरित्युच्यते—

प्रतनुकषायत्वाल्पसंक्लेशावधिविशुद्धितत्त्वावलोकनसंवेगपरिणामानामुत्तरोत्तराधिक्याद भिमानहानिः ॥ ९ ॥ प्रतनुकषायत्वादल्पसंक्लेशो भवति, ततोऽवधिविशुद्धिर्जायते, संक्लेशवशादवधिर्हीयत इत्युक्तं पुरस्तात् । ततोऽवधिविशुद्धेः उपर्युपरि देवाः शारीरमानसदुःखपरीतान् नारकतैर्यग्योनमानुषान् प्रकर्षेणाऽवलोकयंति । ततस्तन्निमित्तसंवेगपरिणामः संसाराद्भीरुता, उपजायते । ततो दुःखहेतुषु दुरंतेषु परिग्रहेषु अभिमानो हीयते । किं च—

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः ॥ १० ॥ इह विशुद्धपरिणामभेदनिमित्तः पुण्यकर्मबंधविकल्पः, तत्पूर्वको देवेषु उपपाद इति उपर्युपरि अभिमानहानिः । कारणसदृशं हि कार्यं दृष्टमिति । तद्यथा—तैर्यग्योनेषु-असंज्ञिनः पर्याप्ताः पंचेंद्रियाः संख्येयवर्षायुषः, अल्पशुभपरिणामवशेन पुण्यबंधमनुभूय भवनवासिषु व्यंतरेषु च उत्पद्यंते। त एव संज्ञिनो मिथ्यादृष्टयः, सासादनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽसहस्रारादुत्पद्यंते त एव सम्यग्दृष्टयः सौधर्मादिषु अच्युतांतेषु जायंते । असंख्येयवर्षायुषः; तिर्यङ्मनुष्याः मिथ्यादृष्टयः सासादनसम्यग्दृष्टयश्च आ ज्योतिष्केभ्य उपजायंते। तापसाश्चोत्कृष्टाः त एव सम्यग्दृष्टयःसौधर्मैशानयोर्जन्मानुभवंति। मनुष्याः संख्येयवर्षायुषः मिथ्यादर्शनाः सासादनसम्यग्दर्शनाश्च भवनवासिप्रभृतिषूपरिमग्रैवेयकांतेषु उपपादमास्कंदंति। परिव्राजकानां देवेषूपपादः आ ब्रह्मलोकात्। आजीवकानां आ सहस्रारात्। तत ऊर्ध्वमन्यलिंगानां नास्त्युपपादः । निर्ग्रंथलिंगधराणामेव-उत्कृष्टतपोनुष्ठानोपचितपुण्यबंधानां । असम्यग्दर्शनानामुपरिमग्रैवेयकांतेषु उपपादः तत ऊर्ध्वं सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षोपेतानामेव जन्म नेतरेषां । श्रावकाणां सौधर्मादिष्वच्युतांतेषु जन्म नाधो नोपरीति परिणामविशुद्धिप्रकर्षयोगादेव कल्पस्थानातिशये योगोवसेयः । पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्याविधिरुक्त इदानीं वैमानिकेषु लेश्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

---

१ जैनेंद्रीयं सूत्रं ।

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

किमर्थं पृथग्लेश्याविधानं क्रियते ननु यत्रैवान्यो लेश्याविधिः तत्रैवेदं वक्तव्यं ? अत उत्तरं पठंति—

पृथग्लेश्याभिधानं लघ्वर्थं ॥ १ ॥ पृथग्लेश्याभिधानं क्रियते लघ्वर्थं तत्र हि पाठे क्रियमाणे वैमानिकानां स्वामिनां भेदेन निर्देशः कर्तव्यः स्यात्। अथ कोऽयं निर्देशः ? पीतपद्मशुक्ललेश्या इति। पीता च पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः ता लेश्या येषां त इमे पीतपद्मशुक्ललेश्या इति। यद्येवं द्वंद्वे पुंवदभावात् निर्देशो नोपपद्यते ? नैष दोषः औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं, यथाकार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं। "द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानमि" त्यत्रौत्तरपादिकं ह्रस्वत्वमेवमिहापि वेदितव्यं।

तत्र कस्य का लेश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मैशानीयाः पीतलेश्याः ॥ २ ॥ सौधर्मैशानीया देवाः पीतलेश्या द्रष्टव्याः।

सानत्कुमारमाहेंद्रीयाः देवाः पीतपद्मलेश्याः ॥ ३ ॥ सनत्कुमारे माहेंद्रे च देवाः पीतपद्मलेश्याः प्रत्येतव्याः।

ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठेषु पद्मलेश्याः ॥ ४ ॥ चतुर्ष्वेषु देवाः पद्मलेश्याः द्रष्टव्याः।

शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः ॥ ५ ॥ चतुर्ष्वेषु देवाः पद्मशुक्ललेश्या विज्ञेयाः।

आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्ललेश्याः ॥६॥ आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्ललेश्याः प्रत्येतव्याः। तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्ललेश्याः।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेऽनभिधानादिति चेन्न मिश्रयोरन्यतरग्रहणात् यथा-लोके ॥७॥ स्यान्मतं-उक्तो लेश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुतः ? सूत्रेऽनभिधानात् इति तन्न, किंकारणं ? मिश्रयोरन्यतरग्रहणात्, यथालोके। तद्यथा—छत्रिणो गच्छंतीत्यछत्रिष्वपि छत्रिव्यपदेशः एवमिहापि मिश्रयोरप्यन्यतरग्रहणेन ग्रहणं भवति इति पीतपद्मलेश्याः पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यंते, एवं पद्मशुक्ललेश्या अपीति नास्ति दोषः।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेन्नेच्छातः संबंधोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतमेवमपि ग्रहणं नोपपद्यते कुतः ? द्वित्रिशेषग्रहणात् सूत्रे ह्येवं पठ्यते द्वयोः पीतलेश्याः, त्रिषु पद्मलेश्याः, शेषेषु शुक्ललेश्या इति तच्चानिष्टमिति, तन्न किं कारणं ? इच्छातः संबंधोपपत्तेः। एवं हि संबंधः क्रियते-द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्याः, सानत्कुमारमाहेंद्रयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः। ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः शुक्रमहाशुक्रयोः शुक्ललेश्याया अविवक्षातः। शेषेषु शतारादिषु शुक्ललेश्याः पद्मलेश्याया अविवक्षातः, इति नास्त्यार्षविरोधः।

पाठांतराश्रयाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा पाठांतरमाश्रियते किं पुनः तत् पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्ललेश्या ? द्विद्विचतुश्चतुःशेषेष्विति, ततो न कश्चिदार्षविरोधः।

निर्देशवर्णपरिणामसंक्रमकर्मलक्षणगतिस्वामित्वसाधनसंख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वैश्च साध्या लेश्याः ॥ १० ॥ एतैर्निर्देशादिभिः षोडशभिरनुयोगद्वारैः लेश्याः साधयितव्याः। तत्र निर्देशस्तावत्—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति। वर्णो भ्रमरमयूरकंठकपोततपनीयपद्मशंखवर्णाः यथाक्रमं लेश्याः। वर्णांतरमासां अनंतविकल्पं, एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयाऽनंतकृष्णगुणयोगात् कृष्णलेश्याऽनंतविकल्पा । एवमितरा अपि । परिणामः—संख्येयलोकप्रदेशप्रमाणेषु असंख्येयगुणेषु कषायोदयस्थानेषु उत्कृष्टमध्यमजघन्यांशकेषु संक्लेशहान्या परिणामात्मनः अशुभास्तिस्रः कृष्णनीलकपोतलेश्याः परिणमंते तथा जघन्यमध्यमोत्कृष्टांशकेषु विशुद्धिवृद्ध्या तिस्रः शुभाः तेजःपद्मशुक्ललेश्याः परिणमंते। तथोत्कृष्टमध्यमजघन्यांशकेषु विशुद्धिहान्या तिस्रःशुभाः परिणमंते । तथा जघन्यमध्यमोत्कृष्टांशेषु संक्लेशविवृद्ध्या तिस्रः, अशुभाः परिणमंते। एकैका चात्र लेश्या असंख्येयलोकप्रदेशप्रमाण

परिणामाऽध्यवसायस्थाना। संक्रमः, कृष्णलेश्यासंक्लिश्यमानो नान्यां लेश्यां संक्रामति, कृष्णलेश्ययैव षट्स्थानपतितेन संक्रमेण वर्धते तद्यथा—कृष्णलेश्याया यत्प्राथमिकं संक्लेशस्थानं ततः स्थानादनंतभागाभ्यधिका वृद्धिरसंख्येयभागाऽभ्यधिका वा संख्येयभागाभ्यधिका वा संख्येयगुणाभ्यधिका वा असंख्येयगुणाभ्यधिका वा अनंतगुणाभ्यधिका वा। तथा हीयमानापि लेश्यांतरसंक्रमं न करोति कृष्णलेश्ययैव षट्स्थाननिपतितसंक्रमेण हीयते तद्यथा—कृष्णलेश्याया यदुत्कृष्टसंक्लेशस्थानं ततः स्थानादनंतभागहान्या असंख्येयभागहान्या संख्येयभागहान्या वा संख्येयगुणहान्या वा असंख्येयगुणहान्या वा अनंतगुणहान्या वा, यदा कृष्णलेश्या अनंतगुणहान्या हीयते तदा नीललेश्याया उत्कृष्टं स्थानं संक्रामति तदेव कृष्णलेश्यासंक्लिश्यमानस्य एको विकल्पो वृद्धौ स्वस्थानसंक्रमो नाम। हानौ पुनर्द्वौ विकल्पौ स्वस्थानसंक्रमः परस्थानसंक्रमश्चेति। एवमितरास्वपि लेश्यासु वृद्धिहान्योः संक्रमविकल्पविधिर्वेदितव्यः। अयं तु विशेषः-शुक्ललेश्यस्य विशुद्धिवृद्धौ लेश्यांतरसंक्रमो नास्ति स्वस्थानसंक्रमोस्ति। संक्लेशवृद्धौ विशुद्धिहानौ तु स्वस्थानसंक्रमोप्यस्ति परस्थानसंक्रमोपि। मध्यलेश्यानां हानौ वृद्धौ च उभावपि संक्रमौ स्तः। अनंतभागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? सर्वजीवैरनंतभागपरिवृद्ध्या। असंख्येयभागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? असंख्येयलोकभागपरिवृद्ध्या। संख्येयभागपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? उत्कृष्टसंख्येयभागपरिवृद्ध्या। संख्येयगुणवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? उत्कृष्टसंख्येयगुणपरिवृद्ध्या। असंख्येयगुणपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? असंख्येयलोकगुणपरिवृद्ध्या। अनंतगुणपरिवृद्धिः कया परिवृद्ध्या? सर्वजीवाऽनंतगुणपरिवृद्ध्या। लेश्याकर्म उच्यते—जंबूफलभक्षणं निदर्शनं कृत्वा, स्कंधविटपशाखानुशाखा पिंडिकाच्छेदनपूर्वकं फलभक्षणं स्वयं पतितफलभक्षणं चोद्दिश्य कृष्णलेश्यादयः प्रवर्तते। अथ लक्षणमुच्यते- "अनुनयानभ्युपगमोपदेशाग्रहणवैरामोचनाऽतिचंडत्वदुर्मुखत्वनिरनुकंपताक्लेशनमारणापरितोषणादि कृष्णलेश्यालक्षणं, । 'आलस्यविज्ञानहानिकार्यानिष्ठापनभीरुताविषयातिगृद्धिमायातृष्णातिमानवंचनाऽनृतभाषिता चापलातिलुब्धत्वादि नीललेश्यालक्षणं, । 'मात्सर्यपैशून्यपरपरिभवाऽऽत्मप्रशंसापरपरिवादवृद्धिहान्यगणनाऽऽत्मीयजीवितानिराशताप्रशस्यमानधनदानयुद्धमरणोद्यमादि कपोतलेश्यालक्षणं, । दृढमित्रतासानुक्रोशत्व सत्यवाददानशीलात्मीयकार्यसंपादनपटुविज्ञानयोगसर्वधर्मसमयदर्शनादितेजोलेश्या लक्षणं । 'सत्यवाक्यक्षमोपेतपंडितसात्विकदानविशारदचतुरर्जुगुरुदेवतापूजाकरणनिरतत्वादि पद्मलेश्यालक्षणं, । 'वैररागमोहविरहरिपुदोषाग्रहणनिदानवर्जनसर्वसावद्यकार्यारंभौदासीन्यश्रेयोमार्गानुष्ठानादि शुक्ललेश्यालक्षणं, । गतिरुच्यते--कपोतलेश्यापरिणत आत्मा कां गतिं गच्छतीति षड्विंशतिविकल्पेषु लेश्यांशकेषु आयुषो ग्रहणहेतवः अष्टावंशकाः मध्यमाः। कुतः पुनरेतदनुगम्यते, इति चेत् अष्टाभिः--अपकर्षैः मध्यमेन परिणामेनाऽऽयुर्वध्नाति इत्यार्षोपदेशात्। शेषा अष्टादशलेश्यांशकाः गतिविशेषहेतवः पुण्यपापविशेषोपचयहेतुत्वात्तेषां तदपेक्षो मध्यमपरिणामः तद्योग्यायुर्बंधहेतुर्भवति तत आयुर्नामकर्मोदयापादितो गतिविशेषो लेश्यावशादवसेयः । तद्यथा--उत्कृष्टशुक्ललेश्यांशकपरिणामादात्मानः कालं कृत्वा सर्वार्थसिद्धं यांति। जघन्यशुक्ललेश्यांशकपरिणामात् शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारान् यांति। मध्यमशुक्ललेश्यांशकपरिणामात् आनतादिषु प्राक् सर्वार्थसिद्धादुत्पद्यंते उत्कृष्टपद्मलेश्यांशकपरिणामात् सहस्रारमुपगच्छंति जघन्यपद्मलेश्यांशकपरिणामात् सानत्कुमारमाहेंद्रौ यांति मध्यमपद्मलेश्यांशकपरिणामात् ब्रह्मलोकादिषु आ शतारादुपपद्यंते। उत्कृष्टतेजोलेश्यांशकपरिणामात् सानत्कुमारमाहेंद्रकल्पांत्यचक्रेंद्रकश्रेणिविमानान्यास्कंदंति। जघन्यतेजोलेश्यांशकपरिणामात् सौधर्मैशानप्रथमेंद्रकश्रेणि विमानानि यांति।मध्यमतेजोलेश्यांशकपरिणामात् चंद्रादींद्रकश्रेणिविमानाद् आ वलभद्रेंद्रकश्रेणिविमानेभ्य उपपद्यंते। उत्कृष्टकृष्णलेश्यांशकपरिणामात् अप्रतिष्ठानमधितिष्ठंति । जघन्यकृष्णलेश्यांशकपरिणामात् पंचम्यामध इंद्रकनरकं तमिस्रसंज्ञकं संश्रयंते। मध्यमकृष्णलेश्यांशकपरिणामात् हिमेंद्रकादिषु आ महारौरवादुपजायंते। उत्कृष्टनीललेश्यांशकपरिणामात् पंचम्यां मध्येंद्रकमवाप्नुवंति । जघन्यनीललेश्यांशकपरिणामात् वालुकायां तप्तेंद्रकं यांति। मध्यमनीललेश्यांशकपरिणामात् वालुकायां त्रस्तेंद्रकादिषु झषेंद्रकांतेषु उत्पद्यंते। उत्कृष्टकपोतलेश्यांशकपरिणामात् बालुकाप्रभायां संप्रज्वलितनरकं यांति जघन्यकपोतलेश्यांशकपरिणामात् रत्नप्रभायां सीमंतकं याति। मध्यमकपोतलेश्यांशकपरिणामात् रौरुकादिषु आ संज्वलितेंद्रकादुपप-

यंते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेश्यांशकपरिणामात् भवनवासिव्यंतरज्योतिष्कपृथिव्यंबुवनस्पतीन् व्रजंति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेश्यांशकपरिणामात् तेजोवायुकायिकेषु जायंते । देवनारकाः स्वलेश्याभिः तिर्यङ्मनुष्यानुयोग्यानां यांति । स्वामित्वमुच्यते —रत्नप्रभाशर्कराप्रभयोः नारकाः कपोतलेश्याः । वालुकाप्रभायां नीलकपोतलेश्याः । पंकप्रभायां नीललेश्याः । धूमप्रभायां नीलकृष्णलेश्याः । तमःप्रभायां कृष्णलेश्याः । महातमःप्रभायां परमकृष्णलेश्याः । भवनवासिव्यंतरज्योतिष्काः कृष्णनीलकपोततेजोलेश्याः । एकद्वित्रिचतुरींद्रियाः संक्लिष्टत्रिलेश्याः । असंज्ञिपंचेंद्रियतिर्यंचः संक्लिष्टचतुर्लेश्याः । संज्ञिपंचेंद्रियतिरश्चां मनुष्याणां च मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनां षडपि लेश्याः । संयतासंयतप्रमत्तसंयताऽप्रमत्तसंयतानां तिस्रः शुभाः । अपूर्वकरणादीनां सयोगकेवल्यंतानां शुक्ललेश्यैव । अयोगकेवलिनोऽलेश्याः । सौधर्मैशानीयाः तेजोलेश्याः । सानत्कुमारमाहेंद्रीयाः तेजःपद्मलेश्याः । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठेषु देवाः पद्मलेश्याः । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः । आनतादिष्वासर्वार्थसिद्धात् शुक्ललेश्याः । सर्वार्थसिद्धाः परमशुक्ललेश्याः । साधनमुच्यते—द्रव्यलेश्या नामकर्मोदयनिमित्ताः । भावलेश्याः कषायोदयक्षयोपशमप्रशमप्रक्षयकृताः । संख्या कथ्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशो द्रव्यप्रमाणेनाऽनंताऽनंताः । अनंतानंताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नापह्रियंते कालेन । क्षेत्रेणाऽनंतानंतलोकास्तेजोलेश्याः । द्रव्यप्रमाणेन ज्योतिर्देवाः, साधिकाः पद्मलेश्याः । द्रव्यप्रमाणेन संज्ञिपंचेंद्रियतिर्यग्योनीनां संख्येयभागाः शुक्ललेश्याः पल्योपमस्याऽसंख्येयभागाः । क्षेत्रमुच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्या एकशः स्वस्थानसमुद्घातोपपादैः सर्वलोके वर्तते । तेजःपद्मलेश्या एकशः स्वस्थानसमुद्घातो[1]पादैकलोकस्याऽसंख्येयभागे शुक्ललेश्याः स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासंख्येयभागे समुद्घातेन लोकस्यासंख्येयभागे 'असंख्येयेषु भागेषु' सर्वलोके वा । स्पर्शनमुच्यते—कृष्णनीलकापोतलेश्यैः स्वस्थानसमुद्घातोपपादैः सर्वलोकः स्पृष्टः । तेजोलेश्यैः स्वस्थानेन लोकस्यासंख्येयभागः, अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । समुद्घातेन लोकस्याऽसंख्येयभागः—अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । उपपादेन लोकस्यासंख्येयभागाः अध्यर्धचतुर्दशभागा वा देशोनाः । पद्मलेश्यैः स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । उपपादेन लोकस्यासंख्येयभागः पंचचतुर्दशभागा वा देशोनाः । शुक्ललेश्यै- स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः षट्चतुर्दश भागा वा देशोनाः । समुद्घातेन लोकस्याऽसंख्येयभागः षट्चतुर्दशभागा वा देशोनाः, असंख्येया वा भागाः सर्वलोको वा । काल उच्यते—कृष्णनीलकपोतलेश्यानां एकशः जघन्येनांऽमुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तेजःपद्मशुक्ललेश्यानामेकशः कालो जघन्येन; अंतमुहूर्तः, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके अष्टादश सागरोपमाणि साधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । अंतरमभिधीयते—कृष्णनीलकपोतलेश्यानां—एकशः अंतरं जघन्येनांतर्मुहूर्तः, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तेजःपद्मशुक्लेश्यानामेकशः, अंतरं जघन्येनांऽतर्मुहूर्तः, उत्कर्षेणानंतः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । भावो व्याख्यायते षडपि लेश्या औदयिकभावाः शरीरनाममोहनीयकर्मोदयापादितत्वात् । अल्पबहुत्वं वक्ष्यते—सर्वतः स्तोकाः शुक्ललेश्याः पद्मलेश्या असंख्येयगुणाः अलेश्या अनंतगुणाः कपोतलेश्या अनंतगुणाः नीललेश्या विशेषाधिकाः कृष्णलेश्या विशेषाधिकाः । आह—कल्पोपपन्ना इत्युक्तं तत्रेदं न ज्ञायते के कल्पाः ? इत्यत्रोच्यते—

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

इदं न ज्ञायते कुत आरभ्य कल्पा भवंति इति सौधर्मादिग्रहणमनुवर्तते तेनायमर्थो लभ्यते सौधर्मादयः कल्पाः इति । यद्येवं तदनंतरमेवेदं वक्तव्यं ? अत उत्तरं पठति—

सौधर्मादनंतरं कल्पाभिधाने व्यवधानप्रसंगः ॥ १ ॥ यदि सौधर्मादनंतरं कल्पाभिधानं क्रियते व्यवधानं प्रसज्येत । कस्य ? स्थितिप्रभावादिसूत्रत्रयस्य । सति च व्यवधाने तेन विधीयमानोऽर्थः

१ नायं पाठो ग. पुस्तके ।

कल्पेष्वेव स्यात् अनंतरत्वाद् ग्रैवेयकादिषु न स्यात् व्यवहितत्वात् । इह पुनः पाठे सति स्थित्यादिविशेष-विधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीताः ?

कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् ॥ २ ॥ कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुतः ? परिशेषात् परिशिष्टा अमी ग्रैवेयकादयोऽनुत्तरांताः ।

भवनवास्याद्यतिप्रसंग इति चेत् उपर्युपरीत्यभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिशिष्टा यदि कल्पातीताः भवनवास्यादीनामपि वैमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति, किंकारणं ? उपर्युपरीत्यभिसंबंधात् । उपर्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति, तेन कल्पातीता अहमिंद्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिंद्रत्वं ? सामानिकादि विकल्पाभावात् ।

चतुर्णिकायोपदेशानुपपत्तिः षट्सप्तसंभवादिति चेन्न तत्रैवांतर्भावात् लौकांतिकवत् ॥४॥ स्यान्मतं चत्वारो देवनिकाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुतः ? षट्सप्तसंभवात् । षण्णिकायाः संभवंति भवन पातालव्यंतरज्योतिष्ककल्पविमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्ताः । पातालवासिनो लवणोदादि समुद्रावासाः सुस्थितप्रभासादयः । व्यंतरा अनावृतप्रियदर्शनादयः जंबूद्वीपाधिपतयः । ज्योतिष्काः पंचविधा व्याख्याताः । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिताः । विमानानि ग्रैवेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिकायाः त एवाऽऽकाशोपपन्नैः सह, आकाशोपपन्नाश्चत्वारदशविधाः पांशुतापि-लवणतापि-तपनतापि-भवनतापि-सोमकायिक-यमकायिक-वरुणकायिक-वैश्रवणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक-रिष्टक-अरिष्ट-संभवा इति तन्न किंकारणं ? तत्रैवांतर्भावात्, लौकांतिकवत् । यथा लौकांतिकानां कल्पवासिष्वंतर्भावात् न निकायांतरत्वं । तथा पातालवासिनां आकाशोपपन्नानां व्यंतरेष्वंतर्भावात्, कल्पवासिनां च वैमानिकत्वात् न निकायांतरत्वं । इति नास्ति चातुर्विध्यहानिः । आह य एते दृष्टांतत्वेनोपात्ताः लौकांतिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवंतीत्यत्रोच्यते ।

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एत्य तस्मिल्लीयंत इत्यालयः ॥ १ ॥ यत्र प्राणिन एत्य लीयंते स आलयो निवास इत्यर्थः ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः ।

सर्वब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसंग इति चेन्न लोकांतोपश्लेषात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्ब्रह्मलोकालया इत्यविशेषाभिधानात्तेषां सर्वेषां लौकांतिकत्वं प्रसज्येत इति ? तन्न किंकारणं ? लोकांतोपश्लेषात् ब्रह्मलोकस्यांतो लोकांतः तस्मिन् भवाः लौकांतिकाः । अथवा जातिजरामरणाकीर्णो लोकः तस्यांतो लोकांतः तत्प्रयोजना लौकांतिकाः, ते हि परीतसंसाराः ततश्च्युताः एकं गर्भवासं--अवाप्य परिनिर्वांति । तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥२५॥

क इमे सारस्वतादयः ?

पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रमं सारस्वतादयः ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरादिषु अष्टासु अपि दिक्षु यथाक्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा अरुणसमुद्रभवः मूले संख्येययोजनविस्तारः तमस्कंधः, समुद्रवद्वलयाकारः अतितीव्रांधकारपरिणामः स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मध्येऽल्पे च संख्येययोजनबाहुल्यः अरिष्टविमानस्याधोभागे समेतः कुक्कुटकुटीवदवस्थितः तस्योपरि तमोराजयोष्टावुत्पत्य अरिष्टेंद्रकविमानसप्रणिधयः । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु द्वंद्वं गताः तिर्यगालोकांतात्, तदनंतरेषु सारस्वतादयो देवाः । तत्र पूर्वोत्तरकोणे सारस्वतविमानं, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमानं, पूर्वदक्षिणस्यां वन्हिविमानं, दक्षिणस्यामरुणविमानं,

---

१ ज्ञेया इति ग, पुस्तक पाठः

दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमानं, अपरस्यां तुषितविमानं, अपरोत्तरकोणेऽव्यावाधविमानं, उत्तरस्यामरिष्टविमानं।

चशब्दसमुच्चिताः तदंतरालवर्तिनः ॥२॥ तेषामंतरालेषु चशब्दसमुच्चिताः द्वंद्ववृत्त्या देवगणाः प्रत्येतव्याः । तद्यथा—

अग्न्याभसूर्याभचंद्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमंकरवृषभेष्टकामवरनिर्माणरंजोदिगंतरक्षितात्मरक्षितसर्वरक्षितमरुद्वसुस्वश्वविश्वाख्याः ॥ ३ ॥

एते अग्न्याभादयः षोडश देवगणाः लौकांतिकभेदाः कथ्यंते। सारस्वतादित्यांतर अग्न्याभसूर्याभाः, आदित्यवह्न्यंतरे चंद्राभसत्याभाः, बन्ह्यरुणांतराले श्रेयस्करक्षेमंकराः, अरुणगर्दतोयांतराले वृषभेष्टकामचराः, गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगंतरक्षिताः, तुषिताव्याबाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः, अव्याबाधारिष्टांतराले मरुद्वसवः, अरिष्टसारस्वतांतरे अश्वविश्वाः, तान्येतानि विमानानि तन्निवासिनां तद्योगात् तत्सारस्वताः सप्तशतसंख्याः, आदित्याश्च सप्तशतगणनाः, वह्नयः सप्तसहस्राणि नवोत्तराणि, तुषिताश्च तावंत एव, अव्याबाधा एकादशसहस्राणि एकादशानि, अरिष्टा अपि तावंत एव । चशब्दसमुच्चितानां संख्येत्युच्यते—अग्न्याभे देवाः सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवाधिकानि । चंद्राभे सुराः एकादशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधाः त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे देवाः पंचदशसहस्राणि पंचदशाधिकानि । क्षेमंकरे अमराः सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि । वृषभेष्टे सुराः एकान्नविंशतिः सहस्राणि एकान्नविंशतिश्च । कामवरेऽमराः एकविंशतिःसहस्राणि एकविंशतिश्च । निर्माणरजसि देवाः त्रयोविंशतिःसहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगंतरक्षिते देवाः पंचविंशतिःसहस्राणि पंचविंशतिश्च । आत्मरक्षिते सुराः सप्तविंशतिःसहस्राणि सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधाः एकान्नत्रिंशत्सहस्राणि एकान्नत्रिंशच्च । मरुति देवाः एकत्रिंशत्सहस्राणि एकत्रिंशच्च। वसुनि सुराः त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च । अश्वे सुराः पंचत्रिंशत्सहस्राणि पंचत्रिंशच्च । विश्वे देवाः सप्तत्रिंशत्सहस्राणि सप्तत्रिंशच्च त एते चतुर्विंशतिः लौकांतिकगणाः समुदिताः चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शतानि षडुत्तराणि । सर्वे ते स्वतन्त्राः हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहाद्देवर्षयः, तत इतरेषां देवानामर्चनीयाः चतुर्दशपूर्वधराः सततं ज्ञानभावनावहितमनसः संसारान्नित्यमुद्विग्नाः अनित्याशरणाद्यनुप्रेक्षासमाहितमानसाः अतिविशुद्धसम्यग्दर्शनाः तीर्थकरनिष्क्रमणप्रतिबोधनपराः । नामकर्मणाऽसंख्येयोत्तरोत्तरप्रकृतित्वात् संसारिणां जीवानां संज्ञाः शुभाशुभनामकर्मोदयापादिताः वेदितव्याः । एवमयं कार्मणशरीरप्रणालिकया आश्रवापेक्षयापादितसुखदुःखानां भव्याभव्यभेदाहितद्वैविध्यानां प्राणिनां संसारोऽनादिः; अपर्यवसानः अन्येषां मोहोपशमप्रध्वंसनं प्रत्याहतानां अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनानां परीतविषयः सप्ताष्टानि भवग्रहणानि उत्कर्षेण वर्तंते । जघन्येन द्वित्राणि अनुबंध्याच्छिद्यंते । प्रतिपतितसम्यक्त्वानां तु भाज्यं । आह--प्रतिपतितसम्यक्त्वेषु किमविशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्यत्रोच्यते ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः ॥ १ ॥ अयं आदिशब्दः प्रकारार्थो द्रष्टव्यः तेन विजयवैजयंतजयतापराजिताऽनुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति । कः पुनरत्र प्रकारार्थः ? अहमिंद्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धग्रहणप्रसंग इति चेन्न तेषां परमोत्कृष्टत्वात् । सर्वार्थसिद्ध इत्यन्वर्थनिर्देशात् एकचरमत्वसिद्धेश्च ।

द्विचरमत्वं मनुष्यदेहद्वयापेक्षं ॥ २ ॥ चरमशब्द उक्तार्थः द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः तेषां भावो द्विचरमत्वं । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगंतव्यं । विजयादिभ्यः च्युताः अप्रतिपतितसम्यक्त्वा

१ कामवरा इति ग. पुस्तके पाठः ।

मनुष्येषूत्पद्य संयममाराध्य पुनर्विजयादिषूत्पद्य च्युताः मनुष्यभवमवाप्य सिध्यंति इति द्विचरमदेहत्वं। इतरथा हि द्वौ मनुष्यभवौ, एको देवभवश्चेति त्रिचरमत्वं स्यात् न द्विचरमत्वं । कुतः पुनः मनुष्यदेहस्य चरमत्वमिति चेदुच्यते—

मनुष्यदेहस्य चरमत्वं तेनैव मुक्तिपारिणामोपपत्तेः ॥ ३ ॥ यतो मनुष्यभवमवाप्य देवनारकतैर्यग्योना सिध्यंति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमत्वं ।

एकस्य चरमत्वमिति चेन्न औपचारिकत्वात् ॥ ४॥ स्यान्मतं एकस्य भवस्य चरमत्वं, अंतत्वात् न द्वयोस्ततो द्विचरमत्वमयुक्तं इति तन्न, किं कारणं ? औपचारिकत्वात् येन देहेन साक्षान्मोक्षोऽवाप्यते स मुख्यश्चरमः, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभवः तत्प्रत्यासत्तेश्चरम इत्युपचर्यते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्यासत्त्यभाव इति चेन्न 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्राण्यादिति' ।

आर्षविरोध इति चेन्न प्रश्नविशेषापेक्षत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं विजयादिषु द्विचरमत्वमार्षे विरोधि। कुतः, त्रिचरमत्वात् एवं ह्यार्षे उक्तमंतरविधाने—अनुदिशानुत्तरविजयवैजयंतजयंतापराजितविमानवासिनां, अंतरं जघन्येन वर्षपृथक्त्वं, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे सातिरेके इति । तस्यायमर्थः तेभ्यः च्युताः मनुष्येषूत्पद्य अष्टवर्षान् संयममाराध्य अंतर्मुहूर्तेन विजयादिषु भवमाप्नुवंति इति जघन्येन वर्षपृथक्त्वं । केचित्तेभ्यश्च्युताः मनुष्येषूत्पद्य संयममवाप्य सौधर्मैशानकल्पयोः जनित्वा पुनरपि मनुष्यभवमनुभूय विजयादिषु जायंते इति उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके इति ततो मनुष्यभवत्रयोपपत्तेर्द्विचरममुक्तमिति तन्न, किं कारणं ? प्रश्नविशेषापेक्षत्वात् । एवं हि व्याख्याप्रज्ञप्तिदंडकेषूक्तं विजयादिषु देवा मनुष्यभवमास्कंदंतः कियतीर्गत्यागतीः विजयादिषु कुर्वंति इति गौतमप्रश्ने भगवतोक्तं जघन्येनैको भवः आगत्या उत्कर्षेण गत्यागतिभ्यां द्वौ भवौ, सर्वार्थसिद्धौ च्युताः मनुष्येषूत्पद्य तेनैव भवेन सिध्यंतीति न लौकांतिकवदेकभविका एवेति विजयादिषु द्विचरमत्वं नार्षविरोधि कल्पांतरोत्पत्त्यनपेक्षत्वात् प्रश्नस्येति । आह उक्तं भवति जीवस्य औदयिकेषु भावेषु तैर्यग्योनिगतिरौदयिकी, स्थितौ चोक्तं तिर्यग्योनिजानां चेति । आश्रवविधाने च वक्ष्यते माया तैर्यग्योनस्येति । तद्वक्तव्यं के तिर्यग्योनय इति अत्रोच्यते ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ।२७।

अयुक्तोऽयं निर्देशः औपपादिकमनुष्येभ्य इति, कुतः ? मनुष्यशब्दस्य अल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोतिः ? अभ्यर्हितत्वान्नैष दोषः औपपादिकस्य पूर्वनिपातः । कथमभ्यर्हितत्वं ? देवानामौपपादिकेष्वंतर्भावात् , देवाः स्थितिप्रभावादिभिरभ्यर्हिता इति व्याख्याताः ।

उक्तेभ्य औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः ॥ १ ॥ औपपादिका उक्ताः । देवनारकमनुष्य व्याख्याताः प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । तेभ्योऽन्ये ये ते शेषाः तिर्यग्योनयः ।

सिद्धप्रसंग इति चेन्न सांसारिकप्रकरणात् ॥२॥ स्यान्मतं औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्वं सिद्धानामप्यस्ति इति तिर्यग्योनित्वप्रसंग इति तन्न, किं कारणं ? सांसारिकप्रकरणात् । संसारिणः प्रकृताः तेन तेभ्योन्ये संसारिण एव तिर्यग्योनयो न सिद्धाः । अथ केयं तिर्यग्योनिः ?

तिरोभावात्तैर्यग्योनिः ॥ ३ ॥ तिरोभावोन्यग्भावः उपवाह्यत्वमित्यर्थः ततः कर्मोदयापादितभावा तिर्यग्योनिरित्याख्यायते । तिरश्चि योनिर्येषां ते तिर्यग्योनयः ते च त्रसस्थावरादिविकल्पा व्याख्याताः ।

देवादिवत्तदाधारनिर्देश इति चेन्न सर्वलोकव्यापित्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथा देवाना मूर्ध्वलोकः, मनुष्याणां तिर्यग्लोकः, नारकाणामधोलोक आधारविशेष उक्तः तथा तिरश्चामपि आधारो निर्देष्टव्य इति तन्न, किं कारणं सर्वलोकव्यापित्वात । सर्वलोकव्यापित्वं कथमेषामिति चेदुच्यते—

सूक्ष्मबादरभेदात् ॥ ५ ॥ तिर्यंचो द्विधा सूक्ष्मा बादराश्चेति। सूक्ष्मनामकर्मोदयापादितभावाः तत्र

सूक्ष्माः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः सर्वलोकव्यापिनः । बादराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः विकलेंद्रियाः, पचेंद्रियाश्च क्वचिदेव वर्तंते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेन्न कृत्स्नलोकभावात् ॥६॥ स्यादेतद्द्वितीयेऽध्याये एषां तिरश्चां निर्देशः कर्तव्यः नात्रेति ? तन्न किं कारणं ? कृत्स्नलोकभावात् अयमेव तन्निर्देशो युक्तः सर्वांल्लोकानुक्त्वातदाधारनिर्देशः सुगम इति ।

शेषसंप्रतिपत्तेश्च ॥ ७ ॥ नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यंच इति शेषसंप्रतिपत्तिश्च भवति इति इहैव तन्निर्देशे युक्तः। स्थितिरिदानीं वक्तव्या सा नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां चोक्ता देवानामुच्यते । तत्र चादौ निर्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता॥२८॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिरभिसंबंधो यथाक्रमं ॥ १ ॥ असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममभिसंबंधो वेदितव्यः। इयं स्थितिरुत्कृष्टा जघन्या प्युत्तरत्र वक्ष्यते।तद्यथा-असुराणां सागरोपमा स्थितिः, नागानां त्रीणि पल्योपमानि, सुपर्णानां अर्धतृतीयानि, द्वीपानां द्वे, शेषाणां षण्णां अध्यर्धपल्योपमं । आदिदेवनिकायस्थित्यभिधानानंतरं व्यंतरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लंध्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते कुतः ? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् । तेषु च आदावुद्दिष्टयोः स्थितिविधानार्थमाह ।

सौधर्मैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥

द्विवचननिर्देशाद्द्वित्वमिति ॥१॥ सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते ।

अधिके इत्यधिकार आ सहस्रारात् ॥ २ ॥ अधिके इत्ययं अधिकारो दृष्टव्यः। आ कुतः ? आ सहस्रारात् । तेन सौधर्मैशानयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः द्वे सागरोपमे सातिरके प्रत्येतव्ये । उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

सानत्कुमारमोहेंद्रयोः सप्त ॥३०॥

अधिकारात्सागराधिकसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ सागरग्रहणं, अधिकग्रहणं च अनुवर्तते तेनायमर्थो लभ्यते सानत्कुमारमाहेंद्रयोर्देवानामुत्कृष्टा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति । ब्रह्मलोकादिष्वच्युतांतेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ३१॥

सप्तग्रहणस्य त्र्यादिभिरभिसंबंधः ॥ १ ॥ द्वयोर्द्वयोः सप्तग्रहणं प्रकृतं तस्येह निर्दिष्टैः त्र्यादिभिराभिसंबंधो दृष्टव्यः । सप्तत्रिभिरधिकानि सप्तसप्तभिरधिकानीत्यादि ।

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ २ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थो दृष्टव्यः । किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोनुवर्तमानः चतुर्भिरिह संबध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थोः भवति ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोः दशसागरोपमाणि साधिकानि । लांतवकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमणि साधिकानि शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणतयोर्विंशतिः सागरोपमाणि । आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थकः अधिक इत्यधिकारे आसहस्रारादित्युक्तत्वात् ? न, अतस्तत्सिद्धेः । तत ऊर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

---

१ नायं ग. पुस्तके पाठः

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबंधः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह संबंधो वेदितव्यः एकैकेनाऽधिकानीति । किमर्थं नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृथग् ग्रहणं ?

ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थं ॥ २ ॥ ग्रैवेयकविजयादिष्वित्युच्यमाने अनुदिशविमानानामसंग्रहः स्यात् ततस्तत्संग्रहार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

प्रत्येकमेकैकवृद्ध्यभिसंबंधार्थं नवग्रहणं ॥ ३ ॥ ग्रैवेयकेष्वित्युच्यमाने यथा विजयादिषु सर्वेषु एकमेव सागरोपममधिकं तथा सर्वेषु ग्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयते तस्मान्नवग्रहणं क्रियते । नवसु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्य-आधिक्यं यथा स्यादिति । अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं किमर्थं ?

सर्वार्थसिद्धपृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं ॥ ४ ॥ यथाऽधस्ताज्जघन्योत्कर्षस्थितिविकल्पः तथा सर्वार्थसिद्धेर्माभूत् इत्येवमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । तेनायमर्थो वेदितव्यः अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये पंचविंशतिः सागरोपमाणि । मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये सप्तविंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये अष्टविंशतिः । उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकान्नत्रिंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशविमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत् । सागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थितिः । सर्वार्थसिद्धस्त्रयस्त्रिंशदेवेति । अत्राह मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरास्थिती व्याख्याते । देवानां किं-उत्कृष्टैव न वेत्युच्यते—

अपरा पल्योपममधिकं ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्येत्यर्थः स्थितिरित्यनुवर्तते व्याख्यातपरिमाणपल्योपमं । केषां ? देवानामियं जघन्या स्थितिः । सौधर्मैशानयोर्देवानां कथं गम्यते ?

पारिशेष्यात्सौधर्मैशानयोरपरा स्थितिः ॥ १ ॥ भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्वक्ष्यते सानत्कुमारादीनां च परतः परतः पूर्वापूर्वानंतरेति ततः परिशेषात् सौधर्मैशानयोर्देवानां साधिकं पल्योपमं जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह ।

परतः परतः पूर्वापूर्वानंतराः ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परतः तस्य वीप्सायां द्वित्वं । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति पूर्वा पूर्वा या स्थितिरुत्कृष्टा सा सा उपरि देवानां जघन्येत्येतदुक्तं भवति । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

अधिकग्रहणानुवृत्तेः सातिरेकसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते ? क्व प्रकृतं । "अपरा पल्योपममधिकं" इत्यत्र सातिरेकसंप्रत्ययो भवति । सौधर्मैशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपमे साधिके । सनत्कुमारमाहेंद्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानत्कुमारमाहेंद्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि, तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ विजयादिभ्योधिकारः ॥ २ ॥ आ विजयादिभ्योऽनुत्तरेभ्यः, अयमधिकारो वेदितव्यः । कथं गम्यते, सर्वार्थसिद्धस्य पृथग् ग्रहणात् इत्युक्तं पुरस्तात् ।

अनंतरेत्यवचनं पूर्वोक्तेरिति चेन्न व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं पूर्वेति वचनात् आनंतर्यप्रतीतेः अनंतरेति वचनमनर्थकमिति तन्न, किं कारणं ? व्यवहितेपि पूर्वशब्दप्रयोगात् । अयं हि पूर्वशब्दः व्यवहितेपि प्रयुज्यते तद्यथा पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अतः सौधर्मैशानयोः या परा स्थितिः सा ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्येवमाद्यनिष्टं प्रतीयेत ततोऽनंतरमुच्यते । नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता जघन्या सूत्रेऽनुक्ता तामप्राकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥३५॥

चशब्दः किमर्थः ?

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थः । किं प्रकृत ? परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनंतरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोलभ्यते रत्नप्रभायां नारकाणां परा स्थितिरेकं सागरोपं सा शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि वालुकाप्रभायां जघन्येत्येवमादि तद्व्यासो व्याख्यातः पुरस्तात् । अथ प्रथमायां पृथिव्यां का जघन्या स्थितिः ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिसंबध्यते । व्यंतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येवं तेन व्यंतराणामपरा स्थितिः दशवर्षसहस्राणि इत्यवगम्यते ।

परा व्यंतराणां प्रागभिधातव्येति चेन्न लाघवार्थत्वात्॥१॥ स्यादेतद्यथाऽन्येषां देवनिकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा व्यंतराणामपि परा प्रागभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारणं ? लाघवार्थत्वात् यदि परा स्थितिः प्रागुच्यते पुनः दशवर्षसहस्रग्रहणं क्रियते तथा सति गौरवं स्यात् । यद्येवं--अमीषां का परा स्थितिः ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबंधात् स्त्रीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसंबंधात् परेति स्त्रीलिंगनिर्देशो द्रष्टव्यः । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः इत्येवं तेनैवमभिसंबध्यते ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति । आह--अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह--

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह--ज्योतिष्काणां पल्योपममधिकं परा स्थिति इत्यविशेषाभिधानेन ज्ञायते चंद्रादानां किं स्थितिविशेषः ? इत्यत्रोच्यते ।

चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

बृहस्पतीनां पूर्णा[1] ॥ ४ ॥ बृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः साधिकं ।

शेषाणामर्धं ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्धं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां--अर्धपल्योपमं परा स्थितिः ।

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थितिः ।

---

१ पूर्णामिति ग. पुस्तके पाठः ।

तदष्टभागो जघन्योभयेषां ॥ ८ ॥ तस्य पल्योपमस्याष्टभागः जघन्या स्थितिः उभयेषां तारकाणां नक्षत्राणां च भवति ॥

शेषाणां चतुर्भागः ॥ ९ ॥ शेषाणां सूर्यादीनां पल्योपमचतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । अथ लौकांतिकदेवानां का स्थितिः ? इत्यत्रोच्यते ।

लौकांतिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषां ॥ ४२ ॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकांतिकाः ॥ १ ॥ एकैव लौकांतिकानां स्थितिः । का ? अष्टौ सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्ललेश्याः पंचहस्तोत्सेधशरीराः ।

व्याख्यातो जीवः ॥ २ ॥ सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तेषु जीवादिषु आद्यो जीव पदार्थो व्याख्यातः ।

स च एकोऽनेकात्मकः ॥ ३ ॥ स जीव एकः अनेकात्मको भवति । कुत एकस्याऽनेकात्मकत्वमिति चेत् अत्रोच्यते ।

अभावविलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥ अभूतं नास्तीत्येकरूपोभावः न हि अभावः अभावात्मना भिद्यते तद्विसदृशस्तु नानारूपो भाव इतरथा हि तयोरविशेष एव स्यात् ।

स तु षोढा भिद्यते जायतेऽस्ति विपरिणमते बर्धते अपक्षयते विनश्यतीति ॥ ५ ॥ तत्र उभयनिमित्तवशादात्मलाभमापद्यमानो भावः, जायत इत्यस्य विषयः । यथा मनुष्यगतिनामकर्मोदयापेक्षया आत्मा मनुष्यादित्वेन जायत इत्युच्यते । तस्यायुरादिनिमित्तवशादवस्थानमस्तित्वं । सतोऽवस्थांतरावाप्तिर्विपरिणामः । अनिवृत्तपूर्वस्वभावस्य भावांतरेणाऽऽधिक्यं वृद्धिः । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिवृत्तिरपक्षयः । तत्पर्यायसामान्यविनिवृत्तिर्विनाशः । एवं प्रतिक्षणवृत्तिभेदादनंतरूपा जायंते इति नानात्मता भावस्य । अथवा सन् ज्ञेयद्रव्यामूर्तातिसूक्ष्मावगाहनासंख्येयप्रदेशाऽनादिनिधनचेतनत्वादिना । किं च–

अनेकवाग्विज्ञानाविषयत्वात् ॥ ६ ॥ इह लोके एकोऽर्थोऽनेकशब्दवाच्यो भवति तथाभिधेयपरिणामे सति तेषां शब्दानां तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनक्रिया तस्याः शब्दार्थावुभावपि साधकौ । शब्दस्तावद्व्यंजकत्वात्साधकः। अर्थोपि व्यंग्यत्वात् कर्मभावमापद्यमानं तत्समकालमेव स्वातन्त्र्य मनुभवति, तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तेः, यथा तंडुला कर्मरूपापन्ना एव कर्तृतामास्कंदंति येनोच्यते कर्मकारकमिति, अतः तस्मिन् सति अनेकः शब्दः प्रयुज्यते यथा घटः पार्थिवः मार्तिकः संज्ञेयो नवो महान् इत्यादि । एवमात्मकानां च विज्ञानानामालंबनं भवति तैर्विना तस्याभावात् । सर्वे ते घटस्य आत्मानः तथाऽऽत्मन्यपि अनेकवाग्विज्ञानालंबनदर्शनादेकस्यानेकाऽऽत्मकत्वमवसेयं । अपि च—

अनेकशक्तिप्रचितत्वात् ॥ ७ ॥ यथा घृतं स्नेहयति तर्पयति उपबृंहयतीति अनेकशक्ति । घटो वा जलधारणाहरणादिलक्षणयाऽनेकया शक्त्या प्रचितः । तथा आत्मनोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्तवशादनेकप्रकारप्रातियोग्यबहुशक्तियोगादनेकात्मकत्वं । इतश्च—

वस्त्वंतरसंबंधाविर्भूतानेकसंबंधिरूपत्वात् ॥ ८ ॥ यथैको घटः पूर्वपरांतरितदूरासन्ननवपुराणसमर्थासमर्थदेवदत्तकृतचैत्रस्वामिकत्वसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागादिभेदादनेकव्यपदेशभाग्भवति संबंधानामानंत्यात्तं तं संबंधिनमपेक्ष्य तस्य तस्य पर्यायस्य भावात् । अथवा–

पुद्गलानामानंत्यात्तत्तत्पुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्थस्य तस्यैकस्यैव पर्यायस्याऽन्यत्व भावात् ॥ ९ ॥ यथा प्रदेशिन्याः मध्यमाभेदात् यदन्यत्वं न तदेवानामिकाभेदात् । माभूत् मध्यमानामिकयोरेकत्वं मध्यमाप्रदेशिन्यन्यत्वहेतुत्वेनाऽविशेषादिति । नचैतत्परावधिकमेवार्थसत्वं । यदि मध्यमासामर्थ्यात् प्रदेशिन्याः ह्रस्वत्वं जायेत शशविषाणेपि स्याच्छक्रमुष्टौ वा । नापि स्वत एव परापेक्षाभावे तद्व्यक्त्यभावात् ।

तस्मात्तस्यानंतपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारणं प्रतीत्य तत्तद्रूपं वक्ष्यते। न तत् स्वत एव नापि परकृतमेव। एवं जीवोपि कर्मनोकर्मविषयवस्तूपकरणसंबंधभेदाविर्भूतजीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानविकल्पाऽनंतर्यायरूपः प्रत्येतव्यः। इतश्च—

अन्यापेक्षाभिव्यंग्याऽनेकरूपोत्कर्षापकर्षपरिणतगुणसंबंधित्वात् ॥ १० ॥ यथा एको घट एकद्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयानंतावस्थोत्कर्षापकर्षात्मकरूपादिपरिणतिप्रतियोगिद्रव्यापेक्षासहकारिकारणाभिव्यंजनया आत्मीयानंतनीलनीलतरादिपरिणामः। तथा जीवोपि परद्रव्यसंबंधापेक्षाभिव्यक्ततीव्राद्यवस्थाविशेषक्रोधाद्यविभागपरिच्छेदाऽनंतरूपत्वादनेकः। इतश्च—

अतीतानागतवर्तमानकालसंबंधित्वात् ॥ ११ ॥ इह समुदायावयवप्रध्वंसविषयेणातीतेन कालेन, उत्पत्तिनिर्ज्ञानसंभावनाविषयेण च अनागतेन कालेन, साधनप्रवृत्त्यविरामगोचरेण च वर्तमानेन कालेन संबंधात् मृदादिद्रव्यं तस्मिन् तस्मिन् कालेऽनेकभेदमापद्यमानं दृष्टं। वर्तमानमात्रत्वे पूर्वत्वात् अपरत्वाच्च। अवध्यभावे वर्तमानस्याप्यभावो वंध्यापुत्रयुवत्ववत्। तथा जीवस्यापि अनाद्यतीतकालसंबंधपरिणतैः अनागतानंतकालवशवर्तिभिः वर्तमानकालोद्भूतवृत्तिभिश्च पर्यायैरर्थव्यंजनभेदाद्द्वैविध्यमास्कंदद्भिः अभिसंबंधादनंतरूपता। इतश्च—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ उत्पादादीनामानंत्यं अनंतकाले एकस्मिंच काले। यथा घट एकस्मिन्नेव काले द्रव्यतः पार्थिवत्वेन उत्पद्यते न जलत्वेन। देशत इहत्यत्वेन न पाटलीपुत्रकत्वेन। कालतो वर्तमानकालतया नातीतानागताभ्यां। भावतो महत्त्वेन नाल्पत्वेन। एतेषां च एकैक उत्पादः सजातीयान्यपार्थिवानेकघटांतरगतेभ्यः सौवर्णादीषद्विजातीयघटांतरगतेभ्यो वा अत्यंतविजातीयपटाद्यनंतमूर्तामूर्तद्रव्यांतरापन्नेभ्यो वा उत्पादेभ्यो भिद्यमानः तावद्भेदमुपयाति अन्यथा तैरविशिष्टः स्यात्। तथा तदैवानुत्पद्यमानद्रव्यसंबंधकृतोर्ध्वाधस्तिर्यगंतरितानंतरितैकांतरादिदिग्भेदमहदल्पत्वादिगुणभेदरूपाद्युत्कर्षापकर्षानंतभेदत्रिलोकत्रिकालविषयसंबंधिवशभिद्यमानरूपो वा उत्पादोऽनेको भवति। तथाऽनेकावयवात्मकस्कंधप्रदेशभेददृष्टविषमोत्पादनानारूपतया वा अनेक उत्पादः। उदकादिधारणाहरणप्रदानाधिकरणभयहर्षशोकपरितापभेदजननादिस्वकार्यप्रसाधनेन वा अनेक उत्पादः। तदैव तावंत एव तत्प्रतिपक्षभूताः विनाशाः पूर्वेण विनष्टस्य उत्तरेणानुत्पादात् उभयविपक्षभूताः स्थितयोपि तदैव तावत्यः तदाधारभूताः, अनवस्थितस्य वंध्यापुत्रवदुत्पादविनाशासंभवात्। अभावप्रसंगाच्च। घट उत्पद्यत इति यदा वर्तमानकालता तदा अनभिनिर्वृत्तत्वात् पूर्वापरीभूतसाध्यमानभावाभिधानाच्चासत्वं। उत्पत्त्यनंतरं तु विनाशेऽभ्युपगम्यमाने सत्त्वभूतावस्थाभिधायिकोत्पन्नशब्दवाच्यत्वाभावात्--उत्पादेप्यभावो विनाशेप्यभाव इति भावाभावात्तदाश्रयो व्यवहारो विरोधमुपगच्छेत्। बीजशक्त्यभावाच्च उत्पादविनाशशब्दवाच्यताभ्रेषश्च तत उत्पद्यमानता उत्पन्नता विनाशश्चेति तिस्रोऽवस्था अभ्युपगंतव्याः। तथा जीवस्याप्येकस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकगोचरसामान्यविशेषानंतशक्त्यपेक्षार्पितस्थित्युत्पत्तिनिरोधानंतरूपत्वात् अनेकत्वं प्रत्येतव्यं। इतश्च- —

अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वाच्च ॥ १३ ॥ इह घट एकोप्यन्वयव्यतिरेकात्मतया अनेको दृष्टः सदचेतननवपुराणत्वादिभिः। तथा आत्मापि एकोऽन्वयव्यतिरकात्मकतया अनेकः प्रत्येतव्यः। के पुनरन्वयाः बुद्ध्यभिधानानुवृत्तिलिंगेन अनुमीयमानाविच्छेदाः स्वात्मभूताऽस्तित्वाऽऽत्मत्वज्ञातृत्वदृष्टृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाऽमूर्तत्वाऽसंख्यातप्रदेशत्वावगाहनातिसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वाहेतुकत्वाऽनादिसंबंधित्वोर्ध्वगतिस्वभावादयः। अथ के व्यतिरेकाः? वाग्विज्ञानव्यावृत्तिलिंगसमधिगम्यपरस्परविलक्षणा उत्पत्तिस्थितिविपरिणामवृद्धिह्रासविनाशधर्माणः गतींद्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्यासम्यक्त्वादयः॥

तस्य शब्देनाभिधानं क्रमयौगपद्याभ्यां ॥ १४ ॥ तस्यैकस्य जीवस्यानेकात्मकस्य प्रत्यायने शब्दः प्रवर्तमानो द्वेधा व्यवतिष्ठते क्रमेण यौगपद्येन वा न तृतीयो वाक्यार्थोस्ति॥

---

१ भ्रेशश्च पाठांतर।

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्पणात् ॥१५॥ ते च क्रमयौगपद्ये कालादिभिः भेदाभेदार्पणाद्भवतः । यदा वक्ष्यमाणकालादिभिरस्तित्वादीनां धर्माणां भेदेन विवक्षा तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्त्यभावात् क्रमः । यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकत्वमापन्नस्य अनेकाशेषरूपस्य प्रतिपादनसंभवात् यौगपद्यं ।

तत्र यदा यौगपद्यं तदा सकलादेशः ॥ १६ ॥ स एव प्रमाणमित्युच्यते । सकलादेशः प्रमाणाधीन इति वचनात् ॥

यदा तु क्रमः तदा विकलादेशः॥१७॥ स एव नय इति व्यपदिश्यते । विकलादेशो नयाधीन इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुखेनाऽशेषवस्तुरूपसंग्रहात् सकलादेशः ॥ १८ ॥ यदा अभिन्नमेकं वस्तु एकगुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमंतरेण विशेषप्रतिपत्तेरसंभवात् । एको हि जीवोऽस्तित्वादिष्वेकस्य गुणरूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरंशः समस्तो वक्तुमिष्यते विभागनिमित्तस्य प्रतियोगिनो गुणांतरस्य तत्रानाश्रयाणात्, तदा सकलादेशः। कथमभेदवृत्तिः कथं वा अभेदोपचारः ? द्रव्यार्थत्वेनाश्रयणे तदव्यतिरेकादभेदवृत्तिः । पर्यायार्थत्वेनाश्रणे परस्परव्यतिरेकेपि एकत्वाध्यारोपात्ततश्चाऽभेदोपचारः ।

तत्राऽऽदेशवशात्सप्तभंगी प्रतिपदं ॥१९॥ तत्र तस्मिन् सकलादेश आदेशवशात् सप्तभंगी प्रतिपदं वेदितव्या। तद्यथा—स्यादस्त्येव जीवः १ स्यान्नास्त्येव जीवः २ स्यादवक्तव्य एव जीवः ३ स्यादस्ति चनास्ति च ४ स्यादस्तिचाऽवक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च ७ इत्यादि। उक्तं च-

पुच्छावसेण भंगा सत्तेव दु संभवंति जस्स जधा ।
सत्तूदितं पउच्चदि सामण्णाणं सदा णियदा ॥ १ ॥

इति । तत्र स्यादस्त्येव जीव इत्येतस्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचनः विशेष्यत्वात् । अस्तीति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्सामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबंधावद्योतनार्थ एवकारः । तेनेतरानिवृत्तिप्रसंगे तत्संभवप्रदर्शनार्थः स्याच्छब्दप्रयोगः, स च तिङंतप्रतिरूपको निपातः । तस्यानेकांतविधिविचारादिषु बहुष्वर्थेषु संभवत्सु इह विवक्षावशात् अनेकांतार्थो गृह्यते । यद्ययमनेकांतार्थः तेनैव सर्वस्योपादानात् इतरेषां पदानां आनर्थक्यं प्रसज्यते ? नैष दोषः समान्येनोपादानेपि विशेषार्थीनां विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । वृक्षशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् धवादिविशेषप्रतिपादने धवाद्युपादानवत् । अथवा स्याच्छब्दोयमनेकांतार्थस्य द्योतकः । द्योतकश्च वाचकप्रयोगसन्निधिमंतरेणाऽभिप्रेतार्थावद्योतनाय नालमिति तद्द्योत्यधर्माधारत्वाभिधानायेतरपदप्रयोगः क्रियते । अथ केनोपात्तोऽनेकांतार्थोऽनेन द्योत्यते ? उक्तमेतदभेदवशात् अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दवाच्यतामेवाऽऽस्कंदंति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्वति वाक्येषु अर्थप्रकल्पनं प्रत्येतव्यं । यद्येवं स्यादस्त्येव जीव इत्यनेनैव सकलादेशेन जीवद्रव्यगंतानां सर्वेषां धर्माणां संग्रहात् उत्तरेषां भंगाना मानर्थक्यमासजति ? नात्र दोषः गुणप्रधानव्यवस्थाविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भंगानां प्रयोगोऽर्थवान् । तद्यथा—द्रव्यार्थिकस्य प्रधान्ये पर्यायगुणभावे च प्रथमः । पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये द्रव्यगुणभावे च द्वितीयः । तत्र प्रधान्यं शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दाधीनं शब्देनानुपात्तस्यार्थतो गम्यमानस्याऽप्राधान्यं । तृतीये तु युगपद्भावे उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयानुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तूभयप्रधानः क्रमेण उभयस्यास्त्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तथोत्तरे च भंगाः वक्ष्यंते । तत्रास्तित्वैकांतवादिनः जीव एव अस्ति इत्यवधारणे अजीवनास्तित्वप्रसंगभयादिष्टतोवधारणविधिरस्त्येव जीव इति नियच्छंति तथाऽवधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादभिप्रायवशवर्तिनः सर्वथास्य जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेणाऽस्तित्वेन व्याप्त इति पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं प्राप्तं शब्देन तथा प्रापितत्वात्, शब्दप्रमाणकाश्च वयमर्थाधिगमे । स्यान्मतं-अस्तित्वसामान्येन व्याप्तिर्न चास्तित्वविशेषैः यथा-

१ णियदामित ग. पुस्तके पाठ।

ऽनित्यमेव कृतकमिति, अनित्यत्वस्याभावे कृतकत्वस्याप्यभाव एवेत्यवधारणात् । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यमिति, न हि सर्वप्रकारेणनित्यत्वेन सर्वप्रकारः कृतकः व्याप्यते किं तु अनित्यत्वसामान्येन, न त्वनित्यत्वव्यक्तया घटपटरथादिगतयेति । एवं तर्हि त्वयैवाभ्युगतं अवधारणानिष्फलत्वं सामान्याऽनित्यत्वेनाऽनित्यत्वं न विशेषाऽनित्यत्वेनेति। स्वगतेनापि विशेषेणानित्यं भवत्येवेति चेन्न स्वगतेनेति विशेषणात् परगतेन विशेषेणाऽनित्यत्वं न भवतीति आपद्यते अनवधारणं। किं वा वाक्यं प्रयोक्तव्यं-अनित्यं कृतकमिति। तथा चाऽनित्यस्याऽनवधृतत्वात् नित्यत्वप्रसंगोपि । एवं यद्यस्तित्वसामान्येनास्ति जीवः न तु पुद्गलादिगतयाऽस्तित्वव्यक्तयाऽतो न पुद्गलाद्यस्तित्वेन अस्तित्वं जीवस्येति ब्रुवता त्वयैवाभ्युपगतं सामान्यरूपं विशेषरूपं चेति प्रकारवदस्तित्वमिति । तथा सति सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्तीति स्यान्नास्तीति प्राप्तमवधारणनिष्फलत्वं सर्वेण हि प्रकारेणाऽस्तित्वाभ्युपगमेनाऽस्तित्वनिरासेन अवधारणं फलवत् स्यात् । अनियमे तु अव्यावृत्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि प्राप्तिरित्यवश्यं ; एकांतवादिनाऽवधारणमभ्युपगमनीयं । तथा च संति पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । एतद्यदस्ति तत्स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभावेन भवति नेतरेण तस्याऽप्रस्तुतत्वात् । यथा घटो द्रव्यतः पार्थिवत्वेन क्षेत्रतं इहत्यतया कालतो वर्तमानकालसंबंधितया, भावतोरक्तत्वादिना, न परायत्तैर्द्रव्यादिभिस्तेषामप्रस्तुतत्वात्, इत्येव चेत् द्रव्यक्षेत्रकालभावांतरसंबंधितया नास्तीत्यतः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्धं। नियमानभ्युपगमे तु स घटो न स्यादेव असामान्यत्वेन तु नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबंधित्वेनाऽभूतत्वात् शशविषाणवत्। अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ घटः अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथं यदि हि असौ द्रव्यतः पार्थित्वेन, अथोदकादित्वेनापि भवेत् ततोसौ घट एव न स्यात् । पृथिव्युदकदहनपवनादिषु वृत्तत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा यथेहत्यतयास्ति तथाविरोधिदिगंतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ घट एव न स्यात् विरोधिदिगंताऽनियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानघटकालतयास्ति तथाऽतीतशिवकाद्यनागतकपालादिकालतयापि स्यात् तथा चाऽसौ घट एव न स्यात् सर्वकालसंबंधित्वात् मृद्द्रव्यवत् । यथा चेह देशकालविशेषसंबंधित्वेनापि-अस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात् उदकाद्यानयनादिसंव्यवहारपातित्वं वा। तथा यथा नवत्वेन तथा पुराणत्वेन सर्वरूपरसगंधस्पर्शसंख्यासंस्थानादित्वेन वा स्यात् । तथा चासौ घट एव न स्यात् सर्वथाभावित्वात् भवनवत् । यथा हि भवनं रूपरसौ गंधः स्पर्शश्च भवति पृथुः महान् ह्रस्वः पूर्णः रिक्तो वा भवतीति न कुतश्चित् वस्तुनो वस्तुधर्माद्वा व्यावर्तते तच्च न घटः, एवं घटोपि स्यात् । एवं जीवस्यापि मनुष्यत्वेनाऽर्यमाणस्य स्वद्रव्यादिरूपतयैवाऽस्तित्वं नेतरथा । यदीतरथापि स्यात् मनुष्य एव न स्यात् नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबंधित्वेनाऽभूतत्वात्खरविषाणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वथाभावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ मनुष्यः अनियतद्रव्यादिरूपत्वात् माहासामान्यवत्। कथं यदि हि असौ यथा जीवद्रव्यत्वेनास्ति एवं पुद्गलादित्वेनापि स्यात् ततोऽसौ मनुष्य एव न स्यात् । पुद्गलादिष्वपि दृष्टत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा यथेहत्यतयास्ति तथाविरोधिदिगंतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ मनुष्य एव न स्यात् विरोधिदिगंतानियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानकालतयास्ति तथाऽतीतनारकाद्यनागतदेवाद्यादिकालतयापि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वकालसबंधित्वात् जीवत्ववत् । यथा च इह देशकालविशेषसंबंधितया अस्मत्प्रत्यक्षत्वं तथाऽतीतनागतकालान्यदेशसंबंधित्वेनापि अस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात् यथा यौवनेन तथा वृद्धत्वेन अन्यद्रव्यगतरूपरसादिर्भिर्वा यदि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वथाभावित्वात् भवनवत् । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति च स्वपरसत्ताभावाभावोभयाधीनत्वात् जीवस्य । यदि परसत्ताया अभावं स जीवः स्वात्मनि नापेक्षते अतः स जीवो न स्यात् सन्मात्रं स्यात् । नासौ जीवः सत्वे सति विशेषरूपेण अनवस्थितत्वात् सामान्यवत् । तथा स्वपरसत्ताभावापेक्षायामपि जीवत्वे यदि स्वसत्तापरिणितिं नापेक्षते तथापि तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् जीवत्वं वा। सद्भावापरिणतत्वे वा पराभावमात्रत्वात् खपुष्पवत् । अतः पराभावोपि स्वसत्तापरिणत्यपेक्ष एव अस्तित्वस्वात्मवत् । यथास्तित्वस्वात्मा अस्तित्वस्वा-

१ स्यादस्ति स्यान्नास्तीतश्चेत्याधिकः पाठः ग, पुस्तके

त्मनाऽस्ति नास्ति च नास्तित्वस्वात्मनेति, स्यादस्ति स्यान्नास्ति इतरथा हि वस्त्वभावः स्यात्। कथं अभावो हि निरपेक्षोऽत्यंतशून्यं च वस्तु प्रतिपादयेत् अन्यत् अन्वयाप्रतिलंभात्। भावोपि वा अभावनिरपेक्षः सर्वरूपवस्तु प्रतिपादयेत् व्यतिरेकाप्रतिलंभात्। न सर्वथा सत्ता सर्वाभावरूपेण वा शक्यं भवितुं किं हि वस्तु सर्वात्मकं सर्वाभावरूपं वा दृष्टमिति ? तद्धि वस्त्वेव न स्यात्। सर्वाभावरूपत्वात् खपुष्पवच्च । वस्तुत्वं सर्वात्मकत्वान्नाशक्यं प्रतिपत्तुं, असाधारणात्वात् वस्तुत्वे वा वस्तुत्वे वा दर्शनात् श्रावणत्ववत् अभावता हि भावरूपत्ववैलक्ष्यणात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अवतिष्ठते। भावतापि अभाववैलक्षण्यात् क्रियागुणव्यपदेशवत्त्वात् सिध्यतीति परस्परापेक्षे भावाभावरूपत्वेपि वाऽभावः स्वसद्भावं भावाभावं च अपेक्षमाणः सिध्यति। भावोपि स्वसद्भावं अभावाभावंच वाऽपेक्ष्य सिद्धिमुपयाति। यदि तु अभाव एकांतेनाऽस्ति इत्यभ्युपगम्येत ततः सर्वात्मनाऽस्तित्वात् स्वरूपसद्भावात्मनापि स्यात् तथाच भावाभावरूपसंकरादस्थितरूपत्वादुभयोरप्यभावः। अथ एकांतेन नास्ति इत्यभ्युपगम्येत ततोयं यथा भावात्मना नास्ति तथाऽभावात्मनापि न स्यात्। ततश्चाऽभावस्याऽभावात् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव न स्यात् तथा खपुष्पादयोपि भावा एव अभावाभावरूपत्वात् घटवत् इति सर्वाभावप्रसंगः। एवं भावास्तित्वैकांतेपि योज्यं। तस्माद्भावः स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोप्येवं। जीवोपि स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यवसेयं। एवं त्वात्मनि घटादिवस्तुसिद्धौ च भावाभावयोः परस्परापेक्षत्वात्। यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वा घटे अप्रसक्तायाः पटादिसत्तायाः किमिति निषेधः क्रियते ? इति तदयुक्तं किं तु घटे अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिसर्वार्थप्रसंगः संभवत्येव। तत्र विशिष्टघटार्थत्वं अभ्युपगम्यमानं पटादिसत्तारूपस्यार्थसामर्थ्यात् प्रापितस्य अर्थतत्त्वस्य निरासेनैव आत्मानं शक्नोति लब्धुं। इतरथा हि असौ घटार्थ एव न स्यात् पटाद्यर्थरूपेणाऽनिवृत्तत्वात् पटाद्यर्थस्वरूपवद्विपरीतो वा। यश्चास्य पटादिरूपेणाभावः सोपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत् अतोसौ स्वपर्याय एव, परेण तु विशेष्यमाणत्वात् परपर्याय इत्युपचर्यते। स्वपरविशेषणायत्तं हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति। अथाऽस्त्येव जीव इत्यत्राऽस्तिशब्दवाच्यादर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दवाच्योऽर्थः स्यात् अभिन्नस्वभावो वा ? यदि अभिन्नस्वभावः ततो यत् सदर्थस्य रूपं जीवशब्दार्थस्यापि तदेव रूपमिति। ततोऽन्यधर्मानवकाशत्वादविशिष्टार्थता स्यात् ततश्च सामानाधिकरण्याऽभावात् विशेषणविशेष्यत्वाभावो घटकुटशब्दवत् अन्यतराप्रयोगश्च स्यात्। किं च सत्त्वस्य सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वात् तदभिन्नस्वभावस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य तत्त्वस्याऽविशेष्यैकजीवत्वप्रसंगः । सत्स्वभावत्वाच्च जीवस्वरूपचैतन्यतद्विकल्पज्ञानादिक्रोधादिनारकत्वादि सर्वविशेषणत्वाभावत्वप्रसंगश्च स्यात्। जीवस्वभावत्वाद्वास्तित्वस्य आत्मनि पुद्गलादिषु च सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वाभावो जीवत्ववत्। अथाऽयं दोषो माभूत इति अस्तिशब्दवाच्यात् अर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दार्थः प्रतिज्ञायेत । एवमपि स्वतो जीवस्याऽसद्रूपत्वप्रसंगः। ततश्च नास्ति जीवोऽस्तिशब्दवाच्यार्थविविक्तत्वात् खरविषाणवत् विपर्ययोवा ततश्च तदधीनत्वाच्च मोक्षादिव्यवहाराभावः। अस्तित्वस्य च जीवादर्थांतरत्ववत्, इतरेभ्योपि भिन्नत्वात् निराश्रयत्वादभाव एवेति तदाश्रयव्यवहाराभावः । किं च अस्तित्वाद्भिन्नस्वभावस्य जीवस्य कः स्वभावः इति वक्तव्यं यश्चास्य स्वभाव इत्युच्यते स सर्वो न स्यात् असत्स्वभावत्वात् खपुष्पवत्। तस्मात् स्याद्भिन्नार्थत्वं स्यादभिन्नार्थत्वं वाऽभ्युपगंतव्यं । पर्यायार्थादेशात् भवनजीवनभेदादस्तिजीवशब्दौ तद्व्यतिरेकेण तद्ग्रहणेनाग्रहणात् स्याद्भिन्नार्थौ द्रव्यार्थादेशात् तदव्यतिरेकात् तद्ग्रहणेन ग्रहणात् स्यादभिन्नार्थौ। तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीति सिद्धं । इतश्च स्यादस्ति स्यान्नास्ति अर्थाभिधानप्रत्ययानां तथाप्रसिद्धेः। कश्चिदाह—जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्ययः इत्येतत्त्रितयं लोके विचारसिद्धं। तथाहि वर्णाश्रमिणः अस्तित्वमेवाश्रित्य तासु क्रियासु प्रवृत्ताः तस्मादस्त्येवेति। तमितरः प्रत्याह नास्त्येवैतत्त्रितयं-अर्थस्तावन्नास्त्यनुपलब्धेः विज्ञानमेव तथा परिणतं स्वप्नवत् कल्पयति । प्रत्ययजीवोपि नास्त्येव विज्ञानस्य ज्ञेयरूपेणाऽनाख्येयत्वात्। स्वतस्तु विज्ञानं न जीवो नाप्यजीवः प्रकाशमात्रं केनचिदपि निरूपेण; अनिरूप्यत्वात् यद्यपि निरूप्येत स्वप्नज्ञानवत् असदाकारेणैव निरूप्येत। नास्ति ज्ञानं असदाकारत्वात् खरविषाणवत्। अभिधानमपि नास्ति। तद्धि पदरूपं वा स्यात् वाक्यरूपं वा तन्नास्त्येव वा युगपत्कालावयवत्वात्। यत्पुनरेतज्जी-

वशब्दग्रहणं तत्परिकल्पितैर्वर्णभागैरनुक्रमेणाऽऽहितशक्तिकासु बुद्धिषु शक्तिपरिपाकप्राप्तौ प्रत्यस्तमितसकल वर्णभागविषयविज्ञानं जीवशब्दत्वेनाऽध्यवसीयते नत्वभिधानजीवः कश्चिदस्ति तदपि विज्ञानं क्षणिकत्वात् प्रत्यर्थवशवर्तित्वाच्च। एकस्य पूर्वापरीभूतार्थप्रत्यवभासनासंभवान्नास्त्येवेति। यद्येवं वाच्यवाचकसंबंधोलोके रूढः प्रत्याख्यातः स्यात् ततश्च लोकविरोधः। तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च विफलः स्यात् इत्यभ्युपगंतव्यं जीवः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति। अतः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकमात्मसात् कुर्वन् व्याप्रियते। पर्यायार्थिकोपि द्रव्यार्थिकमिति उभावपि इमौ सकलादेशौ तृतीयो विकल्पः उच्यते। द्वाभ्यां गुणाभ्यामेकस्यैवाऽभिन्नस्या-भेदरूपेण युगपद्वक्तुमिष्टत्वात्। तत्र यथा प्रथमद्वितीययोर्विकल्पयोरेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिभ्यां गुणाभ्यामवधारणात्मकाभ्यां युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्सा तदा अवाच्यः तद्विधार्थस्य शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां वृत्तिः नच तैरभेदोऽत्र संभवति। के पुनस्ते कालादयः ?

काल आत्मरूपमर्थसंबंधः उपकारो गुणिदेशः संसर्गः शब्दः ॥ २० ॥ इति तत्र येन कारणेन विरुद्धाः भवंति गुणास्तेषामेकस्मिन् काले क्वचिदेकवस्तुनिवृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकः शब्दः तथावृत्त्यभावात्। अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्वे प्रविभक्ते असंसर्गात्मरूपे अनेकांतरूपे न स्तः। एककाले येनात्मा तथोच्येत ताभ्यां विविक्तं च परस्परत आत्मरूपं गुणानां नान्योन्यात्मनि वर्तते। यत उभाभ्यां युगपदभेदेनोच्यते। नच विरुद्धत्वात्। सदसत्वादीनां एकांतपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यतः अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भावः स्यात्। येन केनचित् शब्देन वा सदसत्व उच्येयातां। नच संबंधतो-ऽभिन्नता गुणानां संभवति भिन्नत्वात् संबंधस्य। यथा छत्रदेवदत्तसंबंधोऽन्यः दंडदेवदत्तसंबंधात् कारणयोः संबंधिनोर्भिन्नत्वात् न तावेकेन संबंधेनाभिन्नौ। एवं सदसत्त्वयोरात्मना सह संबंधस्य भिन्नत्वात् न संबंधे-नापि युगपद्वृत्तिसंभवः यतः शब्देनोच्यते। समवाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भवितव्यं भिन्नाभिधानप्रत्य-यहेतुत्वात् संयोगवत्। न च गुणाः उपकारेणाऽभिन्नाः यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्ताद्युपरंजनं ते च स्वरूपतो भिन्नाः। यच्च तेषामात्मनि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूपं यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्यं रंजयति अतस्तेषामुपकारोपि भिद्यत एव। एवं सदसत्वयोर्भिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्तं सदसत्त्वेनोपरक्तं असन्नोपकारसा-रूप्यं यतः तदभेदेन शब्दो वाचकः स्यात्। नचैकदेशे गुणिन उपकारः संभवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो भवेत्। नीलादेर्गुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादेः समस्तस्योपकार्यत्वं। गुण उपकारको गुणी उपकार्य इति। नचैकदेशो गुणगुणिनोः। अतः कृत्स्नयोः उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न भवेदेव यतो देशतः सहभावात् कश्चिच्छब्दो वाचकः कल्पेत्। नचैकांतपक्षे गुणानां संसृष्टमनेकात्मकं रूपमस्ति अवधृतैकांतरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादेर्गुणस्य। यथा शबलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविविक्तौ शुक्लकृष्णौ गुणौ असंसृष्टा नैकस्मिन्नर्थे सहवर्तितुं समर्थौ अवधृतरूपत्वात्। अतः ताभ्यां संसर्गाभावात् एकांतपक्षेन युग-पदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितुं शक्त्यभावात्। तद्विविधस्य च अर्थसंबंधस्याऽभावात्। नचैकः शब्दो द्वयोर्गुणयोः सहवाचकोस्ति। यदि स्यात् सच्छब्दः स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् नच तथा लोके संप्रत्ययोस्ति तयोर्विशेषशब्दत्वादेव मुक्तात् कालादियुगपद्भावासंभवात्। शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचिनोऽनुपलब्धेः अवक्तव्य आत्मा। अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयोः परस्पराभिधानप्रतिबंधे सति दृष्टविपरीतनिर्गुण-त्वापत्तेः विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिधानात् अवक्तव्यः अयमपि सकलादेशः परस्परावधारितविविधरूपै-कात्मकाभ्यां गुणाभ्यां गुणविशेषणत्वेन युगपदुपक्षिप्ताभ्यां अविवक्षितांशभेदस्य वस्तुनः समस्तस्य एकेन गुणरूपेणभिदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातुं प्रक्रांतत्वात्। स च अवक्तव्यशब्देन अन्यश्च षड्भिर्वचनैः पर्या-यांतरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादवक्तव्यः। यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्यः स्यात् कुतो बंधमोक्षा-दिप्रक्रियाप्ररूणाविधिः ?। ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्सायां तथैव वस्तुसकलस्वरूपसंग्रहात् चतुर्थोपि विकल्पः सकलादेशः अयमपि स्यादित्येवार्पयितव्यः सर्वथोभयात्मकत्वे परस्परविरोधात् उभयदोषप्रसंगाच्च, कथमेते निरू-

व्यंते--सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबंधेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबंधेन तदभावेन च ९ तद्यथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्योऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तः श्रुतिमात्रप्रापितः श्रुतिगम्यः । अर्थप्रकरणसंभवाभिप्रायादिशब्दन्यायात् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा अस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छावशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन अस्तीति प्रथमः । तत्प्रतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आभ्यामेव युगपदभेदविवक्षायां वाचकाभावान्नाभिधीयत इति तृतीयः । आभ्यामेव क्रमेणार्पिताभ्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मन्येवाभिसंबधः ततश्चात्मत्वेनैव अस्त्यात्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनैव नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । युगपदुभयाभ्यां आत्मानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । आभ्यामेव क्रमेणार्पिताभ्यामुभयरूपं वस्तूच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च यथाश्रुत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमः । अभ्युपगमविरोधभयात् वस्त्वंतरात्मना क्षित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिना सर्वेण प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आभ्यामेव युगपदात्मघटादिसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तु वाच्यत्वात् चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण चात्मसामान्येनास्त्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षाभ्यां सदसत्त्वाभ्यां-एकत्वे युगपदवक्तव्यः । पर्यायेणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशिष्टेन सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वानात्मत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वात् चतुर्थः । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा संभवात् तां तां विवक्षामाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वगुणत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण तदुभयवाग्गोचरत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यतिरेकेण नास्त्यनुपलब्धेः । ताभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण अभिधेयतामनुभवति इति चतुर्थः । धर्मसामान्यसंबंधेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबंधविवक्षायां यस्य कस्यचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानाश्रत्वेन नास्त्यात्मा । आभ्यां युगपदवक्तव्यः । पर्यायेण तु तदुभयविशेष्यत्वात् चतुर्थः । धर्मविशेषसंबंधेन तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबंधेन तद्विपक्षेण चाविवक्षायां यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्ताभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थः । पंचमो भंग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः जीवस्यानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च किंचिद्द्रव्यार्थविशेषं पर्यायार्थविशेषं वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्यं पर्यायसामान्यं तद्विशेषद्वयं वांऽगीकृत्य युगपदविभागविवक्षायां वचनगोचरातीतः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमवस्तुत्वासत्त्वं च युगपदभेदाविवक्षायामवाच्यः विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यतः सर्वेऽपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यंते तदैवेति । ततः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलादेशः, अंशाभेदविवक्षायां एकांशमुखेन सकलसंग्रहात् । तथा षष्ठः त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः यतो वस्तुगतं नास्तित्वमवक्तव्यरूपानुविद्धं नांतरेणात्मभेदं शक्यं कल्पयितुं वस्तुनस्तथापि भावात् । तत्र नास्तित्वं पर्यायाश्रयं । स च पर्यायो युगपद्वृत्तः क्रमवर्त्तो वा सहवृत्तो वा जीवस्य पर्यायः अविरोधात् । सहावस्थायी सहवृत्तेः गतींद्रिकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमादिः । क्रमवर्ती तु क्रोधादिदेवादिबाल्यादिलक्षणः । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्तः क्रोधादिक्रमवृत्तधर्मरूपनैरंतर्यमात्रादर्थांतरभूत एकः, अवस्थितः । द्रव्यार्थी जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मास्तथा सन्निविष्टा जीवव्यपदेशभाजः इति अस्यां कल्पनायां नास्तित्वं । यश्च वस्तुत्वेन सन्निति

१ आभ्यामातुरित्यपि पाठः ।

द्रव्यार्थांशः यश्च तत्प्रतियोगिना वस्तुत्वेनाऽसन्निति पर्यायांशः । ताभ्यां युगपदभेदविवक्षायां अवक्तव्य इति द्वितीयोंशः। तस्मान्नास्ति चावक्तव्यश्चाऽऽत्मा। अयमपि सकलादेशः शेषवाग्गोचरस्वरूपसमूहस्याऽविनाभावात्, तत्रैवांतर्भूतस्य स्याच्छब्देन द्योतितत्वात् । तथा सप्तमो विकल्पः चतुर्भिरात्मभिः, त्र्यंशः द्रव्यार्थविशेषं कंचिदाश्रित्याऽस्तित्वं पर्यायविशेषं च कंचिदाश्रित्य नास्तित्वमिति समुच्चितरूपं भवति । द्वयोरपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । द्रव्यपर्यायाविशेषेण च केनचिद्द्रव्यपर्यायसामान्येन केन चित् युगपदवक्तव्यः इति तृतीयोंशः। ततः स्यादस्ति च नास्तिचाऽवक्तव्यश्च आत्मा । अयमपि सकलादेशः यत सर्वान् द्रव्यार्थान् द्रव्यमित्यभेदादेकं द्रव्यार्थं मन्यते । सर्वान् पर्यायार्थांश्च पर्यायजात्यभेदादेकं पर्यायार्थं, अतो विवक्षितवस्तुजात्यभेदात्कृत्स्नं वस्तु एकद्रव्यार्थाभिन्नं एकपर्यायाभेदोपचरितं वा एकमिति सकलसंग्रहात् । अथ कथं विकलादेशः ?

निरंशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेशः ॥ १९ ॥ स्वेन तत्त्वेनाप्रविष्टभागस्यापि वस्तुनो विविक्तं गुणरूपं स्वरूपोपरंजकमपेक्ष्य प्रकल्पितमंशं कृत्वा अनेकात्मकैकत्वव्यवस्थायां नरसिंहसिंहत्ववत् समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्य कालादिभिरन्योन्यविषयानुप्रवेशरहितांशकल्पनं विकलादेशः । नतु केवलसिंहे सिंहत्ववत् एकात्मकैकत्वपरिग्रहात् यथा वा पानकमनेकखंडदाडिमकर्पूरादिरसानुविद्धमास्वाद्याऽनेकरसात्मकत्वं, अस्यावसायः पुनः स्वशक्तिविशेषादिदमप्यस्तीदमप्यस्तीति विशेषनिरूपणं क्रियते । तथा नैरात्म्यैकवस्त्वभ्युपगमपूर्वकं हेतुविशेषसामर्थ्यात् अर्पितसाध्यविशेषावधारणं विकलादेशः । कथं ? पुनरर्थस्याऽभिन्नस्य गुणो भेदकः ? दृष्टो हि अभिन्नस्याप्यर्थस्य गुणस्तत्त्वभेदं कल्पयन् । यथा पतत् भवान् पटुरासीत् पटुतर एष म इति गुणविवक्तरूपस्य द्रव्यस्याऽसंभवात् । गुणभेदेन गुणिनोपि भेदः ।

तत्रापि तथा सप्तभंगी ॥ २० ॥ तत्रापि विकलादेशे तथाऽऽदेशवशेन सप्तभंगी वेदितव्या । कथं ? गुणिभेदकेष्वंशेषु क्रमेण यौगपद्येन क्रमयौगपद्याभ्यां वा विवक्षावशात् विकलादेशा भवंति । तत्र प्रथमद्वितीययोरप्रचितः क्रमः, तृतीये यौगपद्यं, चतुर्थे प्रचितः क्रमः, पंचमे षष्ठे वा अप्रचितक्रमयौगपद्ये, सप्तमे प्रचितक्रमयौगपद्ये । तद्यथा सामान्यादिषु द्रव्यार्थादेशेषु केन चिदुपलभ्यमानत्वात् स्यादस्त्येवात्मेति प्रथमो विकलादेशः । अत्रेतरेषां वस्तुनि सतामपि कालादिभिर्भेदविवक्षातः शब्दवाच्यत्वेनांतर्भावाभावान्निरासाभावाच्च न विधिर्न प्रतिषेधः । एवं शेषभंगेष्वपि विवक्षितांशमात्रप्ररूपणायां इतरेष्वौदासीन्येन विकलादेशकल्पना योज्या । ननु च सामान्यार्थाविच्छेदेन विशेषणविशेष्यसंबंधावद्योतनार्थे एवकारे सति तदवधारणादितरेषां निवृत्तिः प्राप्नोति ? नैष दोषः अत्राप्यत एव स्याच्छब्दप्रयोगः कर्तव्यः स्यादस्त्येव जीवः इत्यादि । कोर्थः ? एवकारेणेतरनिवृत्तिप्रसंगे स्वात्मलोपात् सकलो लोपो मा विज्ञायीति वस्तुनि यथावस्थितं धर्मस्वरूपं तथैव द्योतयति । "स्याच्छब्दः विवक्षितार्थवागंगमिति" वचनात् । एवमादेशवशात् सप्तवचनप्रकारा भवंतीति त्रिविकल्पांतरप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अयं च मार्गः द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाश्रयः । तौ च संग्रहाद्यात्मकौ । ते चार्थनयरूपेण शब्दनयरूपेण च प्रवृत्ताः । तत्र संग्रहव्यवहारर्जुसूत्रा अर्थनयाः। शेषाः शब्दनयाः । तत्र संग्रहः सत्त्वविषयः, सकलं वस्तुतत्त्वं सँति अंतर्भाव्यसंग्रहात् । व्यवहारोऽसत्त्वविषयः विविक्तसत्त्वाऽपरिग्रहादन्यापेक्षासत्त्वाप्रतिपत्तेः । ऋजुसूत्रो वर्तमानविषयः अतीतानागतयोः विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात् । एते त्रयोऽर्थनयाः एकैकात्मकाः संयुक्ताश्च सप्तवाक्प्रकारान् जनयंति । तत्राद्यः संग्रहः एकः, द्वितीयो व्यवहार एकः, तृतीयः संग्रहव्यवहारौ विभक्तौ, चतुर्थः संग्रहव्यवहारौ समुच्चितौ, पंचमः संग्रहः संग्रहव्यहारौ चाविभक्तौ। षष्ठो व्यवहारः संग्रहव्यवहारौ चाविभक्तौ। सप्तमः संग्रहव्यवहारौ प्रचितौ चाविभक्तौ । एवं ऋजुसूत्रेपि योज्यः । व्यंजनपर्यायास्तु शब्दनयाः द्विविधं वचनं प्रकल्पयंति । अभेदेनाभिधानं भेदेन च यथा शब्दे पर्यायशब्दांतरप्रयोगेपि तस्यैवार्थस्याभिधानाभेदः । समभिरूढे वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य च घटस्याभिन्नस्य सामान्येनाभिधानात् । एवंभूतेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नस्यैकस्यैवार्थस्याभिधानात् । भेदेना

१ पर्याय जात्ये इत्य भेदात पाठोऽयं ख० पुस्तके ।
२ ग० पुस्तके विवक्षिताशब्दमात्रप्ररूपणायामिति पाठः ।
३ सन्मात्रतत्त्वे इत्यर्थः ।

भिधानं अथवा, अन्यथा द्वैविध्यमेकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्तिः प्रत्यर्थं वा शब्दविनिवेश इति । यथा शब्दे अनेकपर्यायशब्द एकः । समभिरूढे वा नैमित्तिकत्वात् शब्दस्यैकशब्दवाच्य एकः । एवंभूते वर्तमाननिमित्तशब्द एकवाच्य एकः । अत्र चोद्यते कथमेते अस्तित्वनास्तित्वाद्यो धर्माः विरुद्धरूपाः एकस्मिन् वस्तुनि अविरोधमुपयांतीत्युच्यते—

विरोधाभावस्तल्लक्षणाभावात् ॥ ३२ ॥ नास्त्येषामादेशवशादर्पणाणानां विरोधः कुतस्तल्लक्षणाभावात् । इह विरोधः कल्प्यमानः त्रिधा व्यवतिष्ठते वध्यघातकभावेन वा सहानवस्थात्मना वा प्रतिबध्यप्रतिबंधकरूपेण वा । तत्र वध्यघातकभाव अहिनकुलाग्न्युदकादिविषयः, सत्येकस्मिन् काले विद्यमानयोः सति संयोगे भवति संयोगस्यानेकाश्रयत्वात् द्वित्ववत् । नासंयुक्तमुकदमग्निं विध्यापयति सर्वत्राग्न्यभावप्रसंगात् ततः सति संयोगे बलीयसोत्तरकालमितरद्बाध्यते नचैवमास्तित्वनात्वस्तियोः क्षणमात्रमपि एकस्मिन् वृत्तिरस्ति इति भवताभ्युपगम्यते यतो वध्यघातकभावरूपो विरोधः तयोः कल्प्येत । अथैकस्मिन् वृत्तिरभ्युपगम्येत तत्तुल्यबलहेतुसाध्यत्वात् तयोरन्यतरस्य बलीयस्त्वाभावात् वध्यघातकत्वाभावः अतस्तल्लक्षणाभावात् नासौ विरोधः संभवति । नापि सहानवस्थानलक्षणो विरोधः तल्लक्षणाभावात् । स ह्ययुगपत्कालयोर्भवति यथा आम्रफले श्यामतापीतयोः । पीततोत्पद्यमाना पूर्वकालभाविनीं श्यामतां निरुणद्धि । न च तथा जीवस्यास्तित्वनास्तित्वे पूर्वोत्तरकालभाविनी । यदि स्यातां । अस्तित्वकाले नास्तित्वाभावात् जीवसत्तामात्रं सर्वं प्राप्नुवीत । नास्तित्वकाले वाऽस्तित्वाभावात्तदाश्रयो बंधमोक्षादिव्यवहारो विरोधमुपगच्छेत् । सर्वथैवासतः पुन आत्मलाभाभावात् । सर्वथा च सतः पुनरभावप्राप्त्यनुपपत्तेः नैतयोः सहानवस्थानं युज्यते । तथा जीवादिषु प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपि न विरोधः संभवति । यथा सति फलवृंतसंयोगे प्रतिबंधकगौरवं पतनकर्म नारभते प्रतिबंधात् तदभावे तु पतनकर्म दृष्यते "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमिति" वचनात् । नच तथास्तित्वं नास्तित्वस्य प्रयोजनं प्रतिबध्नाति तस्मिन्नेव काले परद्रव्यादिरूपेणानुपलब्धिबुद्ध्युत्पतिदर्शनात् । नास्तित्वं वा सदस्तित्वप्रयोजनं प्रतिबध्नाति तदैव स्वरूपाद्यपेक्षयोपलब्धिबुद्धिदर्शनात् । तस्मात् वाङ्मात्रमेव विरोधः । एवमर्पणाभेदादविरुद्धोऽनेकात्मको जीव इति स्थितमेतत्—

इतितत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पंचमोध्यायः

इदानीं सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु अजीवपदार्थो विचारप्राप्तः तस्य भेदसंज्ञासंकीर्तनार्थमिदमुच्यते तत्पूर्वकत्वादितरस्येति—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

अजीवकाया इति समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ १ ॥ अजीवाश्च ते कायाश्च ते अजीवकाया इति सामानाधिकरणलक्षणा वृत्तिरियं वेदितव्या । कथं वृत्तिः विशेषणं विशेष्येणेति सति व्यभिचारे नीलोत्पलादिषु वृत्तिः ? इहाप्यस्ति व्यभिचारः । कायशब्दस्य जीवेष्वपि वृत्तेः, अजीवशब्दस्यापि काले । भिन्नाधिकरणवृत्तौ को दोषः ?

भिन्नाधिकरणत्वे हि अर्थांतरभावप्रसंगः ॥ २ ॥ यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति अर्थांतरभावे भिन्नाधिकरणत्वं भवति । तथा अजीवानां कायः अजीवकायः इति भिन्नाधिकरणत्वे गृह्यमाणेऽर्थांतरभावः प्रसज्येत ।

दृष्टत्वात्सुवर्णांगुलीयकवदिति चेन्न तत्रान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थांतरभावः, कुतः ? दृष्टत्वात् । कथं ? सुवर्णांगुलीयकवत् । यथा सुवर्णस्यांऽगुलीयकं

---

१ जैनेंद्रीयं सूत्रं । २ यथोत्तरभावे. पाठोऽयं ख, पुस्तके ।

सुवर्णांगुलीयकमिति भिन्नाधिकरणत्वेपि नार्थभेदः। तथा इहापि न दोष इति। तन्न किं कारणं? तत्रान्याविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोगः रूप्यादेः प्रमाणांतरस्य च निवृत्त्यर्थं, सुवर्णस्येदमंगुलीयकं न रूप्यादेर्न माषादेर्वेति, न तथेह अजीवस्य काया अजीवकाया इति विशेषणेन कदाचिदर्थांतरनिवृत्तिरस्ति॥

अस्तु वाऽविरोधात् ॥४॥ अथवास्तु भिन्नाधिकरणा वृत्तिः। कुतः? अविरोधात्। यस्माज्जीवोपि कायः पंचास्तिकायोपदेशात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थोऽत्राऽजीवशब्दप्रयोगः। अजीवस्य कायो न जीवस्येति। किं च-

कथंचिद्भेदोपपत्तेः ॥ ५ ॥ केनचित्प्रकारेण संज्ञालक्षणप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्यांगुलीयकमित्यत्र सुवर्णं सामान्यं तद्विशेषोंऽगुलीयकं तयोः सामान्यविशेषयोः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिन्नानात्वं। यदि सर्वथैकत्वं स्यात् सुवर्णसामान्यस्यांगुलीयकवत् कुंडलादिषु वृत्तिर्न स्यात्। सुवर्णसामान्यवद्वाऽगुलीयं तस्य कुंडलादिषु वृत्तिः स्यात्। तत एवान्यनिवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमंगुलीयकं न रूप्यादेरिति। यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात्। तथा अजीवानां काया इत्यत्रापि कायशब्दः प्रदेशवाची। प्रदेशाश्च धर्मादीनां वक्ष्यंते, ते च तेभ्यः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिद्भिन्नाः। अन्यथा एकांतैकत्वे धर्मादीनामेकत्ववत् प्रदेशानामप्येकत्वं स्यात्। प्रदेशानां बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्वं प्रसज्येत, तत एव अन्यनिवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, अजीवानां काया न जीवस्येति। यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् ततो भेदोपपत्तेः युक्ता भिन्नाधिकरणा वृत्तिः। ननु चाभेदेपि लोके व्यपदेशो दृष्टः यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं, राहोः शिर इति, न हि शिलापुत्रकादन्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिरः शिरोमात्रत्वादिति। तत्राप्यस्ति भेदः। कुतः? शक्तितः। योऽनेकक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूपः शिलापुत्रकः तस्येदं शरीरं एकक्रियाविषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्बुद्धिभेदाद्वा कथंचित्पृथक्त्वमध्यवसेयं कुतश्चैतदेवं तदन्यानिवृत्त्यर्थं विशेषणं उपादीयते। शिलापुत्रकस्येदं शरीरं न मनुष्यादेः, राहोरिदं शिरः नान्यस्य इत्येकांतिकैकत्वे हि अन्यनिवृत्तिर्न स्यात्। यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति॥

अजीव इत्यभावमात्रप्रसंग इति चेन्न भावांतरप्रतिपत्तेरनश्ववत् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं न जीवोऽजीव इत्युक्तेऽभावमात्रं प्रसज्येत यथा न भावः अभाव इति तन्न। किं कारणं? भावांतरप्रतिपत्तेः। कथं? अनश्ववत्। यथा नायमश्वः अनश्व इत्युक्ते नाभावसंप्रत्ययः किंतु नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थ इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकशफादिलक्षणे गर्दभे संप्रत्ययो भवति। एवमिहापि नायं जीव इति प्रतिषेधात् नाभावे संप्रत्ययः, किं तु अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगलक्षणे धर्मादौ प्रतिपत्तिर्भवति। सादृश्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः सादृश्योपपत्तेः। अथोक्तं यथा न भावः, अभावः इत्युक्ते अभावमात्रसंप्रत्यय इति तदप्ययुक्तं सत एव पररूपत्वादिभिः अभावशब्दगोचरत्वोपपत्तेः॥

अभ्यंतरीकृतेवार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इवार्थमभ्यंतरीकृत्य अत्र कायशब्दः प्रयुक्तः। काया इव काया इति। क उपमार्थः? यथौदारिकादिशरीरनामकर्मोदयवशात् पुद्गलैश्चीयंते कायाः। तथा धर्मादीनामनादिपारिणामिकप्रदेशचयनात्कायत्वं।

तद्ग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य ग्रहणं क्रियते। किमर्थं? प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं। मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेपि श्रोतृणां सुखाववोधार्थं प्रज्ञया द्रव्यपरमाण्ववगाहमात्रत्वेन प्रदिश्यंत इति प्रदेशाः, प्रदेशा एवावयवाः प्रदेशावयवाः तेषां बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं॥

नासंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानामिति शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥ न तत्प्रयोजनं उपपद्यते कुतः? अन्यत एव तत्सिद्धेः। वक्ष्यते हि, असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां[1] इत्यत एवैषां प्रदेशबहुत्वं सिद्धं।

---

१ ग, पुस्तके यथावाक्यामतिपाठः।

नार्थः कायग्रहणेन प्रदेशसंख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् 'असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति अनेन प्रदेशसंख्यावधारणं क्रियते। कुतः ? त्रयाणां संभूयप्रदेशासंख्येयत्वप्रतिपत्तेः । ततः एकैकस्याऽसंख्येयप्रदेशख्यापनार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अतोप्यनिश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चयः प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्तेः । कुतस्तर्हि तन्निश्चयः ?

लोकाकाशेऽवगाह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यदयं लोकाकाशेऽवगाह इत्युक्त्वा धर्माधर्मयोः कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयोभवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् ऋतेऽप्रदेशैकद्रव्यता प्राप्नोति अतस्तन्निवृत्त्यर्थं कायग्रहणमिति ? तन्न कि कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् 'असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति वक्ष्यते ॥

आर्षानुवादार्थमिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्षमेवं प्रवृत्तं पंचास्तिकाया इत्यतः तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्मात् ? तदवस्थत्वात् । असंख्येयाः प्रदेशाः इत्यनेनैवाऽर्षानुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यान्मतं कायस्वभावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः । वक्ष्यते हि "नित्यावस्थितान्यरूपाणीति" तत एव स्वभावापरित्यागः सिद्धः । तत्तर्हि कायग्रहणं न कर्तव्यं ? कर्तव्यं । किं च प्रयोजनं ?

तत्सिद्धावसंख्येयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पंचस्वपि अस्तिकायेषु प्रदेशावयवबहुत्वार्थस्य सिद्धौ सत्यां उत्तरवचनमवधारणार्थं युज्यते । असंख्येयाः प्रदेशाः न संख्येयाः नाप्यनंताः इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

अद्धाप्रदेशप्रतिषेधार्थं च ॥ ॥ १६ ॥ अद्धा शब्दो निपातः कालवाची स वक्ष्यमाणलक्षणः तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणं क्रियते । यथाणोः प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशा न संतीत्यप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः संज्ञा सामायिक्यः ॥ १७ ॥ धर्मादयः संज्ञाः सामायिक्यो द्रष्टव्याः । आर्हते हि प्रवचनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभिः यथाकालं, अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशैरवद्योतितार्थसारे रूढा एताः संज्ञा ज्ञेयाः ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एताः संज्ञा वेदितव्याः । कथमिति चेदुच्यते-

स्वयं क्रियापरिणामिनां साचिव्यावधानाद्धर्मः ॥ १९ ॥ स्वयं क्रियापरिणामिनां जीवपुद्गलानां यस्मात्साचिव्यं दधाति तस्माद्धर्म इत्याख्यायते ॥

तद्विपरीतोऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरीतलक्षणः अधर्म इत्याम्नायते ॥

आकाशंतेऽस्मिन् द्रव्याणि स्वयं (वा) काशत इत्याकाशं ॥ २१ ॥ जीवादीनि द्रव्याणि स्वैः स्वैः पर्यायैः-अव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशंते प्रकाशंते तदाकाशं। स्वयं चाऽऽत्मीयपर्यायमर्यादया आकाशत इत्याकाशं ॥

अवकाशदानाद्वा ॥ २२ ॥ अथवा इतरेषां द्रव्याणां अवकाशदानादाकाशमिति पृषोदरादिषु निपातितः शब्दः ।

---

१ प्रदेशसंख्येयाऽवधारणार्थमिति ख. पुस्तके पाठः ॥ २ [illegible]

अलोकाकाशस्यावकाशदानाभावात्तदभाव इतिचेन्न तत्सामर्थ्याविरहात् ॥ २३ ॥ स्यान्मतं ? यद्यवकाशदानादाकाशमित्युच्यते अलोकाकाशे जीवाद्यवकाशदानाभावात् आकाशव्यपदेशो नोपपद्यते इति तन्न। किं कारणं ? तत्सामर्थ्याविरहात्। यथैष्यत्कालस्यातिदूरस्यापि वर्तमानप्राप्त्यर्हत्वात् तत्प्राप्त्यभावेपि भविष्यद्व्यपदेशो भवति। एवमलोकाकाशस्यावगाहिद्रव्याभावेपि अवगाहनशक्तिरविरुद्धा इत्यवकाशदानात् आकाशत्वं युज्यते। अथवा क्रियानिमित्तत्वेपि रूढिविशेषवललाभात् गोशब्दवत् तदभावेपि प्रवर्तते।

पूरणगलनान्वर्थसंज्ञत्वात्पुद्गलाः ॥ २४ ॥ यथा मासं करोति भास्कर इति भासनार्थमतर्नीय भास्करसंज्ञान्वर्था प्रवर्तते तथा भेदात् संघातात् भेदसंघाताभ्यां च पूर्यंते गलंते वेति पूरणगलनात्मिकां क्रियामंतर्भाव्य पुद्गलशब्दोन्वर्थः पृषोदरादिषु निपातितः। यथा शवशायनं श्मशानमिति—

परमाणुषु तदभावात् पुद्गलत्वाभाव इति चेन्न गुणापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ २५ ॥ स्यान्मतं—अणूनां निरवयवत्वात् पूरणगलनक्रियाभावात् पुद्गलव्यपदेशाभावप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ? गुणापेक्षया तत्सिद्धेः। रूपरसगंधस्पर्शयुक्ता हि परमाणवः एकगुणरूपादिपरिणताः द्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानंतगुणत्वेन वर्धंते। तथैव हानिमपि उपयांतीति गुणापेक्षया पूरणगलनक्रियोपपत्तेः परमाणुष्वपि पुद्गलत्वमविरुद्धं। अथवा गुण उपचारात् कल्पनं पूरणगलनयोः भावित्वात् भूतत्वाच्च शक्त्यपेक्षया परमाणुषु पुद्गलत्वोपचारः।

पुंगिलानाद्वा ॥ २६ ॥ अथवा पुमांसो जीवाः तैः शरीराहारविषयकरणापकरणादिभावेन गिल्यंत इति पुद्गलाः। अण्वादिषु तदभावादपुद्गलत्वमिति चेत् उक्तोत्तरमेतत् ॥

बहुचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति बहुवचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यं। किं पुनः स्वातंत्र्यं धर्मादयो गत्याद्युपग्रहान् प्रति वर्तमानाः स्वयमेव तथा परिणमंते न परप्रत्ययाधीना तेषां प्रवृत्तिः इत्येतदाविवक्षितं स्वातंत्र्यं। ननु च बाह्यद्रव्यादिनिमित्तवशात् परिणामिनां परिणाम उपलभ्यंते स च स्वातंत्र्ये सति विरुध्यत इति ? नैष दोषः बाह्यस्य निमित्तवशात्, न हि गत्यादिपरिणामिनो जीवपुद्गलाः गत्याद्युपग्रहे धर्मादीनां प्रेरकाः। ननु इतरेतरयोगलक्षणे द्वंद्वे न्यायप्राप्तं बहुवचनं तेन कथं स्वातंत्र्यं प्रतीयते ? समाहारे समुदायप्रदाने एकवचनेन सिद्धे बहुवचनं ज्ञापकं स्वातंत्र्यस्य। यथा हृत इत्यत्र एकवचनेन सिद्धे बहुवचनेन ज्ञापकं अनुक्तस्यापि हृत उत्पतिर्यथा स्यात् इति तेन सिद्धेः। अंते भवः अंतिम यमेन प्रोक्तं याम्यं धर्मशास्त्रमित्यादि ॥

प्रशस्ताभिधानाद्धर्मग्रहणमादौ ॥२८॥ धर्मशब्दोऽयं लोके प्रशस्तार्थः ततोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते

तदनंतरमधर्मग्रहणं क्रियते कुतः लोकव्यवस्थाहेतुत्वात् ॥ २९ ॥ तदनंतरं अधर्मग्रहणं क्रियते। कुतः ? लोकव्यवस्थाहेतुत्वात्। पंचास्तिकायाः कालश्च लोकः अवतिष्ठंते। पदार्थाः अनया आकृत्येत्यवस्थाविविधसन्निवेशा वेत्रासनाद्याकारा इत्यर्थः। लोकस्य व्यवस्था तस्या हेतुत्वात् लोकव्यवस्थाहेतुत्वात्। असति हि अधर्मास्तिकाये गतिमतां द्रव्याणां गतिविषयानियमाभावात्। विष्वग्भावे सति लोकव्यवस्था विशिष्टा न स्यात् अतोऽस्य धर्मानंतरं ग्रहणं न्याय्यं।

तत्प्रतिपक्षत्वाच्च ॥ ३० ॥ तस्य धर्मास्तिकायस्य प्रतिपक्षोऽधर्मास्तिकायः स्थितिकारणत्वात्। ततश्चानंतरं ग्रहणं क्रियते।

तत्परिच्छेदत्वात्तदनंतरं आकाशग्रहणं ॥ ३१ ॥ ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां आकाशं परिच्छिद्यते। यत्र धर्माधर्मौ तल्लोकाकाशं इतरदलोकाकाशमित्यतः तदनंतरं आकाशग्रहणं क्रियते।

---

१ निमित्तत्वात् पाठोयं ब, पुस्तके

अमूर्तत्वसाधर्म्याच्च ॥ ३२ ॥ यथा धर्माधर्मावमूर्तौ रूपादिविरहादेवमाकाशमप्यमुर्तं । अत श्चानंतरमुक्तं ।

तदवगाहित्वात् तत्समीपे पुद्गलवचनं ॥ ३३ ॥ तदाकाशमवगाह्य पुद्गला वर्तंते इति तत्स-समीपे तेषां वचनं क्रियते ॥

आकाशग्रहणमादौ धर्मादीनामाधारत्वात् इति चेन्न लोकविनिवेशस्यानादित्वात् ३४ स्यान्मतं धर्मादीनां पंचानामपि द्रव्याणामाकाशं, आधारः साधारणः ततस्तस्य ग्रहणं सर्वेषामादौ न्याय्य-मिति तन्न, किं कारणं ? लोकविनिवेशस्यानादित्वात् । नायं नियमोऽस्ति लोकविनिवेशे आकशमाधारः इत-राणि द्रव्याणि आधेयानि इति । किं तु लोकविनिवेशक्रम एवमयमनादिसिद्ध इति नाकाशमाधारः, आ-दिमतां हि कुंडवदरादीनां दृष्ट अधाराधेयभावः ।

आर्षविरोध इति चेन्न आदेशवचनात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतत् यद्याधाराधेयभावो नेष्यते, युदुक्त मार्षे स्वप्रतिष्ठमाकाशं आकाशप्रतिष्ठं तनुवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठं घनवातवलयं तत्प्रतिष्ठं धनोदधि-वलयं इत्यादि तद्विरोधः इति तन्न । किं कारणं ? आदेशवचनात् । यदि एकांतेनाधाराधेयभावो न स्यात् स्यादार्षविरोधः यदा तु स्यादाधाराधेयभाव इति स्यान्नाधाराधेयभाव इति आदेशवचनादिष्यते ततोनास्त्यार्ष-विरोधः । कथमिति च दुच्यते–आकाशादीनां द्रव्यार्थादेशात् स्यादाधाराधेयत्वाभावो यतः पर्यायार्थिकगुण-भावे द्रव्यार्थिकप्रधान्यात् प्रतिनियतानादिपरिणामिकद्रव्यार्थेनाऽधिष्ठानानामाकाशादीनां षण्णामाधाराधेय-पर्यायाभावः । द्रव्यार्थिकगुणभावे च पर्यायार्थिकप्राधान्यात् षण्णामपि द्रव्याणां आदिमत्त्वोपपत्तेराधाराधे यभावो युज्यते । ततस्तदपेक्षया आधाराधेयभाव आर्षे प्रणीत इति नास्ति विरोधः । अथवा व्यवहारनयादे-शात् स्यादाधाराधेयता । यतोऽनादिपारिणामिकलोकविनिवेशेऽपि व्यवहार एवं प्रवृत्तः आकाशमाधारः अन्यानि द्रव्याणि आधेयानि इति । एवंभूतनयादेशात् स्यादनाधाराधेयता यतोऽनादिपारिणामिकलोक विनिवेशस्यैवंभूतत्वात् स्वात्मप्रतिष्ठान्येव सर्वद्रव्याणि इति। न नुव्यवहारनयापेक्षया आधाराधेयभावाभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसंगः घनोदाधिवलयस्य घनवातवलयमाधारः घनवातवलयस्य तनुवातवलयं तनुवातवलस्य आकाशं आकाशस्याऽन्यत् तस्यान्यत् तस्याप्यन्यत् इति ? नैषः दोषः आकाशस्य सर्वगतत्वात् अनंतत्वाच्च । यद्धि सर्वगतं, अनंतं च तस्य सर्वत्र सान्निध्यात् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् इति व्यवहाराभावात् अनवस्था नास्ति। परिशेषादसर्वगतस्यांतवतः मूर्तिमतः सावयवस्यैद्रियकस्य स्यादनवस्था । यदि सर्वगतत्वान् अस्यानव-स्था दृष्टा सोच्यते नैषोच्यते ततो विमुच्यतामनवस्थादोषकल्पना । तस्मान्निःप्रतिद्वंद्वः पूर्वोक्त एवास्तु क्रमहेतुः

कालोपसंख्यानमिति चेन्न वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतत्कालोपि कश्चिदजीवप-दार्थोस्ति अतश्चास्ति यद्भाष्ये बहुकृत्वः षड्द्रव्याणि इत्युक्तं अतोस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं वक्ष्यमाणलक्षणत्वात् । वक्ष्यते हि तस्य लक्षणमुपरिष्टात् अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य इत्येवमा-दिषु द्रव्याण्युक्तानि कानि तानीत्यत्रोच्यते–

द्रव्याणि ॥ १२ ॥

स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमपर्यायैः द्रूयंते द्रवंति वा तानीति द्रव्याणि ॥ १ ॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ प्रत्ययौ ययोः तौ स्वपरप्रत्ययौ । उत्पादश्च विगमश्चोत्पादविगमौ येषां ते स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमाः । के पुनस्ते ? पर्यायाः । द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणो बाह्यः प्रत्ययः परप्रत्ययः तस्मिन् सत्यपि स्वयमतत्परिणा-मोऽर्थो न पर्यायांतरं आस्कंदति इति ? तत्समर्थः स्वश्च प्रत्ययः । तावुभौ संभूयभावानां उत्पादविगमयोः हेतू भवतः नान्यतरापाये कुशूलस्थमाषपच्यमानोदकस्थघोटकमाषवत्, एवमुभयहेतुकोत्पादविगमैः तैस्तैः स्वपर्यायैः द्रूयंते गम्यंते द्रवंति गच्छंति तान् पर्यायानिति द्रव्याणीति व्यपदिश्यंते । भेदनयवशात् कर्तृकर्मणोर्भेदं कृत्वा निर्देशः क्रियते स्वजात्यपरित्यागेनावस्थितिरन्वयैरुपलब्धस्वरूपाणां त [illegible]

विगमवतां च भेदोपपत्तेः। यदा द्रव्याणां कर्म विवक्षा तदा न्यायप्राप्तः कर्मणि यः। यदा कर्तृविवक्षा तदा बहुलापेक्षया कर्तरि यः। अथवा उत्पादकविनश्वरनानापर्यायोत्पादविनाशाविच्छेदेपि सांततिकद्रव्यार्थादेशवशेन द्रवणात् गमनात् संप्रत्ययात् द्रव्याणि कुत एतत् ? गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्।

द्रव्यार्थे वा निपातितो द्रव्यशब्दः ॥ २ ॥ अथवा द्रव्यं भव्य इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्यः। द्रु इव भवतीति द्रव्यं। क उपमार्थः ? द्रु इति दारु नाम यथा अग्रंथि अजिन्हं दारु तक्षणे कल्प्यमानं तेन तेन अभिलाषेनाकारेणाऽऽविर्भवति। तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसामर्थ्ये पाषाणखननोदकवदविभक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्तवशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते ॥

द्रव्यत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यथा दंडसंबंधात् दंडीत्यभिधानं प्रत्ययश्च देवदत्ते भवति तथा द्रव्यत्वं नाम सामान्यविशेषोस्ति पृथिव्यादिषु द्रव्यमिति प्रत्ययाभिधानानां प्रवृत्तिदर्शनात्। गुणकर्मभ्यो व्यावृत्त्युपलब्धेश्चानुमीयमानान्वयव्यतिरेकः तेन योगाद्द्रव्यं न पर्यायद्रवणादिति। तन्न किं कारणं ? तदभावात् यथा दंडसंबंधात् प्राक् देवदत्तो जात्यादिभिः सिद्धः। देवदत्तसंबंधाच्च प्राग्दंडो वृत्तत्वद्राघिमादिभिः प्रसिद्धः ततस्तयोः संबंधो युक्तः। नच तथा द्रव्यत्वयोगात् प्राक् द्रव्यमुपलभ्यते यद्युपलभ्येत संबंधकल्पनमर्थकं स्यात्। द्रव्यत्वमपि द्रव्यसंबंधात् प्राङ् नोपलब्धस्वरूपं, अतः तयोरसतोर्न युक्तः संबंधः। अस्तित्वे चाभ्युपगम्यमाने पृथगनुपलभ्यमानशक्तिकयोः संबंधेपि न तच्छक्तिप्रादुर्भावोस्ति, यथा जात्यन्धयोः पृथग्दर्शनशक्तिविरहात्, न योगेपि रूपालोकनशक्तिसंभवः। तथा द्रव्यद्रव्यत्वयोः-अपि द्रव्यप्रत्ययाभिधानोत्यसामर्थ्यात् तत्संबंधेपि न सामर्थ्यं। तत्र द्रव्यं तावत् प्राक् द्रव्यत्वससवायात् द्रव्यात्मनैव नात्मनि द्रव्यप्रत्ययाभिधानयोरुत्पादकं। यदि स्यात् ? द्रव्यत्वसंबंधस्य वैयर्थ्यं स्यात्। तथा द्रव्यत्वमपि प्राग्द्रव्यसमवायात् द्रव्यत्वात्मन्येव न द्रव्यत्वप्रत्ययाभिधानानिमित्तमास्ति। माभूद्द्रव्यत्वस्य द्रव्येण समवायस्य वैयर्थ्यमिति अतस्तयोः पृथगनुपलभ्यमानसामर्थ्ययोः संबंधेपि न तत्सामर्थ्यमस्ति इत्यवेमः न द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति। ननु च द्रव्यत्वसंबंधात् प्राक् द्रव्यव्यपदेशोनास्ति अस्ति तु तत् ततःसतो द्रव्यत्वस्य युक्तः संबंधः नैष दोषः। अस्ति परिहारः। कुतः ? सतोऽसत्वात् नहि तद्द्रव्यं स्वतोस्ति सत्तायोगादेव सत्स्यात सच नास्तीत्युक्तं। अथासतामपि संबंधः स्यात् खरविषाणादीनामपि स्यात्। किंच द्रव्यत्वं नाम सर्वगतः पदार्थः स यदि अतदात्मकेन संबध्यते गुणकर्मभिः खरविषाणादिभिश्च संबंध्येत नचेष्यते संबंधः। अथ तदात्मकेनैव संबंध्यते द्रव्यत्वसंबंधो व्यर्थः प्रागपि तदात्मकत्वात् ततः स्वतो द्रव्यसिद्धिः। आह समवायिकारणत्वाद्द्रव्यत्वेन द्रव्यमेव संबंध्यते न गुणकर्माणि नापि खरविषाणादीनि द्रव्यत्वस्य हि द्रव्यमेव समवायिकारणमिष्टं नेतराणि इत्युच्यते-

न स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ४ ॥ यदि द्रव्यत्वादन्यद्द्रव्यं स्वतःसिद्धं स्यात् अतस्तत्समवायिकारणमिति व्यपदेशार्हं स्यात् नच तत्स्वतःसिद्धं किंचिदस्ति अतः स्वतोऽसिद्धत्वात् न तत्समवायिकारणं अथ तत्स्वतोऽसिद्धमपि सनवायि कारणं खरविषाणादिषु को मत्सरः। अथाऽसत्त्वान्न समवायिकारणं तानि नन्वसत्त्वाद्द्रव्यमपि द्रव्यत्वस्य न समवापिकारणं। किंच—

अतस्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥ यत एव द्रव्यत्वस्यासमवायिकारणं द्रव्यं न गुणकर्माणि अतस्तद्द्रव्यत्वं द्रव्य एव समवेति न गुणकर्मादिषु इति विवक्षितं ननु, अत एव द्रव्यात्मैव द्रव्यत्वं आभ्यंतरार्थोऽनादिपारिणामिकद्रव्यापरित्यागी न द्रव्याद्बहिरन्यः सामान्यविशेषाख्यः इति एतत्सिध्यति। आह विशेषोपलब्धिर्द्रव्यमेव समवायिकारणं द्रव्यत्वस्य। को विशेषः ? आश्रयभावः यस्माद्द्रव्यमितरेषां पदार्थानामाधारः उच्यते-

न द्रव्यमाश्रयः स्वतोसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ लोके स्वतः सिद्धे आधेयानामाश्रयो भवति यथा घटो जलादीनां न तथा द्रव्यत्वात् पृथक् द्रव्यं स्वतःसिद्धमस्ति यदाधारो द्रव्यत्वस्येति व्यपदिश्येत। किंच—

१ द्रव्यत्वप्रत्ययाभिधानेत्यादि ग. पुस्तके पाठः

द्रव्याभिधानानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥ यस्य वादिना द्रव्यत्वयोगात् द्रव्यमित्याभिमतं तस्य द्रव्यमित्यभिधानं नोपपद्येत कथं? इति चेत् उच्यते- इहाऽभेदेन वा व्यपदेशः स्यात् भेदेन वा? यदि अभेदेन व्यपदेशः, यथा यष्टिसहचरितः पुरुषो याष्टिरित्युच्यते तथा द्रव्यत्वसहचरितं द्रव्यत्वमिति व्यपदिश्यते न द्रव्यमिति। अथ मतं द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वमित्यभिधानमस्ति द्रव्यमिति च, तेन द्रव्यत्वेन द्रव्यमित्यभिधीयमानेन योगाद्द्रव्यमिति, तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यते। द्रव्यत्वस्य द्रव्यमित्याभिधानं कुतः? स्वत एवेति चेत् द्रव्ये कोऽपरितोषः। अर्थांतरादिति चेत् तत्रापि स एव दोषः। द्रव्यत्वाभिधानप्रसंगश्च। कुतो ह्येतत् उभयशब्दवाच्यत्वे द्रव्यत्वस्य तद्योगात् द्रव्ये द्रव्यमित्यभिधानं भवति न द्रव्यत्वमिति। अथ भेदेन व्यपदेशः यथा यष्टिरस्यास्तीति याष्टिमानिति व्यदिश्यते, एवं द्रव्यत्वमस्यास्तीति द्रव्यत्ववद्द्रव्यमित्यभिधानं प्रसज्यते न द्रव्यमित्याभिधानं प्रसज्येत। अथ मतमेतत् यथा शुक्लगुणयोगात् शुक्लः पटः इति मत्वर्थीयस्य निवृत्तिः, एवमिहापि मत्वर्थीयस्याभाव इति विषम उपन्यासः। युज्यते तत्र मत्वर्थीयस्याभावः गुणवचनेभ्यो निवृत्तेरन्वाख्यातत्वात् अनन्वाख्याने वा उभयवचनाः शुक्लादय इति। व्याकरणाभ्युपगम्यमाने अयं तु द्रव्यत्वशब्दो न गुणवचनः तेनाऽस्मान्मतो निवृत्तिर्दुरुपपादा। किं च मत्वर्थस्यापि निवृत्तिर्नान्वाख्याता ततो द्रव्यमित्याभिधानं नोपपद्यते।

त्वोत्पत्त्यभावश्चोभयथा दोषात् ॥ ८ ॥ द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति त्वस्य चोत्पत्तिर्न प्राप्नोति कुतः? उभयथा दोषात्। इदमिह संप्रधार्य-असौ भावः द्रव्यस्याऽऽत्मभूतो वा स्यात् अनात्मभूतो वा? यद्यात्मभूतः अनादिपारिणामिकद्रव्यस्य आत्मभवने त्वस्य विधानात्, नान्यद्द्रव्याद्द्रव्यत्वमिति संसर्गवादहानिः। अथ अर्थांतरभूतः? द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति विग्रहो नोपपद्यते द्रव्यानात्मभूतत्वात् द्रव्यत्वस्य। न हि घटस्य भाव इति पटे वृत्तिरुपपद्यते। किं च द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वमिति यथान्यो भावः, तथा द्रव्यत्वस्यान्यो भावः स्याद्वा न वा? यदि नास्ति तस्य स्वभावाभावादभावः स्यात्। अथास्ति तस्मिन्नाभिधेये त्वत्तोत्पत्तेः द्रव्यत्वत्वमिति प्राप्नोति तथा सति अनवस्था। अथ मतमेतत् यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। तथा द्रव्यत्वस्य भाव इति विगृह्य द्रव्यशब्दादेव त्वोपत्तिर्भवतीति? नैतद्युक्तं अर्थांतरविषयत्वात्। युज्यते अवेर्मांसमाविकस्य मांसमिति केवलो विग्रहभेदो नार्थभेद इति एकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिरिति। इह तु द्रव्यद्रव्यत्वशब्दयोः पदार्थांतरविषयत्वात् विग्रहभेदे अर्थभेद इति नासौ न्यायः कल्पयितुं शक्यः।

एकस्यानेकत्र द्रव्यभावो बहुत्वप्रसंगो वा ॥ ९ ॥ तद्द्रव्यत्वमेकमित्युभ्युपगम्यते तद्वादिभिः। तत्कथमेकं निरवयवं अनेकत्र पृथिव्यादौ वर्तितुमुत्सहते? अथ वर्तेत? बहुत्वमेवास्य स्यात् अनेकत्र वृत्तेः। रूपादिवत्। आकाशवदेकं सत् अनेकमवगाहत इति चेत् न वैषम्यात्। युज्यते महापरिमाणं वियदवगाहते सकलमिति गुणानां तु द्रव्यपदार्थविषयत्वात् कथममहद्द्रव्यत्वं कृत्स्नं वेवेष्टि। एकत्वसंख्यागुणवदुपचारतो महत्त्वमस्येति चेत् तदिदमसिद्धेन साध्यते। सिद्धसाध्यव्यवस्थाश्रयो हि कथामार्गः। उपचरितस्य मुख्यकार्यसाधनाशक्तेः। अस्यापि च द्रव्यत्वेन एकमाकाशं प्रदेशभेदेन त्वनंतमितीष्टत्वात् दृष्टांताभावः॥

नीलद्रव्यवदिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं यथा नीलद्रव्यं एकमनेकशाटीपटकंबलसंबंधि दृष्टं तथैकं द्रव्यत्वमपि अनेकद्रव्यसंबंधीति? तन्न। किं कारणं? असिद्धत्वात्। नैतत् सिद्धं शाटीपटकंबलेषु एकमेव नीलद्रव्यमिति। यथा शाट्यादिभेदः तथा तद्व्यंजकस्य नीलद्रव्यस्यापि भेदोपपत्तेः। एकस्मिन्नपि पटे यन्मध्ये नीलद्रव्यं न तत्प्रांतयोः। यच्च प्रांतयोः न तन्मध्ये इति भेदोप्युपगंतव्यः किमुत भिन्नेषु द्रव्येषु। नीलत्ववदिति चेन्न तदपि साध्यसमं। अथ मतमेतत्—

दृष्टांताभावेपि एकत्वमस्य सिद्धं अग्निवदिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ यथाग्नेरन्यस्मिन्नुष्णे दृष्टांते असत्यपि उष्णं। एवमसत्यपि एकस्मिन् अनेकसंबंधिनि दृष्टांते द्रव्यत्वस्य द्रव्येषु वृत्तिः सिध्यतीति तदपि नोपपद्यते प्रतिज्ञाहानेः। ननु दृष्टांतो नास्तीति प्रतिज्ञाय दृष्टांतं ब्रुवतः ते प्रतिज्ञा हीयते। किं च युक्त्यभावेपि यदि द्रव्यत्वमेकमनेकसंबंधीति मन्यते स्वत एव द्रव्यं द्रव्यत्वमिति कस्मान्न प्रतिपद्यते। समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्युक्तत्वात्।

गुणसंद्रावो (संद्रावात्) द्रव्यमिति चेन्न एकांते दोषोपपत्तेः ॥१२॥ स्यादेतद् गुणसंद्रावो द्रव्यमित्येतल्लक्षणमनवद्यं। गुणः संद्रूयते प्राप्यते गुणान्वा संद्रवति प्राप्नोति इति द्रव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? एकांते दोषोपपत्तेः। कथमिति चेदुच्यते-गुणेभ्यो द्रव्यं अन्यद्वा स्यात् अनन्यद्वा ? यद्यनन्यत् कर्तृकर्मभेदाभावात् निर्देशो नोपपद्यते। अपि च एकांतानन्यत्वे हि गुणा एव वा स्युः द्रव्यमेव वा। यदि गुणा एव, द्रव्याभावे तदविनाभाविनां गुणानामपि निराधारत्वादभावः स्यात्। अथ द्रव्यमेव एवमपि अलक्षणत्वात्खरविषाणत्वकल्पना द्रव्यस्य स्यात्। अथान्यत्वं गृह्येत एवमप्येकांतेन स्वरूपशून्यत्वं स्यात् यस्मादभ्युपगम्योच्यते गुणैः संद्रूयते द्रव्यमिति लक्षणं नोपपद्यते गुणानां निष्क्रियत्वे द्रव्यं प्रत्याभिमुख्येन द्रवणाभावात्। दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भ्यो वैधर्म्यात् निष्क्रियाणि। एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः। निःक्रिया इति वचनात्। गुणान् संद्रवति इति च लक्षणं नोपपद्यते निःक्रियद्रव्याणां गुणान् प्रति द्रवणाभावात्। किं च—

स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ यथावाद्रिपरिक्षेपादिलक्षणान् ग्रामादीन् स्वतःसिद्धान् देवदत्तः सिद्धः प्राप्नोति न तथा गुणाः स्वतः सिद्धा संति यान् प्राप्नुयाद् द्रव्यं। आह—

पाकजदर्शनात् तत्सिद्धिः ॥१४॥ पार्थिवेषु परमाणुषु अग्निसंयोगात् औष्ण्यापेक्षात् श्यामाद्युच्छेदेन रक्ताद्यारंभे च ननु प्राप्यते गुणैर्द्रव्यं। उच्यते—

ननु युतसिद्धत्वप्रसंगात् ॥ १५ ॥ यदि द्रव्यमवतिष्ठते रूपादयो विनश्यंति प्रादुर्भवंति ननु युतसिद्धा द्रव्यरूपादय इत्यासक्तं। अथाऽयुतसिद्धाः समवायसंबंधात् इति मतं ? ननु द्रव्यवत्तन्नित्यत्वप्रसंगः। एवं सति अयुतसिद्धिर्भवति यदा रूपादयस्तदा द्रव्यं यदा द्रव्यं तदा रूपादय इति ? नन्वेवं सति यथा द्रव्यं नित्यं तथा रूपादयोपि नित्याः, यथा रूपादीनामनित्यत्वं तथा द्रव्यस्येति प्राप्तं तुल्यवृत्तित्वं। किं च—

विरोधात् पंडितमूर्खवत् ॥ १६ ॥ यदि पंडितो न मूर्खः अथ मूर्खो न पंडितः तथा यदि समवायसंबंधात् द्रव्यादयुतसिद्धाः रूपादयः न विनक्ष्यंति न वोत्पत्स्यंते, अथ विनश्यंत्युत्पद्यंते च द्रव्यं नावतिष्ठत इति कुतस्त्योऽयं न्यायः। न तु गुणैर्द्रूयते गम्यते उपलभ्यते तदिति द्रव्यं ? कस्मात् अर्थांतरत्वात्। न हि घटेन पट उपलभ्यते अनन्वयत्वात्। अथोपलभ्यते द्रव्यगुणलक्षणभेदेन कल्पनाविरोधः। आह भेदे एव उपलभ्योपलंभकभावो दृष्टः अग्निधुमादिषु, नाऽभेदे स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। नह्यंगुल्यग्रमात्मानं स्पृशति इति ? उच्यते युज्यते अग्निधूमादिषु भिन्नेष्वेव लक्ष्यलक्षणभावः पृथक्सिद्धरूपत्वात् नच द्रव्यगुणानां पृथक् प्रसिद्धरूपता व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः। यच्चोक्तं स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति तदप्येकांतग्रहणात् सूक्तं न भवति। दृश्यते हि स्वात्मन्यपि वृत्तिः यथा प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति न तस्य स्वरूपप्रकाशने प्रदीपांतरमपेक्षते। यद्यपेक्षेत पटादिवदप्रकाशकत्वमेवाऽस्य स्यात्। किं च तस्य तत्त्वस्योपदेष्टा स्वात्मानं वेत्ति वा नवा ? यदि न वेत्ति स्ववचनविरोधः आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषात् आत्मप्रत्यक्षमिति वचनात्।

असर्वज्ञत्वप्रसंगश्च ॥ १७ ॥ यद्यात्मानमेवासौ न वेत्ति कथं इतरद्विजानीयात् तत स्वपरविशेषानभिज्ञत्वात् असर्वज्ञत्वं प्रसज्यते। अथ वेत्ति ननु स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् द्रव्यात्मका एव पर्यायाः द्रव्यं लक्षयंतीति साधूक्तं। यो हि मन्यते गुणसमुदायमात्रं द्रव्यं नातोऽन्यत् किंचिदिति तस्यापि गुणसंद्रावो द्रव्यमिति तल्लक्षणं नोपपद्यते। कुतः ? कर्तृकर्मभावादेव। गुणसमुदायमात्रद्रव्यवादिनो हिवादिनः, न गुणाः पृथक् संति नापि समुदायः ततोऽन्योस्ति। येषां कुतश्चित् भेदात् कर्तृकर्मभावो भवेत्। ननुचाऽभेदेऽपि कर्तृकर्मभावो दृष्टः यथाऽऽत्मानं प्रदीपः प्रकाशयति इति तत्रापि कथंचित् भेदेन भवितव्यं, भासुरस्य रूपस्य द्रव्यस्य च स्यात् भेददर्शनात्। यदि सर्वथैवाऽभेदः स्यात् सर्वं द्रव्यं भासुररूपं स्यात् भासुरस्य च द्रव्यस्य सर्वदैव ताद्रूप्यं प्रसज्येत दृश्यते च माषादिभावः। नच समुदायकल्पना युज्यते गुणानां पृथक्स्वरूपानुपलब्धेः। दृश्यते माषादीनां पृथगुपलभ्यमानरूपाणां समुदायः। नापि गुणकल्पनोपपद्यते गुण्यते विशष्यते यैरर्थास्ते गुणाः विशेषणानीत्यर्थः[1]। न च गुणिनं विशेषं यं कंचिदंतरेण गुणानां गुणत्वं भवति। किंच समुदायो गुणेभ्यो-

---

१ स्वरूपमित्यर्थः।

ऽन्यावा स्यादनन्यो वाऽवक्तव्यो वा । अन्यत्वानन्यत्वयोर्हि विहिताः दोषाः। यद्यवक्तव्यः स्ववचनविरोधःप्रसज्यते यदि समुदायोऽस्ति नावक्तव्यः अवक्तव्यो न समुदायोस्ति सतः संज्ञोपपत्तेः, अवक्तव्यस्य च सर्ववाग्गोचरात्यये निरात्मकत्वप्रसंगात् इति शिष्टेतरवचनवत् अन्यत्वोपपत्तेश्च । यदि वक्तव्यलक्षणगुणाः समुदायो न वक्तव्यलक्षणः, ननु च लक्षणभेदादन्यत्वं सिद्धं । किं च रूपादिपरमाणुसमुदायमात्रत्वे गुर्वादेः धर्मांतरस्याऽप्रादुर्भावात्, अणूनामतींद्रियस्वभावव्यतिक्रमाभावात् दृश्यमिदं भ्रांतिरूपं स्यात् । स एवेमिति चेत् प्रत्यक्षानुमानयोः तदाभासयोश्च अविशेषप्रसंगः स्यात् । द्रव्यं भव्य इति अयमपि द्रव्यशब्दः एकांतवादिनां न संभवति स्वतोऽसिद्धस्य द्रव्यस्य भव्यार्थासंभवात् । संसर्गवादिनस्तावत् गुणकर्मसत्ताद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषेभ्यो द्रव्यस्यात्यंतमन्यत्वे खरविषाणकल्पस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् न भवनक्रियायाः कर्तृत्वं युज्यते । परतः सिद्धिरपि स्वतोऽसिद्धस्य न संभवति खरविषाणवत् । गुणसमुदायमात्रत्वेपि समुदायस्य संवृत्या कल्पितस्याऽसत्त्वात् गुणानां प्रत्येकं अनुपलब्धत्वात्तद्व्यतिरेकाच्चाऽसत्त्वमिति भवनक्रियायाः कर्तृता दुरुपपादा । अनेकांतवादिनस्तु गुणसंद्रावो द्रव्यं, द्रव्यं भव्य इति चोपपद्यते । पर्यायिपर्याययोः कथंचिद्भेदोपपत्तेरित्युक्तं पुरस्तात् ।

धर्मादिसामनाधिकरण्याद्बहुवचनं ॥ १८ ॥ प्रकृताः धर्मादयो बहवः तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचनेन निर्देशः क्रियते ॥

धर्मादीन्येव द्रव्याणि नान्यानीति पुल्लिंगप्रसंग इति चेन्न आविष्टलिंगत्वात् ॥ १९ ॥ स्यादेतत् यदि तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचनं क्रियते तत एव पुल्लिंगमपि प्राप्नोति इति । ते हि अजीवकाया उक्ताः पुल्लिंगा इति ? तन्न किं कारणं ? आविष्टलिंगत्वात् । आविष्टोह्ययं द्रव्यशब्दः वचनादिवत् स्वलिंगं न जहाति । अनंतरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसंगे अन्योपादानार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

जीवत्वादिति चेन्न प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् जीवत्वं नाम सामान्यविशेषोस्ति तेन योगाज्जीवा इति ? तन्न किं कारणं ? प्रतिषिद्धत्वात् । द्रव्यत्ववदस्य प्रतिषेधो वेदितव्यः । किं च—

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यो जीवत्वसंयोगाज्जीव इति प्रत्ययाभिधाने कल्पयति स पृष्टव्यः--जीवत्वे केन योगात् प्रत्ययाभिधानवृत्तिरिति ? । तत्रापि अन्यत एवेति चेत् अनवस्थाप्रसंगः । अथाऽनवस्थादोषो माऽक्लृपत् इति जीवत्वे स्वत एव वृत्तिरभ्युपगम्यते ननु प्रतिज्ञाहानिस्तेऽर्थांतरसंसर्गात् सर्वत्र वृत्तिरिति, तद्वज्जीवे[1]ऽपि स्यात् । अथ मतमेतत् जीवत्वे प्रदीपवत् स्वत एव वृत्तिरिति जीवे कोऽपरितोषः । आह पदार्थांतरत्वादेव जीवजीवत्वयोः न जीवत्ववत् जीवे स्वतः प्रत्ययाभिधानसिद्धिः, यस्मात् न पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे भवितुमर्हति पदार्थांतरत्वादेव अन्यथा पदार्थसंकरप्रसंगः, स च नास्त्यतो नानवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषौ स्त इति । उच्यते—

न पदार्थांतरत्वासिद्धेः ॥ ३ ॥ यदि जीवजीवत्वयोः पदार्थांतरत्वं अभविष्यत् अपि तर्हि धर्मसंकराभावोऽसेत्स्यत् ननु पदार्थांतरत्वमस्ति इत्युक्तं पुरस्तात् स्वतोऽसिद्धत्वात् । किं च प्रतिज्ञाहानिस्ते प्रसजति यदि पदार्थांतरधर्मः पदार्थांतरे न भवेत्, सत्तायाः सदिति प्रत्ययाभिधानहेतुत्वलक्षणो धर्मः द्रव्यगुणकर्मसु न स्यात् । अथ योगेपि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वं सत्ताया एवेति चेत् न संति द्रव्यगुणकर्माणि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वविरहात् खरविषाणवत् इत्यासक्तं । ततः सिद्धमेतत् जीवनक्रियोपलक्षितद्रव्यविशेषविषयाऽनादिपारिणामिकी जीवसंज्ञेति ॥

---

१ जीवत्वेऽपि स्यादिति ग पुस्तके पाठः

द्रव्यलक्षणयोगाद्द्रव्याणीति चेन्न नियमार्थत्वात् ॥४॥ स्यान्मतं उत्पाद्व्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणं वक्ष्यते तेन योगात् धर्मादीनां द्रव्यत्वं सिद्धं नार्थोनेन द्रव्यसंख्यानेन इति ? तन्न । किं कारणं? नियमार्थत्वात् । नियमार्थोऽयमारंभः धर्माऽधर्माऽऽकाशपुद्गला जीवाश्च वक्ष्यामाणलक्षणेन कालेन सह षडेव द्रव्याणीति। तेनान्यवादिपरिकल्पितानां दिगादीनां निवृत्तिः सिद्धा । कथमिति चेत् उच्यते—पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽतर्भवति रूपरसगंधस्पर्शवत्त्वात् । वायोर्मनसश्च रूपादियोगाभाव इति चेन्न रूपादिमत्त्वात् । वायुस्तावत् रूपादिमान् स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । चक्षुरादिकरणग्राह्यत्वाभावात् रूपाद्यभाव इति चेन्न परमाण्वादिषु अतिप्रसंगात् । मनोपि द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानं तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यंतर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यविकारः । तद्योगाभावोऽनुपलभ्यमानत्वात् इति चेत् परमाण्वादिषु विधर्मस्वपि वृत्तेः संशयहेतुत्वं। रूपादिमन्मनो ज्ञानोपयोगकरणत्वात् चक्षुरिंद्रियवत् । अमूर्तेपि शब्दे ज्ञानोपयोगकरणत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पौद्गलिकत्वात् मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः । परमाण्वादीनामतींद्रियत्वेपि रूपादिमत्कार्यदर्शनात् रूपादिमत्त्वमनुमीयते न तथा वायूनां मनसां च रूपादिमत्कार्यं उपलभ्यते यतोऽवसीयते रूपादिमत्त्वमेषामिति चेन्न तेषामपि तदुपपत्तेः । सर्वेषां परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यताभ्युपगमात् : न च केचित् पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः संति जातिसंकरेण आरंभदर्शनात् । दिशोप्याकाशेऽतर्भावः आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपंक्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

जीवा इति बहुवचनं वैविध्यख्यापनार्थं ॥ ५ ॥ जीवा इति बहुवचनं क्रियते वैविध्यख्यापनार्थं । विविधा हि जीवाः संसारिणो मुक्ताश्चेति । संसारिणोपि गतींद्रियादिचतुर्दशमार्गणास्थानविकल्पात् मिथ्यादृष्ट्यादिकचतुर्दशगुणस्थानभेदात् सूक्ष्मबादरादिचतुर्दशजीवस्थानविकल्पाच्च विविधाः । मुक्ताश्च एकद्वित्रिःचतुःसंख्येयासंख्येयानंतसमयसिद्धपर्यायभेदाश्रयात् मुक्तिहेतुशरीराकारानुभेदादपि स्वक्षेत्रपरक्षेत्रावगाहनादिभेदाच्च विविधाः ।

एकयोग इति चेन्न जीवानामेव प्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं एक एव योगः कर्तव्यः द्रव्याणि जीवा इत्येवं चशब्दाकरणात् लब्धिरिति तन्न किं कारणं जीवानामेव प्रसंगात् । तथा सति जीवा एव द्रव्याणि न धर्मादीनि इत्यनिष्टमासज्यते ॥

बहुवचनादिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्द्रव्याणीति बहुवचनात् धर्मादीनां जीवानां च द्रव्यसंज्ञा सिध्यतीति ? तन्न। किं कारणं ? उक्तत्वात्। उक्तमेतत् जीवा इति बहुवचनं वैविध्यख्यापनार्थं इति। तत्सामानाधिकरण्यात् द्रव्याणि इति बहुवचनं न्यायप्राप्तं इति न ततो धर्मादिगतिः ॥

अधिकारादिति चेन्न जीवावबद्धत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् 'अजीवकायाः धर्माधर्माकाशपुद्गलाः' इत्यजीवाधिकारात् एकयोगेपि जीवाजीवयोर्द्रव्यसंज्ञा सेत्स्यति इति ? तन्न किं कारणं ? जीवावबद्धत्वात् । द्रव्यशब्दोऽयं जीवावबद्ध इति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा प्राप्नोति ॥

सत्यप्यधिकारे यत्नाभावाच्च ॥ ९ ॥ अनुवर्तमाना अपि विधयो नचानुवर्तनादेव भवंति किं तर्हि यत्नाद्भवंतीति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा स्यात् अजीवानां न स्यात् यत्नाभावात् । ततः पृथक्योगग्रहणं न्याय्यं । एवं च कृत्वा च शब्दोप्यर्थवान् भवति । उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दो ध्रौव्यवचनः ॥ १ ॥ अयं नित्यशब्दः ध्रौव्यवचनो वेदितव्यः । नेर्ध्रुवे त्योऽन्वाख्यातः किं पुनरिह नित्यत्वं ?

---

१ नात्र च इति ख. पुस्तके पाठः । २ इत्येवं च सति इत्यधिकः पाठो ग. पुस्तके ।

तद्भावाव्ययो नित्यत्वं ॥ २ ॥ येन भावेन उपलक्षितं द्रव्यं तस्य भावस्याऽव्ययो नित्यत्वमुच्यते । वक्ष्यते 'तद्भावाव्ययं नित्यमिति' । धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशात् अस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययंतीति नित्यानि ।

इयत्त्वानतिवृत्तेरवस्थितानि ॥ ३ ॥ धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्त्वान्नातिवर्तंते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यंते । अथवा धर्माधर्मलोकाकाशैकजीवानां तुल्यासंख्येयप्रदेशत्वं । अलोकाकाशस्य पुद्गलानां चाऽनंतप्रदेशत्वं कालस्याप्येकप्रदेशत्वमित्येतादियत्त्वं, तस्यानतिवृत्तेः अवस्थितानीति व्यपदिश्यंते ।

गतार्थत्वात्तदवक्तव्यमिति चेन्न परिणामानेकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं नित्यवचनेनैव गतार्थत्वात् अवस्थितानीति न वक्तव्यं न हि नित्यत्वमतिक्रम्यावस्थित्वमस्तीति ? तन्न किं कारणं ? परिणामानेकत्वात् । धर्मादीनामनेकगतिपरिणामोऽस्ति गतिस्थित्युपग्रहादिपर्यायोत्पादव्ययध्रव्यवस्थितिलक्षणः, अतः किं ? अमुष्मिन् परिणामानेकत्वेपि न मूर्तिमत्त्वोपयोगपरिणामो भवति धर्माधर्मकालाकाशानां, नापि जीवानामचेतनत्वं पुद्गलानां च अमूर्तत्वं अवस्थितवचनात् ।

विरोधादयुक्तमिति चेन्न उभयनयसद्भावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् परिणामानेकत्वं येषामिष्टमवस्थितत्वमिति एतद्विरुद्धमिति तन्न । किं कारणं ? उभयनयसद्भावात् । धर्मादीनां सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाऽन्यतरगुणप्रधानभावार्पणाभेदात् स्थित्युत्पत्तिनिरोधात्मकमविरुद्धमवस्थितविशेषणं, वा नित्यग्रहणमवस्थितविशेषणं विज्ञायते । यथा गमनागमनाद्यनेकपर्यायसद्भावेप्यभीक्ष्णप्रजल्पनसद्भावात् नित्यप्रजल्पितो देवदत्त इत्युच्यते । तथोभयकारणवशोपनीतोत्पादनिरोधसंभवेपि अमुर्तत्वादिस्वभावं कदाचिदपि धर्माधर्मादीनि न जहतीति नित्यावस्थितानीत्युच्यते ।

क्रियावत्त्वनिवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति चेन्न निःक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ॥६॥ स्यादेतत् परिस्पंदात्मिकायाः क्रियायाः निवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति ? तन्न । किं कारणं ? निष्क्रियाणीत्याम्नातत्वात् ।

अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ अरूपग्रहणं क्रियते द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं । न विद्यते रूपं येषां तान्यरूपाणि । रूपव्युदासात्तदविनाभाविनां रसादीनामपि व्युदासो वेदितव्यः । अरूपाणि अमूर्तानीति यावत् ।

वृत्तौ पंचत्ववचनात् षड्द्रव्योपदेशव्याघात इति चेन्न अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं वृत्तावुक्तमवस्थितानि धर्मादीनि न हि कदाचित्पंचत्वं व्यभिचरंतीति ततः षड्द्रव्याणीत्युपदेशस्य व्याघात इति ? तन्न । किं कारणं ? अभिप्रायापरिज्ञानात् । अयमभिप्रायो वृत्तिकरणस्य—कालश्चेति पृथग् द्रव्यलक्षणं कालस्य वक्ष्यते तदनपेक्षादिकृतानि पंचैव द्रव्याणीति षड्द्रव्योपदेशाविरोधः । यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानि इत्येतत् साधारणं लक्षणं तथा अरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ रूपशब्दोऽनेकार्थः क्वचिद्द्रव्ये वर्तते गोरूपाणि गोद्रव्याणि इत्यर्थः । क्वचित् स्वभावे वर्तते चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं स्वभाव इत्यर्थः । क्वचिदभ्यासे वर्तते दशरूपमध्ययनं कार्यं दशवारानभ्यासः कार्यं इत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौ वर्तते स्वरूपं शब्दस्य स्वा श्रुतिरित्यर्थः । क्वचिन्महाभूतेषु वर्तते रूपं-चत्वारि महाभूतानि उपादाय रूपं चेति । क्वचित् गुणविशेषे वर्तते चक्षुर्ग्रहणयोग्यो योऽर्थस्तद्रूपमिति । क्वचिन्मूर्तिपर्यायवचनः रूपिद्रव्यं मुर्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः तत्रेह मूर्तिपर्यायवचनो रूपशब्दो गृहीतव्यः । कुतः ? शास्त्रसामर्थ्यात् । अर्हत्प्रोक्ते हि गणधरावधारिते श्रुते शास्त्रेऽभिहितं रूपिद्रव्यं मूर्तिमद्द्रव्यमिति । तस्मात् रूपिणः पुद्गला मूर्तिमतः पुद्गला इत्यर्थः । का पुनः मूर्तिः ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः । रूपमादिर्येषां त इमे रूपादयः के पुनस्ते ? रूपरसगंधस्प-

र्शाः। परिमंडलत्रिकोणचतुरस्रायतचतुरस्रादिराकृतिः संस्थानं। तै रूपादिभिः संस्थानैश्च परिणामो मूर्ति रित्याख्यायते।

गुणविशेषवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा रूपमित्यनेन गुणविशेषो गृह्यते। चक्षुर्ग्रहणयोग्यः।

रसाद्यग्रहणमिति चेन्न तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यादेतत् गुणविशेषग्रहणे सति रसादीनामग्रहणं प्रसक्तमिति? तन्न? किं कारणं तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः। रूपाविनाभाविनो हि रसादयो रूपग्रहणेन गृह्यंते।

इनोनुत्पत्तिरभेदादिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादाकूतं सति भेदे इन उत्पत्ति र्दृष्टा यथा दंडोस्यास्तीति दंडीति न च तथा रूपं द्रव्याद्भिन्नमस्ति तस्यैव रूपादिपर्यायपरिणामात्। तत इन उत्पत्ति र्नोपपद्यते रूपमेषामस्ति ते रूपिणः इति? तन्न किं कारणं? कथंचिद्व्यतिरेकासिद्धेः। यद्यपि पुद्गल द्रव्यादनन्यद्रूपं तत्परिणामात् द्रव्यार्थादेशाद् व्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेः। तथापि पर्यायार्थिकनयविवक्षाविजृंभिते रूपविनाशे पुद्गलावस्थानात् उत्पादानुत्पाद्यत्वादादिमदनादिमत्वात् अन्वयव्यतिरेकरूपवागविज्ञान वृत्तिहेतुत्वादित्येवमादिभिः हेतुभिः कथंचिद्व्यतिरेकः सिध्यतीति तदपेक्षः इनः प्रादुर्भावः सिद्धः। तेनैव व्यपदेशाच्च अनन्यत्वेपि लोके व्यपदेशो दृष्टः। आत्मवान् आत्मा सारवान् वृक्षः इति। नहि आत्मनोऽन्य आत्मास्ति। नापि वृक्षादन्यः सारः तथापि व्यपदेशो दृश्यते। एवमिह अनन्यत्वेपि व्यपदेशो वेदितव्यः।

पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गला इति बहुवचनं क्रियते। किं प्रयोजनं? भेदप्रतिपादनार्थं। भिन्ना हि पुद्गलाः परमाणुभेदात् स्कंधभेदाच्च। तद्विकल्पा उपरिष्टाद्वक्ष्यंते। अत्राह किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नानि? इत्यत्रोच्यते।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिविधावाङ् प्रयोगः ॥ १ ॥ अभिविधिरभिव्याप्तिः, तस्मिन्नर्थे अयमाङ् प्रयुज्यते तेनाऽऽकाशस्यापि एकद्रव्यत्वसंकीर्तनं भवति। यदि हि मर्यादायां गृह्यते आकाशांतर्भावो न स्यात्। सौत्रीमानुपूर्वीमाश्रित्य इदमुक्तं तेन धर्माधर्माकाशानि गृह्यंते।

एकशब्दः संख्यावचनः ॥ २ ॥ अन्याऽसहायाद्यनेकार्थसंभवेप्ययमेकशब्दः संख्यावचनो दृष्टव्यः।

तत्संबंधाद्द्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यद्ययमेकशब्दः संख्यावचनः तेन समानाधिकरण्याद्द्रव्यशब्दस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति? तन्न किं कारणं धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः। धर्मादीनि बहूनि द्रव्याणि तदपेक्षया बहुवचनं युज्यते। एकास्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तियोगात्।

एकैकमित्यस्तु लघुत्वात् ॥ ४ ॥ अत्र कश्चिदाह आ आकाशादेकमित्येवतावदस्तु सूत्रं कुतः लघुत्वात्। कथं द्रव्यगतिः? प्रसिद्धत्वाद्द्रव्यगतिः। धर्मादीनि षड्द्रव्याणि इति प्रसिद्धमिति द्रव्यगतिर्भवति तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति।

न वा द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ न वानर्थकं। किं कारणं? द्रव्यापेक्षया एकत्वख्यापनार्थत्वात्। एकैकमित्युक्ते न ज्ञायते किं द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतः भावत इति? अतोऽसंदेहार्थं द्रव्यग्रहणं क्रियते। तेनाऽयमर्थो गृह्यते—गतिस्थितिपरिणामिविविधजीवपुद्गलद्रव्यानेकपरिणामनिमित्तत्वेन सत्यपि भावतो बहुत्वे सति च प्रदेशभेदादसंख्येयक्षेत्रत्वे धर्मद्रव्यमधर्मद्रव्यं च द्रव्यत एकैकमेव, आवगाह्यनेकद्रव्यविविधावगाहननिमित्तत्वेन अनंतभावत्वेपि प्रदेशभेदात् सति चाऽनंतक्षेत्रत्वे द्रव्यतः एकमेवाकाशमिति न जीवपुद्गलवदेषां बहुत्वं। नापि धर्मादिवत् जीवपुद्गलानामेकद्रव्यत्वं। यदि हि स्यात् दृष्टस्य क्रियाकारकभेदस्य इष्ट-

स्य च संसारमोक्षक्रियाविस्तरस्य विरोधः स्यात् । आह कालद्रव्यं किं एकमनेकमिति उत्तरत्राऽस्य निर्णयो वक्ष्यते । अधिकृतानामेवैकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निःक्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रिया ॥ १ ॥ अभ्यंतरं क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यं, बाह्यं च नोदनाभिघाताद्यपेक्ष्योत्पद्यमानः पर्यायविशेषः, द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रियेत्युपदिश्यते । उभयनिमित्त इति विशेषणं द्रव्यस्वभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि द्रव्यस्वभावः स्यात् क्रियापरिणामिनो द्रव्यस्याऽनुपरतक्रियत्वप्रसंगः । द्रव्यस्य पर्यायविशेष इति विशेषणं अर्थांतरभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि क्रिया द्रव्यादर्थांतरभूता स्यात् द्रव्यनिश्चलत्वप्रसंगः । देशांतरप्राप्तिहेतुरिति विशेषणं ज्ञानादिरूपादिनिवृत्त्यर्थं ।

तस्याः प्रादिवृत्त्याऽन्यपदार्थगतिः ॥ २ ॥ तस्या क्रियायाः प्रादिवृत्त्या अन्यपदार्थगतिर्भवति निःक्रांतानि क्रियायाः निःक्रियाणीति ।

निःक्रियत्वादुत्पादाभाव इति चेन्न अन्यथोपपत्तेः ॥३॥ स्यादेतद्धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निःक्रियाणि ततस्तेषां उत्पादो न भवेत् क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः । उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति सर्वद्रव्याणां उत्पादादित्रितयरूपकल्पनाव्याघात इति? तन्न । किं कारणं? अन्यथोपपत्तेः । क्रियानिमित्तोत्पादाभावेपि एषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते । तद्यथा द्विविध उत्पादः स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च । स्वनिमित्तस्तावत् अनंतानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्धया हान्या च वर्तमानानां स्वभावादेषामुत्पादो व्ययश्च । परप्रत्ययोपि अश्वादेर्गतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात् । क्षणे क्षणे तेषां भेदात् तद्धेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्षः उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते ।

निःक्रियत्वात् गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वाभाव इति चेन्न वलाधानमात्रत्वादिंद्रियवत् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यद्येतानि निःक्रियाणि गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वं एषां नोपपद्यते? क्रियावंति हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानि इति? तन्न किं कारणं? वलाधानमात्रत्वात् । इंद्रियवत् । यथा दिदृक्षोश्चक्षुरिंद्रियं रूपोपलब्धौ वलाधानमात्रमिष्टं न तु चक्षुषः तत्सामर्थ्यं इंद्रियांतरोपयुक्तस्य तदभावात् । यथा वाऽऽयुःसंक्षयात् आत्मनि शरीरान्निःक्रांते सदपींद्रियं रूपाद्युपलब्धौ समर्थं न भवति ततो ज्ञायते आत्मन एवैतत्सामर्थ्यं इंद्रियाणां तु वलाधानमात्रत्वमिति । तथा स्वयमेव गतिस्थित्यवगाहनपर्यायपरिणामिनां जीवपुद्गलानां धर्माधर्माकाशद्रव्याणि गत्यादिनिर्वृत्तौ वलाधानमात्रत्वेन विवक्षितानि न तु स्वयं क्रियापरिणामीनि । कुतः पुनरेतदेवमिति चेदुच्यते—द्रव्यसामर्थ्यात् । यथा—आकाशमगच्छत्सर्वद्रव्यैः संबद्धं न चास्य सामर्थ्यमन्यस्यास्ति । तथा च निःक्रियत्वेप्येषां गत्यादिक्रियानिर्वृतिं प्रति वलाधनमात्रत्वमसाधारणमवसेयं ।

चशब्दोऽभिहितसंबंधार्थः ॥ ५ ॥ चशब्दः क्रियते अभिहितानामेकद्रव्याणां संबंधार्थः । अतो धर्माऽधर्माकाशानां निःक्रियत्वनियमाज्जीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामित्वं सिद्धं । अत्र कश्चिदाह आत्मा सर्वगतत्वान्निःक्रियः क्रियाहेतुगुणसमवायात् परत्र क्रियाहेतुरिति तत्प्रतिविधानार्थमाह—

द्रव्यस्य क्रियापरिणामिनोऽर्थांतरे तत्परिणामसामर्थ्यं वायुवत् ॥६॥ यथा वायुः स्वयं क्रियापरिणतत्वात् वनस्पतौ क्रियानिमित्तं । तथात्मनः क्रियापर्यायस्वभावस्य वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमांगोपांगनामलाभावष्टंभे सति विहायोगतिनामोदयापादितशक्तिविशेषे च सति व्रज्यामनुतिष्ठतः हस्तादिषु क्रियोत्पत्तिर्युक्ता न तु निःक्रियस्यात्मनः परत्र क्रियाहेतुत्वं युक्तं । तत्र यदुक्तं आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मेत्येतदपाकीर्णं । कथमिति चेदुच्यते—

अतत्परिणामस्य तदभावो व्योमवत् ॥ ७ ॥ यथा व्योम्नो निःक्रियस्य घटादिषु सत्यपि संयोगे न क्रियाहेतुत्वं । तथाऽऽत्मनो निःक्रियस्य सत्यपि संयोगे हस्तादिषु न क्रियाहेतुत्वं युक्तं । किं च—

उभयोः निःक्रियत्वात् ॥ ८ ॥ यथोभयोर्जात्यंधयोः संबंधेन दर्शनशक्तिप्रादुर्भावोऽस्ति । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नयोः निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुत्वमयुक्तं । कथं निःक्रियत्वमिति चेदुच्यते—दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भयो वैधर्म्यात् निःक्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । निःक्रिया इति वचनात् ।

संयोगप्रयत्नयोः गुणत्वात् निःक्रियत्वं अग्निसंयोगवदिति चेन्नास्मदिष्टसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्यान्मतं यथा अग्निसयोगः उष्णापेक्षः परत्र घटादौ पाकजान् रूपादीनारभते नात्माधारेऽग्नौ । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नयोरदृष्टापेक्षयोः हस्तादौ क्रियाहेतुत्वं युक्तं नात्मनीति ? तन्न किं कारणं अस्मदिष्टसिद्धेः । यथाग्निसंयोगो रूपादिमद्द्रव्यगुणः परत्र घटादौ रूपादिमति रूपाद्यंतरोत्पत्तिहेतुर्भवति । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नावपि परत्र हस्तादौ क्रियामारभमाणौ क्रियावद्द्रव्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मनोऽस्मदिष्टं सिद्धं ।

तत्सामर्थ्याभावाच्च ॥१०॥ य उक्तोऽग्निसंयोगो दृष्टांतः न तस्य तत्सामर्थ्यमस्ति । कुतः ? अनुष्णाशीतस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽप्राप्तस्य संयोगस्य रूपाद्युच्छेदोत्पत्त्योर्हेतुत्वासंभवात् । तस्मात् असौ—असिद्धो दृष्टांतो दार्ष्टांतिकार्थसिद्धये नालं ।

गुरुत्ववदिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यथा निःक्रियं गुरुत्वं लोष्टे वर्तमानं तृणादौ क्रियाहेतुः । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नौ निःक्रियावपि संतौ हस्तादौ क्रियाहेतू इति ? तन्न । किं कारणं ? तुल्यत्वात् । अग्निसंयोगेन तुल्यमेतत् यथा क्रियापरिणामिनो लोष्ठस्य गुणो गुरुत्वं परत्र क्रियाहेतुः । तथाऽऽत्मसंयोगप्रयत्नावपि क्रियापरिणामिद्रव्यगुणाविति क्रियावत्वमात्मनः सिद्धं । किं च निःक्रियस्य गुरुत्वस्याऽस्पर्शकस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽन्यत्र क्रियाहेतुत्वं नोपपद्यते इति दृष्टांतोऽसिद्धः ।

द्रव्यमेव तथापरिणतं क्रियाहेतुरिति धर्मास्तिकायवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥१२॥ स्यान्मतं यथा धर्मास्तिकायः निःक्रियः जीवपुद्गलानां गतिहेतुः तथाऽऽत्मसंयोगादिः निःक्रियोपि परत्र क्रियाहेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? वैषम्यात् । युज्यते धर्मास्तिकायस्य पुद्गलगतिं प्रत्यप्रेरकत्वं, निःक्रियस्यापि बलाधानमात्रत्वदर्शनात् । आत्मगुणस्तु अपरत्र क्रियारंभे प्रेरको हेतुरिष्यते तद्वादिभिर्नच निःक्रियद्रव्यगुणः प्रेरको भवितुमर्हति इति वैषम्यं । किं च धर्मास्तिकायाख्ये द्रव्यमाश्रयकारणं भवतु न तु निःक्रियात्मद्रव्यगुणस्य ततो व्यतिरेकेणाऽनुपलभ्यमानस्य क्रियाया आश्रयकारणत्वं युक्तं अर्थांतरभावे च सत्त्वमिति वैषम्यं । किं च —

शरीरे क्रियाभावो जीवस्य निःक्रियत्वात् आकाशप्रदेशवत् ॥ १३ ॥ यथाऽऽकाशप्रदेशो निःक्रियः शरीरे क्रियारंभहेतुर्न भवति तथात्मा तद्गुणश्च निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुर्न भवेत् । किं च एकांतेनाऽमूर्तस्य निःक्रियस्य शरीरेण सह संबंधाभावात् परस्परोपकारो नोपपद्यते आकाशवदेव ।

शरीरवियोगे निःष्क्रियत्वप्रसंग इति चेन्न अभ्युपगमात् ॥१४॥ स्यान्मतं यस्य कार्मणशरीरसंबंधे सति तत्प्रणालिकापादिता क्रिया आत्मनोभिप्रेता तस्याष्टविधकर्मसंक्षये शरीरवियोगात् अशरीरस्यात्मनो निःक्रियत्वं प्रसक्तमिति ? तन्न किं कारणं ? अभ्युपगमात् कारणाभावात् कार्याभाव इति कर्मनोकर्मनिमित्ता या क्रिया सा तदभावे नास्तीति निःष्क्रियत्वं मुक्तस्याभ्युपगम्यतेऽस्माभिः । अथवा परनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि स्वाभाविकी मुक्तस्योर्ध्वगतिरभ्युपगम्यते प्रदीपवत् । अथवा स्याच्छरीरवियोगे मुक्तस्य निःक्रियत्वं यद्यनंतवीर्यज्ञानदर्शनाचिंत्यसुखानुभवनादयः क्रिया अभ्युपगम्येरन् । अभ्युपगम्यंते तु तस्मादयमदोषः शरीरवियोगादात्मनो निःक्रियत्वप्रसंग इति ।

वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वप्रयोगादिभिः ॥१५॥ वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्तानां क्रिया । कथं ? पूर्वप्रयोगादिभिः ।

पुद्गलानामपि द्विविधा क्रिया विस्रसा प्रयोगनिमित्ता च ॥१६॥ पुद्गलानां द्विविधा क्रिया वक्ष्यते सा द्वितया भवति विस्रसा प्रयोगनिमित्ता चेति ।

साऽनन्या स्वात्मविशेषभावात् ॥ १७ ॥ सा क्रिया तद्वेतोरनन्या वेदितव्या । कुतः ? स्वात्म-

विशेषभावात् । यथाग्नेर्नान्यदौष्ण्यं स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्यत्स्यात् ? अग्नेरभावप्रसंगःस्यात् अलक्षणत्वात् । तथा क्रियापि क्रियावतो नान्या स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्या स्यात् ? द्रव्यस्यास्पंदत्वं स्यात् क्रियायाश्चाऽभावः, तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थांतरत्वेपि योगाद्व्यपदेशो दंडदंडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थांतरत्वेपि क्रियायाः तद्योगाद्द्रव्यस्य क्रियावद्व्यपदेशः दंडदंडिवदिति च यदि मतं तदपि नोपपद्यते । कुतः ? स्वतोऽसिद्धत्वात् । युज्यते स्वतःसिद्धेन दंडेन योगात् देवदत्तस्य दंडिव्यपदेशः । नच तथा क्रिया स्वतः सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्तः ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं सत्यमेतत् न दंडदंडिवद्योगः, स्वतःसिद्ध्यभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबंधोस्ति तेनैकत्वमिव नीतस्य द्रव्यस्य क्रियावद्व्यपदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारणं ? अविशेषप्रसंगात् । अयुतसिद्धिलक्षणश्चेत्संबंधः क्रियाक्रियावतोरिष्टः, यद्द्रव्यं सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेषः प्राप्नोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनाव्याघातः । पदार्थांतरत्वं चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबंधः ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकात्म्यमिति चेन्न कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः ॥ २० ॥ स्यादेतद्यदि क्रियाक्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरैकात्म्यं प्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमवस्थितं, क्रिया क्षणिकात्मिका, द्रव्यमकारणं, क्रिया कारणवतीति । यद्यैकात्म्यं स्यात् द्रव्यस्यावस्थानवत् अकारणत्ववत् क्रियाया अप्यवस्थानमकारणत्वं च स्यात् विपर्ययो वेति ? तन्न । किं कारणं ? कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः । अत एवाऽस्माभिः कथंचिदन्यत्वमवसीयते ऐकात्म्यं मा व्यज्ञायीति ।

क्रियावत्त्वे सत्यनित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥२१॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्त्वमभ्युपगम्यते जीवस्यानित्यत्वं प्राप्नोति । दृष्टा हि क्रियावतां प्रदीपादीनामनित्यतेति ? तन्न । किं कारणं ? व्यभिचारात् । महदहंकारादीनां परमाण्वादीनां च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुः । अथ सर्वानित्यत्ववादी आत्मानित्यत्वे हेतुं ब्रूयात् असिद्धो हेतुः "सर्वे प्रत्ययजाश्चैव सर्वे चैव निरीहकाः" इति क्रियावत्त्वानिन्हवात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभिः क्रियावतां जीवादीनां पर्यायार्थिकनयादेशात् अनित्यत्वं ततो न बाधाकरोऽयं हेतुः ॥

असिद्धेश्च ॥ २३ ॥ नेदं क्रियावत्त्वमस्मान् प्रति सिद्धं द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्तेः । एतेन प्रदीपादिदृष्टांतासिद्धिश्च योज्या । किं च—

अनुत्पादव्ययोत्पादव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा उत्पादव्ययदर्शनात् सक्रिया अनित्याश्चेति ।

अनेकांतोपपत्तेः ॥२५॥ एकांतवादिविहिता दोषा नानेकांतवादे अवकाशं लभंते । अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रत्वं निर्ज्ञातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानां, अतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ संख्यानं संख्या गणनेत्यर्थः । स्वलक्षणेन परस्परतो विशेष्यत इति विशेषः । संख्यायाः संख्यैव वा विशेषः संख्याविशेषः तामतिक्रांता ये तेऽसंख्येयाः न केनचित् संख्यातुं शक्यंत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि ते न

केन चिदपि संख्यातुं शक्यंते, प्राप्तं तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वमिति ? तन्न। किं कारणं ? तेनात्मनावसितत्वात् यथानंतमनंतात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्वं हीयते तथाऽसंख्येयमसंख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य नास्ति सर्वज्ञत्वहानिः। न हि अन्यथावस्थितमर्थमन्यथा वेत्ति सर्वज्ञोयथार्थज्ञत्वात्। अर्थस्य चाधिगमे त्रिविधं मानं व्याख्यातं संख्येयमसंख्येयमनंतमिति तत्रेहाऽजघन्योत्कृष्टासंख्येयं परिगृह्यते।

प्रदिश्यंते इति प्रदेशाः ॥ ३ ॥ कथं प्रदिश्यंत ? परमाण्ववस्थानपरिच्छेदात्। वक्ष्यमाणलक्षणो-द्रव्यपरमाणुः स यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते। ते धर्माधर्मैकजीवाः तुल्याऽसंख्येयप्रदेशाः। तत्र धर्माधर्मौ निःक्रिया व्याप्य स्थिताः। जीवस्तावत् प्रदेशोपि संहरणविसर्पणस्वभावत्वात् कर्मनिर्वर्तितं शरीरं अणु वृहद्वाधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते। यदा तु लोकपूरणं भवति तदा मंदरस्याधश्चित्रवज्रपटलयोर्मध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशाः व्यवतिष्ठंते इतरे प्रदेशाः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृत्स्नं लोकाकाशमश्नुते।

एकद्रव्यस्य प्रदेशकल्पनोपचारतः इति चेन्न मुख्यक्षेत्रविभागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतमेकद्रव्य-स्य प्रदेशकल्पना उपचारतः स्यात्। उपचारश्च मिथ्योक्तिर्न तत्त्वपरीक्षायामधिक्रियते प्रयोजनाभावात्। न हि मृगतृष्णिकया मृषार्थात्मिकया जलकृत्यं क्रियते इति ? तन्न किं कारणं ? मुख्यक्षेत्रविभागात् ? मुख्य एव क्षेत्रविभागः अन्यो हि घटावगाह्यः आकाशप्रदेशः इतरावगाह्यश्चान्य इति। यदि अन्यत्वं न स्यात् व्याप्तित्वं व्याहन्यते ॥

निरवयवत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यविभागाभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदि मुख्य एव वि-भागोऽभ्युपगम्यते निरवयवत्वं तर्हि नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? द्रव्यविभागाभावात्। यथा घटो द्रव्यतो विभागवान् सावयवः नच तथैषां द्रव्यविभागोस्तीति निरवयवत्वं प्रयुज्यते ॥

भेद्यत्वादात्मनामेकग्रहणं ॥ ६ ॥ भेद्या आत्मानो बहवः इत्यर्थः तत एकग्रहणं क्रियते नाना-जीवापेक्षया हि अनंतप्रदेशत्वं स्यात् ॥

कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः संबंधनिर्देशः ॥७॥ एकश्चासौ जीवश्च एकजीवः धर्मश्चाऽधर्मश्चैकजी-वश्च धर्माधर्मैकजीवाः तेषां धर्माधर्मैकजीवानां प्रदेशा इति संबंधनिर्देशः क्रियते। कुतः? कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः।

असंख्येयप्रदेशा इत्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्नोत्तरार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ८ ॥ स्यान्मत-मसंख्येयप्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवाः इत्यस्तु सूत्रं, कुतः ? लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? उत्तरार्थं। द्रव्य-प्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानामुपसर्जनत्वात् उत्तरत्राभिसंबंधो न स्यात्। ततः प्रतिसूत्रं प्रदेशग्रहणे क्रियमाणे गौरवं स्यात्। कश्चिदाह—

प्रदेशकल्पना निरवयवत्वादौपचारिकी सिंहवत् ॥ ९ ॥ धर्मादीनां या प्रदेशकल्पना सा औपचारिकी। कुतः ? निरवयवत्वात्। कथं ? सिंहवत्। यथा विशिष्टपंचेंद्रियतिर्यङ्नामकर्मोदया-पादितविशेषे क्रौर्यशौर्यादिगुणप्रकर्षाधिष्ठाने खरनखोग्रदंष्ट्राभासुरकेसरकपिलनयनतारकाद्यवयवविशिष्टे केसरिणि सिंहशब्दोऽध्यवसितः माणवके अतद्गुणे भक्त्याऽध्यारोप्यते। तथा पुद्गलेषु मुख्यः प्रदेशशब्दः धर्मादिषु भक्त्योपचर्यते इति।

नवा प्रत्ययाभेदात् ॥ १० ॥ नवा औपचारिकी, कुतः ? प्रत्ययाभेदात्। इह मुख्यप्रत्ययात् सिंह विशेषात् अध्यवसानरूपात् माणवके सिंह इति गौणप्रत्ययोऽध्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते। नच तथा पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति उभयत्रावगाहभेदतुल्यत्वात् इतश्च—

उभयत्र सोपपदत्वात् ॥११॥ सिंहत्वात् सिंहशब्दो निरुपपदो मुख्यं गमयति सोपपदो गौणं, सिंहो माणवक इति, न तथा प्रदेशशब्दविशेषोऽस्ति पुद्गलेषु धर्मादिषु च, सोपपदत्वात्, घटस्य प्रदेशाः धर्मादीनां प्रदेशाः इति ततो नास्त्यत्र विशेषः। इतश्च हेत्वपेक्षाभावात् सिंहे प्रसिद्धः क्रौर्यादिधर्मः तदेकदेशसादृश्यं माणवके गौणव्यवहारस्य हेतुरस्ति। न तथा पुद्गलेषु प्रसिद्धं हेतुमवेक्ष्य धर्मादिषु प्रदेशोपचारः क्रियते तेषामपि स्वाधीनप्रदेशत्वात् तस्मादुपचारकल्पना न युक्ता।

स्वतोवधारणाभावात् नांजसा इति चेन्नाऽत्यंतपरोक्षत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यदि घटादिवत् धर्मादीनां, आंजसाः प्रदेशा भवेयुर्ननु घटादिष्विव स्वतः प्रदिश्येरन् । घटादीनां हि प्रदेशा ग्रीवादयः आंजसाः स्वत एव प्रदिश्यंते न द्रव्यांतरतः, नत्वेवं धर्मादीनां प्रदेशाः स्वतः प्रदिश्यंते परमाण्ववगाहपरिच्छेद्यत्वात् अतो न मुख्या इति ? तन्न । किं कारणं ? अत्यंतपरोक्षत्वात् । युज्यते घटादीनां प्रत्यक्षत्वात् स्वत एव प्रदेशावधारणं। अत्यंतपरोक्षास्तु धर्मादयः तत एषां मुख्या अपि प्रदेशाः न शक्याः स्वात्मन्येवावधारयितुं न गौणप्रदेशत्वात् ।

अर्हदागमप्रामाण्यात् ॥ १३ ॥ युगपत् सकलपदार्थत्वावभासनज्ञानातिशयेनार्हता आविष्कृत आगमः गणधरैरनुस्मृतवचनरचनः श्रुताख्यः, तच्छिष्यप्रशिष्यप्रज्ञावीचिपरंपरासमुपनीतोस्ति । तस्य प्रामाण्याद्धर्मादीनां क्षेत्रप्रदेशाः मुख्याः इत्येतदभ्युपगंतव्यं । तद्यथा एकैकस्मिन्नात्मप्रदेशेऽनंतानंता ज्ञानावरणादिकर्मप्रदेशाः अवतिष्ठंते । एकैकस्मिन् कर्मप्रदेशे अनंतानंता औदारिकादिशरीरप्रदेशाः । एकैकस्मिन् शरीरप्रदेशे अनंतानंता वैस्रसोपचयप्रदेशाः क्लिन्नगुडरेण्वाद्युपचयवदवतिष्ठंते। तथा धर्मादिप्रदेशेष्वपि। किं च-

स्थितास्थितवचनात् ॥ १४ ॥ भावांतरपरिणामे सुखदुःखानुभवने क्रोधादिपरिणामे वा जीवप्रदेशानां उद्भवनिधनपरिस्पंदस्याप्रवृत्तिः स्थितिः । प्रवृत्तिरस्थितिरित्युच्यते । तत्र सर्वकालं जीवाष्टमध्यमप्रदेशाः निरपवादाः सर्वजीवानां स्थिता एव । केवलिनामपि अयोगिनां सिद्धानां च सर्वे प्रदेशाः स्थिता एव । व्यायामदुःखपरितापोद्रेकपरिणतानां जीवानां यथोक्ताष्टमध्यप्रदेशवर्जितानां इतरे प्रदेशाः अवस्थिता एव । शेषाणां प्राणिनां स्थिताश्चाऽस्थिताश्चेति वचनान्मुख्या एव प्रदेशाः । किं च—

इंद्रियपरिणामवचनात् ॥ १५ ॥ इह वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांगनामलाभोपष्टंभात् उत्सेधांगुलस्यासंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धानां आत्मप्रदेशानां चक्षुरादींद्रियपर्यायपरिणाम उक्तः प्रतिविशिष्टप्रदेशत्वात् परस्परस्थानासंक्रमेण साक्षाच्च दृश्यते तस्मान्मुख्या एवाऽऽत्मप्रदेशाः । किं च—

द्रव्याणां प्रतिनियतप्रदेशावस्थानात् ॥ १६ ॥ इहान्येषु आकाशप्रदेशेषु पाटलिपुत्रं स्थितं अन्येषु च मथुरा अतो नानाऽऽकाशप्रदेशाः । यस्यैकांतेनाऽप्रदेशमाकाशं तस्य यद्देशपाटलीपुत्रं तद्देशभाविन्येव मथुरापि स्यात् । किं च—

उभयदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ संसारस्य पिंडस्य कर्णशष्कुल्यंतरे अदृष्टविशेषसंस्कृतमाकाशं श्रोत्रमिति यदाख्यायते तत्कृत्स्नं वाऽऽकाशं स्यान्न वा ? यदि कृत्स्नं ननूर्ध्वमधस्तिर्यगवस्थितस्पर्शवद्द्रव्याभिघातोत्पन्नाः सर्वे शब्दाः सदा सर्वैः जीवैरुपलभ्या इत्यासक्तं । अथैष दोषो मा प्रापत् इति प्रतिनियताकाशप्रदेशाः श्रोत्रमितीष्यते । नन्वाकाशप्रदेशानां बहुत्वात् यत्प्रतिज्ञातं न संत्याकाशप्रदेशा मुख्या इति तद्धीनं । अथवा परमाणुराकाशेन कृत्स्नेन वा संयुज्यते न वा ? यदि कृत्स्नेन नन्वेवमणुमात्रमाकाशमाकाशमात्रोवाऽणु प्राप्नोति अथ एकप्रदेशेन संयुज्यते ननु निरपवादमेतत् सिद्धं मुख्या एवाऽऽकाशप्रदेशाः इति । किं च—

कर्माभावप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इहोत्पन्नकर्मसु आश्रय आश्रयांतराद्वियोज्य आश्रयांतरेण संयोजयति इति एषः कर्मणः स्वभावः सत्येवं प्रदेशत्वमाकाशस्य सिद्धं । इतरथा हि कर्माभावप्रसंगः प्रदेशांतरसंक्रमाभावात् । किं च—

एकानेकप्रदेशत्वं प्रत्यनेकांतात् पुरुषवत् ॥ १९ ॥ यथा सुसामान्यपौरुषेयशरीरद्रव्यार्थादेशात् स्यादेकत्वं । तस्यैव शिरःपृष्ठोरूदरपाणिपादांगुलिपर्वाद्यंगोपांगपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकत्वं । अथवा पुरुषद्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्वं । स्वजात्यपरित्यागेन पावकलावकादिपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकत्वं । पितृभागिनेयभ्रातृव्यमातुलादिपर्यायार्थादेशात् वा स्यादनेकत्वं । पंचेंद्रियारोग्यमेधाविपटुदुःकुशलशीलत्वादिपर्यायार्थदेशाद्वा स्यादनेकत्वं । तथा धर्माधर्माकाशजीवानां आत्मीयद्रव्यार्थदेशात् स्यादेकप्रदेशत्वं प्रतिनियतप्रदेशपर्यायार्थादेशात् स्यान्नानात्वं इत्यनेकांतः ।

संसारिणश्च व्यवहारतः सावयवत्वात् ॥२०॥ व्यवहारादृव्यवहारतः व्यवहारनयार्पणादित्यर्थः कः पुनर्व्यवहारः, अनादिकर्मविबंधनबद्धत्वं। अतस्तदावेशात् तदनुविधायित्वे सति सावयवत्वोपपत्तेः संसारिणो जीवस्य प्रदेशत्वं। शुद्धनयादेशात्तूपयोगस्वभावस्याऽऽत्मनोऽप्रदेशत्वं। अथाकाशस्य कति प्रदेशाः ? इत्यत आह-

आकाशस्याऽनंताः ॥ ९ ॥

अनंता इत्यन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ अंतोवसानमित्यर्थः अविद्यामानोऽतो येषां त इमेऽनंताः। अन्यपदार्थनिर्देशोऽयं। के पुनस्ते ? प्रदेशाः। कुतः ? प्रत्यासत्तेस्तदभिसंबंधोपपत्तेः।

असंख्येयानंतयोरविशेष इतिचेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं असंख्येयानंतयोर्नास्ति विशेषः। कुतः। द्रव्येयत्तापरिच्छेदाभावतुल्यत्वादिति तन्न। किं कारणं ? उक्तत्वात्। उक्तोनयोर्भेदः नृस्थिती परावरे इत्यत्र।

अनंतत्वादपरिज्ञानमिति चेन्नातिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥३॥ स्यादेतत् सर्वज्ञेनानंतं परिच्छिन्नं वा अपरिच्छिन्नं वा ? यदि परिच्छिन्नं उपलब्ध्यावसानत्वात् अनंतत्वमस्य हीयते। अथापरिच्छिन्नं तत्स्वरूपानवबोधात् असर्वज्ञत्वं स्यादिति ? तन्न। किं कारणं ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात्। यत्तत्केवलिनां ज्ञानं क्षायिकं अतिशयवत् अनंतानंतपरिमाणं तेन तदनंतमवबुध्यते साक्षात्। तदुपदेशादितरैरनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानिः। नच तेन परिच्छिन्नमित्यर्थः सांतं अनंतेनाऽनंतमिति ज्ञातत्वात्। किं च—

सर्वेषामविप्रतिपत्तेः ॥ ४ ॥ नात्र सर्वे प्रवादिनो विप्रतिपद्यंते। केचित्तावदाहुः अनंता लोकधातवः इति। अपरे मन्यंते दिक्कालात्माकाशानां सर्वगतत्वात् अनंतत्वमिति। इतरे ब्रुवते प्रकृतिपुरुषयोरनंतत्वं सर्वगतत्वादिति नचैतेषामनंतत्वादपरिज्ञानं, नापि परिज्ञानत्वमात्रादेव तेषामनंतत्वं। तस्मात् नैतद्युक्तं अनंतत्वादपरिज्ञानमिति।

सर्वज्ञाभावप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यस्यार्थानामानंत्यमपरिज्ञानकारणं तस्य सर्वज्ञाभावः प्रसजति। अनंतो हि ज्ञेयः तस्यानंत्यादेव नच कश्चित् परिच्छेत्तास्तीति, अथांतवत्त्वं स्यात् संसारो मोक्षश्च नोपपद्यते। कथमिति चेदुच्यते-जीवाश्चेत्सांताः सर्वेषां हि मोक्षप्राप्तौ संसारोच्छेदः प्राप्नोति। तद्भयान्मुक्तानां पुनरावृत्त्यभ्युपगमे स मोक्ष एव न स्यात् अनात्यंतिकत्वात् एकैकस्मिन्नपि जीवे कर्मादिभावेन व्यवस्थिताः पुद्गला अनंतास्तेषां अंतवत्त्वे सति कर्मनोकर्मविषयविकल्पाभावात् संसाराभावः तदभावान्मोक्षश्च न स्यात्। तथातीतानागतकालयोरंतवत्त्वे प्राक् पश्चाच्च कालव्यवहाराभावः स्यात्। नचासौ युक्तः ? असतः प्रादुर्भावाभावात् सतश्चात्यंतविनाशानुपपत्तेरिति। तथाकाशस्यांतवत्त्वाभ्युपगमे ततो बहिर्घनत्वप्रसंगः। नास्ति चेद्घनत्वमाकाशेनापि भवितव्यमित्यनंतवत्त्वाभावः। उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणमिदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानां ॥ १० ॥

चशब्दोऽनंतसमुच्चयार्थः ॥ १ ॥ अनंताः पुद्गलास्तेषां समुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते। संख्येयासंख्येयाः अनंताश्चेति। के पुनस्ते ? प्रदेशाः इत्यनुवर्तते कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्व्यणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्य चिदसंख्येयाः अनंताश्च।

अनंतानंतोपसंख्यनिमिति चेन्नाऽनंतसामान्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदनंतानंतप्रदेशाश्च पुद्गलाः संति तदुपसंग्रहार्थं उपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न। किं कारणं ? अनंतसामान्यात्। अनंतप्रमाणं त्रिविधमुक्तं परीतानंतं युक्तानंतं अनंतानंतं चेति। तत्सर्वमनंतसामान्येंतर्भावात् अनंतग्रहणेन गृह्यत इति नोपसंख्यातव्यं।

अधिकरणविरोधादानंत्याभाव इति चेन्न सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं असंख्यातप्रदेशो लोकः, अनंतप्रदेशस्य च स्कंधस्याधिकरणमिति विरोधः ततो नानंत्यमिति ? तन्न। किं कारणं ? सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात्। परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभावेन परिणताः एकैकस्मि-

न्याकाशप्रदेशे अनंतानंता अवतिष्ठंते । अवगाहनसामर्थ्यमप्येषामव्याहतमस्ति येन एकैकस्मिन्नपि प्रदेशेऽनंताऽनंतानां अवस्थानं न विरुध्यते । किं च—

अनेकांतात् ॥ ४ ॥ नायमेकांतः ? अल्पाऽधिकरणे महद्द्रव्यं नावतिष्ठते इति । कुतः ।

प्रचयविशेषात् संघातविशेषः ॥५॥ संघातविशेषः इत्यर्थः पुद्गलानां हि प्रचयविशेषात् । अल्पक्षेत्रे बहूनामवस्थानं दृष्टं । कथं ? संहतविसर्पितचंपकादिगंधादिवत् । यथाल्पे कुड्मलावस्थे चंपके सूक्ष्मप्रचयपरिणामात् संहताश्चंपकपुष्पगंधावयवाः तद्व्यापिनो बहवोऽवतिष्ठमाना दृष्टाः । तस्मिन्नेव विसर्पिते स्थूलप्रचय परिणामाद्विनिर्गताश्चंपकगधावयवाः सर्वदिग्व्यापिनो दृष्टाः । यथा बिल्वे करीषपटले दारुपिंडे च प्रचयविशेषावगाढाः संतः पुद्गलाः अग्निना दह्यमानाः प्रचयविशेषेण धूमभावेन दिङ्मंडलव्यापिनो दृष्टाः । तथाल्पेपि लोकाकाशेऽनंतानंतानां च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोधः । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात् परिमाणोरपि प्रदेशबंधप्रसंगे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशाः न संतीति वाक्यशेषः । कुतो न संतीति चेदुच्यते—

प्रदेशमात्रत्वात् ॥ १ ॥ यथाकाशप्रदेशस्यैकप्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशवत्त्वं । एवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात् प्रदेशभेदाभावः । किं च—

ततोऽल्पपरिमाणाभावात् ॥ २ ॥ न हि अणोरल्पीयान् अस्ति यतोऽस्य प्रदेशाः भिद्येरन् । अतः स्वयमेवाद्यंतपरिमाणत्वादप्रदेशोणुः । किं च—

अन्वर्थसंज्ञत्वात् ॥ ३ ॥ यथा प्रदीपनात् प्रदीप इत्यन्वर्थसंज्ञा तथाऽणुरितीयमप्यन्वर्थसंज्ञा अणुत्वात्सूक्ष्मत्वात् अणुरिति । यदि ह्यणोरपि प्रदेशाः स्युः ? अणुत्वमस्य न स्यात् प्रदेशप्रचयरूपत्वात् तत्प्रदेशानामेवाणुत्वं प्रसज्येत ।

अप्रदेशत्वादभावः खरविषाणवदिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् यथा खरविषाणमप्रदेशत्वान्नास्ति तथाणुरपि भवेत् इति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रदेशमात्रोणुः, न खरविषाणवदप्रदेश इति ॥

आदिमध्यांतव्यपदेशाभावादिति चेन्न विज्ञानवत् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं आदिमध्यांतव्यपदेशः परमाणोः स्याद्वा न वा ? यद्यस्ति प्रदेशवत्त्वं प्राप्नोति । अथ नास्ति खरविषाणवदस्याभावः स्यादिति ? तन्न किं कारणं ? विज्ञानवत् । यथा विज्ञानमादिमध्यांतव्यपदेशाभावेप्यस्ति तथाणुरपि इति । उत्तरत्र च तस्यास्तित्वं वक्ष्यते । एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अनंतरत्वात्पुद्गलानामवगाहप्रसंग इति चेन्न समुदायापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतदनंतराः पुद्गलाः ततस्तेषामेव लोकाकाशेऽवगाहः इत्ययमर्थ आसक्त इति ? तन्न किं कारणं ? समुदायापेक्षत्वात् । धर्मादीनि द्रव्याणि समुदितान्यत्रापेक्ष्यंते तत्रानंतरमिदव्यवहितमिति विवेको नास्ति ततः सर्वद्रव्याणामाधारगतिः सिद्धा भवति ॥

आकाशस्यापि अन्याधारकल्पनेति चेन्न स्वप्रतिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा धर्मादीनां लोकाकाशमाधारः तथाऽऽकाशस्याप्यन्येनाधारेण भवितव्यमिति तन्न । किं कारणं ? स्वप्रतिष्ठत्वात् । स्वस्मिन् प्रतिष्ठाऽस्येति स्वप्रतिष्ठमाकाशं । स्वात्मैवास्याधेय आधारश्चेत्यर्थः । कुतः ?

ततोधिकप्रमाणद्रव्यांतराधाराभावात् ॥ ३ ॥ न हि आकाशादधिकप्रमाणं द्रव्यांतरमस्ति यत्राकाशमाधेयं स्यात् ततः सर्वतो विरहितांतस्याधिकरणांतरस्याऽभावात् स्वप्रतिष्ठमवसेयं ।

तथाचानवस्थानिवृत्तिः ॥४॥ एवं च कृत्वाऽनवस्थादोषनिवृत्तिर्भवति । यतः स्वप्रतिष्ठमाकाशं न तस्यान्यदधिकरणं द्रव्यांतरमस्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवंभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानी त्याधाराधेयाभावः ? कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारताव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यदि सर्वाणि द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्तं वायोराकाशमधिकरणं, उदकस्य वायुः पृथिव्या उदकं, सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधाराः, जीवाश्चाऽजीवाधाराः, कर्मणामधिकरणं जीवाः, जीवानां कर्माणि, धर्माधर्मकाला आकाशाधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति ? तन्न किं कारणं व्यवहारतः तत्सिद्धेः । सर्वमिदमुक्तं अन्योन्याधारत्वं व्यवहारनयवक्तव्यवशलाभादेशात्सिध्यति । व्यावहारिकमेतत् आकाशे वातादीनामवगाह इत्याधारांतरकल्पनायामनवस्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशवत् वातादीन्यपि स्वात्माधिष्ठानानि तत्कथमिति चेदुच्यते ।

क्रियाविष्टकर्तृकर्माधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी चेति । तत्र कर्तृसमवायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमवायिनी ओदनं पचति कुशूलं भिनत्तीति । तदाविष्टस्य कर्तुः कर्मणश्चाधार आसनादिः स्थाल्यादिश्च । तत्र व्यवहारनयवशात् क्रियायाः द्रव्यमधिकरणं तदाविष्टस्य द्रव्यस्य द्रव्यांतरं । परमार्थस्तु एवंभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकाशेऽवगाहो धर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्तं । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिकरणानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुंडवदरवत् प्रसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेपि तद्दर्शनात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुंडे बदराणि इत्याधारः कुंडं, आधेयानि बदराणीति पूर्वापरकालत्वं । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वात् पूर्वमाकाशं पश्चाद्धर्मादीन्याधेयत्वादिति युतसिद्धिरतोनादित्वव्याघात इति ? तन्न । किं कारणं ? अयुतसिद्धेपि तद्दर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्युगपत् उत्पत्तौ पूर्वापरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरमाधारः । तथाकाशधर्मादीनामनादिपारिणामिक यौगपद्यासिद्धावसति पूर्वापरीभावे भवत्याधाराधेयत्वं । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदैकांतिकं युतसिद्धस्यैवाधाराधेयत्वं नायुतसिद्धस्येति । स्तंभसारादिषु कुंडबदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकांतान्नायमुपालंभः । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोको नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकनं स लोकः ॥१०॥ पुण्यपापयोः कर्मणोः फलं सुखदुःखलक्षणं यत्रालोक्यते स लोकः क पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकतीति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकति पश्यत्युपलभते अर्थानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकप्रसंग इति चेन्न रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् द्विधाप्युक्तेन क्रमेण जीवस्यैव लोकत्वं प्राप्तं इतरेषां द्रव्याणां अलोकत्वं ततश्च षड्द्रव्यसमूहो लोक इत्यार्षविरोधः इति ? तन्न किं कारणं ? रूढौ क्रियाया व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति इति गौरिति व्युत्पत्तौ स्थित्यादीनां न गोत्वनिवृत्तिः । तथा लोकनाल्लोक इति व्युत्पत्तावपि धर्मादीनामपि न लोकत्वं हीयते ॥

लोक्यत इति वा लोकः ॥ १३ ॥ सर्वज्ञेनाऽनंताऽप्रतिहतकेवलदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः । तेन धर्मादीनामपि लोकत्वं सिद्धं ॥

आत्मनो लोकत्वप्रसंग इति चेन्न स्वात्मलोकनात् ॥ १४ ॥ यो लोकते आत्मा तस्य लोकत्वं

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तन्न किं स्वात्मलोकनात्। योसौ सर्वज्ञः बाह्यं लोकमानः स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्धं । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभावः आत्मानवलोकनात्। आत्मानमनवलोकमानस्य बाह्यलोकनासंभवश्च घटादिवत्। यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरान्न पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं यदि लोक्यत इति लोकः, अलोकस्यापि लोकत्वं प्राप्नोति सर्वदर्शिना लोक्यत्वात् । अथालोकं न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतदृष्टं तस्माल्लोकप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं उक्तत्वात् रूढिविशेषबललाभात् विशेषे वृत्तिरिति।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्थेन सर्वज्ञेन लोक्यते यः स लोक इति नचाऽलोकस्थेनाऽलोको लोक्यते ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसंगः ॥

तस्याऽऽकाशं लोकाकाशं जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थानं जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति स्थानापेक्षः संबंधोवसेयः । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यंते स लोक इत्यधिकरणसाधनो घञ् । किं पुनरधिकरणं ? आकाशं। लोक एवाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिः तस्मिनवस्थानं धर्मादीनां द्रव्याणामतः आकाशं परप्रत्ययवशात् द्वेधा विभज्यते लोकाकाशमलोकाकाशं चेति । लोकाकाशं धर्माधर्मतुल्याऽसंख्येयप्रदेशं। बहिःसमंतादनंतमलोकाकाशं। तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसंभवात् विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं ॥ १ ॥ यथाऽगारैकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयोः लोकाकाशेऽवगाहः । किं तर्हि ? तिलेषु तैलवदिति निरवशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थं कृत्स्नवचनं क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेषं नैरंतर्येण व्याप्य स्थितौ । कथमेषां परस्परप्रदेशाविरोधः ?

अमूर्तित्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोधः ॥२॥ मूर्तिमंतोपि केचित जलभस्मसिकतादयः एकत्र अविरोधेनाऽवतिष्ठंते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेषां परस्पराविरोधो वेदितव्यः ।

अनादिसंबंधपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसंघातपरिणामपूर्वकादिमत्संबंधानां स्वविष्ठानां स्कंधानां केषां चित् प्रदेशविरोधः स्यात् न तु धर्मादीनां तद्वत् आदिमान् संबंधः । परिणामिकाऽनादिसंबंधात्तेषां, ततश्च अन्यान्यप्रदेशाविरोधः सिद्धः । ततो विपरीतानां मूर्तिमतां अप्रदेशसंख्येयाऽनंतप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहनविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिष्वित्यवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥१॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेशः एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? एतत्तुल्यजातीयत्वात् उपलक्ष्योपलक्षणयोः सोमशर्मादिवत् । प्रदेशग्रहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः सर्वादिवत् । तेनैकप्रदेश उपलक्षणभूतोप्यंतर्भवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्यः पृथक् कर्तव्यः विकल्पे भाज्य इत्यनर्थांतरं । कःपुनरसौ ? अवगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरेकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाहः द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च । एवं संख्येयासंख्येयाऽनंतप्रदेशानां स्कंधानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशे अवस्थानं प्रत्येतव्यं ।

एकप्रदेशैनैकस्यावस्थानमयुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं भवतु तावद्धर्मादीनां एकप्रदेशेऽवस्थानं अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमतां पुद्गलानां एकप्रदेशेऽवस्थानमयुक्तं भवति । युक्तं चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्वं प्रसक्तं अवगाहिनां चैकत्वमिति ? तन्न। किं कारणं ? उक्तत्वात्। उक्तमेतत् प्रचयविशेषादिति चैकत्रावस्थानमिति । किं च—

एकापवरकेऽनेकप्रकाशावस्थानदर्शनादविरोधः ॥ ३ ॥ यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशाः वर्तंते नच क्षेत्रविभागः । नापि एकक्षेत्रावगाहित्वात् तेषां प्रकाशानामेकत्वं तथैकस्मिन् प्रदेश अनंता अपि संबद्धाः सूक्ष्मपरिणामात् असंकरेण व्यवतिष्ठंत इति नास्ति विरोधः । किंच—

द्रव्यस्वभावस्याऽचोदनार्हत्वात् ॥ ४ ॥ द्रव्याणां हि स्वभावाः प्रतिनियताः संति न ते चोदनार्हाः । एवं भवतु मैवं भूदिति । यथाऽग्न्यादीनां दहनादयः तृणादीनां च दाह्यत्वादयस्तथा मूर्तिमत्त्वेपि अवगाहनस्वभावत्वादेकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनां स्कंधानामवरोधो न विरोधाय कल्प्यते । किं च—

आर्षोक्तत्वात् सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत् ॥ ५ ॥ सर्वज्ञज्ञानद्योतितार्थसारं गणधरानुस्मृतवचनरचनं शिष्यप्रतिशिष्यप्रबंधानुपरमादव्युच्छिन्नसंतानं आर्षमवितथमस्ति—

ओगाढगाढणिचिदो पोग्गलकाएहि सव्वदो लोगो सुहुमे हि बादरेहिं अणंताणंतेहि विविहे हि ॥ १ ॥

इत्येवमादि । अतस्तत्प्रामाण्यादपि उक्तोवगाहोऽवसेयः । यथैकनिगोतजीवशरीरेऽनंता निगोतजीवाः तिष्ठंति । साधारणाऽऽहारप्राणापानजीवितमरणत्वात् साधारणा इत्यन्वर्थसंज्ञा इत्येतदागमप्रामाण्यादवसीयते तथैव भेदमपीति । अथ जीवानामवगाहः कथमित्यत इदमुच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानां ॥ १५ ॥

असंख्येयभागादिष्विति चोक्तं । किमुक्तं ?

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति ॥ १ ॥ असंख्येयानां भागानामेको भागोसंख्येयभागः असंख्येयभाग आदिर्येषां ते असंख्येदभागादयः । असंख्येयभागादिषु संख्येयभागादिषु किं भाज्यः ? अवगाह इत्यनुवर्तते । अत्राह कस्याऽसंख्येयभागादिष्विति ?

लोकाकाशप्रकरणात्तदभिसंबंधः ॥ २ ॥ लोकाकाश इत्यनुवर्तते अतस्तदभिसंबंधोत्र वेदितव्यः । ननु च असावधिकरणनिर्देशः संबंधनिर्देशे नचेहार्थः ।

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ ३ ॥ यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति । गम्यते । एवमसंख्येयभागादिषु इत्यनेनाभिसंबंधात् लोकाकाश इत्येष निर्देशः । लोकाकाशस्येत्यर्थवशात् विभक्तिः परिणम्यते । तद्यथा—लोकस्य प्रदेशाः असंख्येयाः भागाः कृताः तत्रैकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते । तथा द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः । नानाजीवानां तु सर्वलोक एव ।

असंख्येयत्वाविशेषादवगाहाविशेष इति चेन्नाऽसंख्येयस्याऽसंख्येयविकल्पत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं एकस्मिन्नप्यसंख्येयभागे प्रदेशा असंख्येयाः द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येया एव ततो नास्ति जीवानामवगाहविशेष इति ? तन्न। किं कारणं ? असंख्येयस्यासंख्येयाविकल्पत्वात् । अजघन्योत्कृष्टासंख्येयस्य हि असंख्येया विकल्पाः । अतोऽवगाहविकल्पो जीवानां सिद्धः ।

प्रमाणविरोधादवगाहायुक्तिरिति चेन्न जीवद्वैविध्यात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदैकस्मिन् लोकस्यासंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते द्रव्यप्रमाणेनाऽनंतानंतो जीवराशिः लोकाकाशे प्रमाणविरोधात् न स्थातुमर्हति इति ? तन्न। किं कारणं ? जीवद्वैविध्यात् । जीवाः बादराः सूक्ष्माश्च इति तत्र बादराः सप्रतिघातशरीराः सूक्ष्माः जीवाः सूक्ष्मपरिणामादेव सशरीरत्वेपि परस्परेण बादरैश्च न प्रतिहन्यंत इत्यप्रतिघातशरीराः । ततो यत्रैकसूक्ष्मनिगोतजीवस्तिष्ठति तत्रानंतानंताः साधारणशरीराः वसंति । बादराणां च मनुष्यादीनां शरीरेषु संस्वेदजसंमूर्छनजादीनां जीवानां प्रतिशरीरं बहूनामवस्थानमिति नास्त्यवगाहविरोधः । यदि बादरा एव जीवा अभविष्यन्नपि तर्हि अवगाह्याविरोधोऽजनिष्यत् ।

कथं सशरीरस्यात्मनोऽप्रतिघातत्वमिति च दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ दृश्यते हि वालाग्रकोटिमात्रच्छिद्ररहिते घनबहलायसभित्तितले वज्रमयकपाटे बहिः समंतात् वज्रलेपलिप्ते अपवरके देवदत्तस्य मृतस्य मूर्ति-

मज्ज्ञानावरणादिकर्मतैजसकार्माणशरीरसंबंधित्वेपि गृहमभित्त्वैव निर्गमनं । तथा सूक्ष्मनिगोतानां अप्रतिघातित्वं वेदितव्यं । अत्राह—लोकाकाशतुल्यप्रदेशः एको जीव इत्युक्तं तस्य कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः ? ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

कार्मणशरीरवशात् उपात्तसूक्ष्मबादरशरीरानुवर्तनं प्रदेशसंहारविसर्पः ॥ १ ॥ अमूर्तस्वभावस्याप्यात्मनः अनादिसंबंधं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्ततां बिभ्रतः, लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्मणशरीरवशात् उपात्तसूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः, शुष्कचर्मवत् संकोचनं प्रदेशसंहारः । बादरशरीरमधितिष्ठतो जले तैलवत् विसर्पणं विसर्पः ।

ताभ्यामसंख्येयभागादिषु वृत्तिः प्रदीपवत् ॥ २ ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशावधृतप्रकाशपरिमाणः प्रदीपः शरावमाणिकापवरकाद्यावरणवशात् तत्परिमाणप्रकाश उपलभ्यते । तथा ताभ्यां प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां असंख्येयभागादिषु परिच्छिन्ना वृत्तिरात्मनोऽवगंतव्या ।

तद्वदनित्यत्वप्रसंग इतिचेन्नेष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिसंहारविसर्पणस्वभाव आत्मा प्रदीपादिवदेवास्यानित्यत्वं प्रसजतीति ? तन्न । किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्टमेव तदात्मनः कार्मणशरीरापादितप्रदेशसंहारविसर्पपर्यायादेशादनित्यत्वं । अथवा इष्टत्वादिष्टमेवैतत्, प्रदीपादेः संकोचविकाशस्वभावत्वेपि रूपिद्रव्यसामान्योदेशान्नित्यत्वं तथात्मनोपीति न बाधाकरो दृष्टांतः ।

सावयवत्वाद्विशरणप्रसंग इति चेन्न अमूर्तस्वभावापरित्यागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं प्रदीपादिवत् यदि प्रदेशसंहारविसर्पवानात्मा अतः संसारिणः घटादिवत् छेदभेदादिभिः प्रदेशविशरणप्रसंगः ततश्च शून्यता प्राप्नोति इति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तस्वभावापरित्यागात् । बंधं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वमापद्यमानः नामूर्तस्वभावं जहातीति घटादिवत् न प्रदेशविशरणमस्ति किंच—

अनेकांतात् ॥ ५ ॥ यो ह्येकांतेन संहारविसर्पवानेवात्मा सावयवश्चेति ब्रूयात् तं प्रत्ययमुपालंभो घटामुपेयात् । यस्य त्वनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्योपयोगादिद्रव्यार्थादेशात् स्यान्न प्रदेशसंहारविसर्पवान् । द्रव्यार्थादेशाच्च स्यान्निरवयवः । प्रतिनियतसूक्ष्मबादरशरीरापेक्षनिर्माणनामोदयपर्यायार्थादेशात् स्यात् प्रदेशसंहारविसर्पवान् । अनादिकर्मबंधपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सावयवः तं प्रत्यनुपालंभः । किं च—

तत्प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादणुवत् ॥ ६ ॥ यस्यावयवाः कारणपूर्वका भवंति तस्यावयवविशरणं भवति । अवयूयंते विश्लिष्यंते इत्यवयवाः । यथा पटादेरनेकतंत्वादिसंघातकारणत्वात् तंत्वादिविश्लेषे विशरणं भवति न तथात्मनः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः प्रदेशाः । कुतः ? तत्प्रदेशानां अकारणपूर्वकत्वात् । यथाणोः प्रदेशः नान्यद्द्रव्यसंघातपूर्वकः ततो नासाववयवविश्लेषपूर्वकमनित्यत्वमास्कंदति किंतु संघातेनाऽनित्यः । तथात्मप्रदेशानामपि नान्यद्रव्यपूर्वकत्वमतः प्रदेशवत्त्वात् आत्मा सावयवोपि नावयवविश्लेषादनित्यः । किं तु गत्यादिपर्यायादेशादनित्यः ।

तत एव प्रतिप्रदेशं गुणविशेषाभावो घटवत् ॥७॥ कुत एव ? प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेव । यथा घटस्य प्रदेशाः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वका इति तेषु प्रतिप्रदेशं रूपादिगुणविशेषो दृष्टः, न तथात्मप्रदेशा अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः इति न तेषु प्रतिप्रदेशं सुखादिगुणविशेषो भवति । यदि हि अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः स्युः आत्मनः प्रदेशाः तेषु घटवत् सुखादिविशेषवृत्तिः स्यात् ततश्चात्मनो बहुत्वं प्रसज्येत । तथाणोः[1] निरवयव एकजातीयो गुणः शुक्लादिरेककाले भवति एक एव न भिन्नजातीयस्तथात्मनि निरवयवे एकजातीयगुणः सुखादिरेककाले भवति एक एव । अत्र काश्चिदाह—वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं, चर्मोप-

१ तथाणोः पाठोयं ख. पुस्तके । २ चर्मणश्च ख. पुस्तके पाठः ।

मश्चेत् सोऽनिलः खतुल्यश्चेदसत्फलमित्यत्रोच्यते—पिष्टपेषणमेतदमूर्तत्वं प्रति नित्यानित्यत्वं च प्रत्यनैकांतिकत्वात् उपलंभाभाव इति ।

पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु वृत्तिप्रसंग इति चेन्न शरीरप्रमाणानुविधानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत प्रदेशसंहारविसर्पणाभ्यामेव पुद्गलवदेकप्रदशादिषु जीवस्य वृत्तिः प्राप्नोतीति ? तन्न। किं कारणं ? शरीरप्रमाणानुविधानात्। कार्मणशरीरवशादुपात्तं महदल्पं वा शरीरमधितिष्ठति संसारी जीव इत्युक्तं, नचैकप्रदेशादिकं शरीरमस्ति जघन्येनांऽगुलस्याऽसंख्येयभागप्रमाणत्वात् । अतो नास्त्येकप्रदेशादिषु वृत्तिरास्ति ।

मुक्तानामेतत्प्रसंग इति चेन्न देशोनांत्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् यदि शरीरप्रमाणानुविधानात् आत्मनो नैकप्रदेशादिषु वृत्तिः मुक्तानां तर्हि तदभावात्तत्प्रसंग इति ? तन्न। किं कारणं ? देशोनांत्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् । येन शरीरेण मुक्तिमवाप्नवान् जीवस्तत्प्रमाणमेव देशोनमवलंब्यावतिष्ठति, न ततो वृद्धिर्नापि हानिः पुनः प्रदेशसंहारविसर्पकारणाभावात् । अत्राह—

न धर्मादीनां नानात्वं कुतः देशसंस्थानकालदर्शनस्पर्शनावगाहनाद्यभेदात् ॥ १० ॥ देशस्तावदेषामभिन्नः, यस्मिन् देशे धर्मोवास्थितः तस्मिन्नेवेतरेषामवस्थानात् । संस्थानमप्यभिन्नं यदेव धर्मस्य सस्थानमाकारः तदेवेतरेषां । कालश्चाभिन्नास्त्रिषु कालेषु धर्मादीनां तुल्यवृत्तित्वात् । दर्शनमप्यविशिष्टं येषु यत्रैको धर्मः प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दृष्टः तत्रैवेतरेषामपि दर्शनमप्यविशिष्टं । धर्मादीनि द्रव्याणि सर्वात्मनाऽन्योन्यं स्पृशंतीत्यवगाहनं चाऽभिन्नमेषां सर्वगतत्वात् तथा अरूपत्वद्रव्यत्वज्ञेयत्वादिभिरप्यविशेषोऽवसेयः । अत्रोच्यते—

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ११ ॥ यत एव धर्मादीनां देशादिभिः अविशेषस्त्वया चोद्यते अत एव नानात्वसिद्धिः, यतो नासति नानात्वेऽविशेषसिद्धिः । नह्येकस्याविशेषोस्ति । किं च यथा रूपरसादीनां तुल्यदेशाधिष्ठानत्वे नैकत्वं तथा धर्मादीनामपि नानात्वमिति । आह रूपादीनां तुल्यदेशत्वेपि चाक्षुषत्वादि विशिष्टलक्षणोपेतत्वात् नानात्वं युक्तं न तथा धर्मादीनां विशेषकरं किंचिल्लक्षणमुक्तं । स्यादेतत् यदि न लक्षभेदः आस्ति तु भिन्नलक्षणं । किं पुनस्तत् ? इत्यत उत्तरं पठति ।

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १२ ॥

अथवा अणुस्कंधभेदात् पुद्गलानां, असंख्येयप्रदेशत्वाच्च आत्मनां अवगहिनां एक प्रदशादिषु पुद्गलानां असंख्येयभागादिषु च जीवानां अवस्थानं युक्तमुक्तं । तुल्ये पुनः असंख्येयप्रदेशत्वे कृत्स्नलोकव्यापित्वमेव धर्माधर्मयोः न पुनरसंख्येयभागादिवृत्तिरिति, एवं तत्कथमनुपादिष्टहेतुकमवसातुं शक्यमित्यत्र ब्रूमः-अवसेयमसंशयं । यथा मत्स्यगमनस्य जलमुपग्रहकारणमिति नासति जले मत्स्यगमनं भवति । तथा जीवपुद्गलानां प्रयोगविस्रसा परिणामानिमित्ताहितप्रकारां गतिस्थितिलक्षणां क्रियां स्वत एवाऽऽरभमाणानां सर्वत्र भावात् तदुपग्रहकारणाभ्यामपि धर्माधर्माभ्यां सर्वगताभ्यां भवितव्यं नासतोस्तयोर्गतिस्थितिवृत्तिरिति व्यापित्वदर्शनार्थं इदमुच्यते—

द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ १ ॥ द्रव्यस्य बाह्याभ्यंतरहेतुसन्निधाने सति परिणममानस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिरित्युच्यते ।

तद्विपरीता स्थितिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य स्वदेशादप्रच्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूपा स्थितिरवगंतव्या ।

उपग्रहोनुग्रहः ॥ ३ ॥ द्रव्याणां शक्त्यंतराविर्भावे च कारणभावोऽनुग्रह उपग्रह इत्याख्यायते ॥

गतिस्थित्युपग्रहाविस्यनेकविग्रहसंभवादर्थानिश्चयः ॥ ४ ॥ विग्रहपूर्वको हि लोके वृत्तिपदस्यार्थनिश्चयो भवति गतिस्थित्युपग्रहौ इत्यत्र तु अनेकविग्रहसंभवात् नास्त्यर्थनिश्चयः । तद्यथा—गतिश्च

---

१ अमूर्तमूर्तत्वामिति ख.पुस्तके पाठः । २ तुल्यदेशाधिष्ठानत्वेन न नैकत्वं, इति पाठांतरं । ३ कुर्वेति ख. पुस्तके पाठः ।

स्थितिश्च गतिस्थिती गतिस्थिती उपग्रहौ ययोस्तौगतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थिती एव वा उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ इति ? नैष दोषः ।

अन्यपदार्थवृत्तिभावो गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ॥ ५ ॥ नात्राऽन्यपदार्था वृत्तिः संभवति । कुतः ? गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ।

न षष्ठीवृत्तिर्द्विवचनानिर्देशात् ॥ ६ ॥ नेयं षष्ठी वृत्तिः गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? द्विवचननिर्देशात् । यदि हि अत्र षष्ठीवृत्तिः स्यात् उत्तरपदार्थस्य भावस्यैकस्य प्राधान्यात् लब्धर्थ एकवचननिर्देशः क्रियते । भेदेन च प्रयोजनाभावात् ।

पारिशेषात् समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ ८ ॥ परिशेषात् समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिर्वेदितव्या गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति ।

तथा च द्वित्वोपपत्तिः ॥ ८ ॥ एवं च कृत्वा दित्वमुपपन्नं भवति । गतिस्थित्योर्भेदात् तत्सामानाधिकरण्यात् भेदसिद्धेः । कथं सामानाधिकरण्यं ? कर्मसाधनत्वात् उपगृह्यते इत्युपग्रहौ गतिस्थिती इति ।

धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ ९ ॥ धर्माधर्मयोरित्ययं कर्तृनिर्देशो दृष्टव्यः कथं ? कर्तरि षष्ठीविधानात् । कां क्रियामपेक्ष्य कर्तृत्वं विविक्षितं ? उपकार इत्युच्यते–उपकरोतिक्रियायाः कर्तृत्वं उपकार इति । किं साधनोयं शब्दः ? भावसाधनः ।

उपकार इति भावसाधनश्चेत् पूर्वेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरर्थांतरवृत्तेः ॥ १० ॥ यद्युपकरणमुपकार इति भावसाधनशब्दः, गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते कुतः ? अर्थांतरवृत्तेः । धर्माधर्मयोरुपकारो गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? अर्थांतरवृत्तेः । उपकारो हि धर्माधर्मयोर्वर्तते कर्तृस्थक्रियत्वात् । करोतेः उपगृह्यमाणे तु गतिस्थिती जीवपुद्गलेष्विति । एवं तर्हि कर्मसाधनः ।

कर्मसाधनश्चेद्वचनभेदानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ यदि कर्मसाधनः वचनभेदो नोपपद्यते सामानाधिकरण्यात् द्विवचनं प्राप्नोति ॥

नवा सामान्योपादानात् ॥ १२ ॥ नैष दोषः किं कारणं ? सामान्योपादानात् । यथा साधोः कार्यं ततःश्रुते इति प्राक्सामान्यमपेक्ष्य लब्धैकवचनः कार्यशब्दः पश्चाद्विशेषसन्निधानेपि नोपात्तं वचनं जहाति । तदिहापि उपकारशब्दः उपात्तांतरगैकवचनो भिन्नवचनपदांतरापेक्षायामपि न वचनांतरसंक्रमं करोति ।

षष्ठीवृत्तिर्वा भावसाधनत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अथवा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति षष्ठी वृत्तिरियं । कुतः ? भावसाधनत्वोपपत्तेः उपग्रहणमुपग्रह इति भावसाधनोयं शब्दः । तथा उपकारशब्दश्च भावसाधन उपकरणमुपकारः इति । ननु चोक्तं भावस्यैकत्वात् द्विवचननिर्देशो नोपपद्यते इति नैष दोषः–

यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थो द्विवचनप्रयोगः ॥ १४ ॥ धर्माधर्मौ द्वौ गतिस्थित्युपग्रहौ द्वौ तयोः सामान्यात् यथासंख्यं स्यात् इति द्विवचनप्रयोगः क्रियते । एकवचने हि सति यथा भूमिरेकैवाश्वादीनां गतिस्थित्योरुपग्रहे वर्तते । तथा धर्म एक एव जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात् । तथाऽधर्मोपि इत्ययमर्थो गम्येत । अन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति चेन्नानेकसहायकारणदर्शनात् । तेनैतदुक्तं भवति जीवपुद्गलानां स्वयमेव गतिपरिणामिनां तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायः । तथा जीवपुद्गलानां स्वयमेव 'स्थितिपरिणामिनां तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकाय'' इति सर्वत्र च तत्प्रयोजनदर्शनात् सर्वगतौ चैताविति ।

उपग्रहावचनमुपकारेण कृतत्वात् ॥ १५ ॥ उपग्रहवचनमनर्थकं । कुतः ? उपकारेण कृतत्वात् । उपग्रह उपकार इत्यनर्थांतरं । तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु लघुत्वात् ।

तयोः कर्तृत्वप्रसंग इति चेन्नोपकारवचनात् यष्ट्यादिवत् ॥ १६ ॥ स्यादेतत् गतिस्थित्योः

१ तेषामेवेति ख. पुस्तके पाठः ।

धर्माधर्मौ कर्तारौ इत्ययमर्थः प्रसक्त इति । तन्न किं कारणं ? उपकारवचनात् । उपकारो बलाधानं अवलंबनं इत्यनर्थांतरं तेन धर्माधर्मयोः गतिस्थितिनिर्वर्तने प्रधानकर्तृत्वमपोदितं भवति । यथांधस्येतरस्य वा स्वजंघाबलाद्गच्छतः यष्ट्याद्युपकारकं भवति न तु प्रेरकं तथा जीवपुद्गलानां स्वशक्त्यैव गच्छतां तिष्ठतां च धर्माधर्मौ उपकारकौ न प्रेरकौ इत्युक्तं भवति ।

गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्यनुपदेशश्च ॥ १७ ॥ यदि धर्माधर्मौ गतिस्थित्योः प्रधानकर्तारौ स्यातां गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्युच्यते नत्वेवमुक्तं ततश्च मन्यामहे न प्रधानकर्तारौ इति ।

नवा यथासंख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥ नवैष दोषः । किं कारणं ? यथासंख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्युच्यमाने आत्मनां गतिपरिणामोपकारो धर्मस्य न पुद्गलानां, स्थितिपरिणामोपकार इतरस्य नात्मनामिति यथासंख्यं प्रतीयेत तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥

व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ १९ ॥ स्यादेतत् सर्वसंदेहेष्विदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति' तत इष्टस्य संप्रत्ययो भवतीति ? तन्न । किं कारणं प्रतिपत्तेर्गौरवात् । व्याख्यानादिष्टसंप्रत्यये क्रियमाणे बुद्धिखेदो माभूत् इत्युपग्रहवचनं कृतं ।

सौक्ष्म्यादाकाशस्योपग्रह इति चेन्न धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् नगरांतर्गतवेश्मवत् ॥ २० ॥ स्यादेतत् आकाशं सर्वगतमस्ति तच्च सौक्ष्म्यगुणोपेतमतः तस्यैव गतिस्थित्युपग्रहो युक्तः, किमन्याभ्यां वृथा कल्पिताभ्यां धर्माधर्माभ्यामिति ? तन्न । किं कारणं ? धर्माधर्मकालात्मपुद्गलाधिकरणत्वात् नभसः, कथं ? नगरांतर्गतवेश्मवत् । यथा नगरांतर्गतानां वेश्मनां नगरमधिकरणं तथा धर्मादीनां पंचानां आकाशमधिकरणं नचान्यस्य धर्मोऽन्यस्य भवितुमर्हति यदि स्यादप्तेजोगुणा द्रवदहनादयः पृथिव्या एव कल्प्यंतां । किं च—

आकाशास्तित्वेऽनुगृहीतद्रव्यसंबंधेन सामर्थ्याविर्भावदर्शनात् अनुमिषभ्रव्यावत् ॥ २१ ॥ यथा अनुमिषस्य भ्रव्या जलोपग्रहाद्भवति, जलाभावे च भुवि न भवति, सत्यप्याकाशे यद्याकाशोपग्रहात् मीनस्य गतिर्भवेत् भुवि अपि भवेत् । तथा गतिस्थितिपरिणामिनां आत्मपुद्गलानां धर्माधर्मोपग्रहात् गतिस्थिती भवतो नाकाशोपग्रहात् गतिस्थिती स्यातां अलोकाकाशेपि भवेतां । अतश्च लोकालोकविभागाभावः स्यात् । लोकव्यतिरिक्तेन चाऽलोकेन भवितव्यं नञ्पदोपहितस्यार्थवत्त्वदर्शनात् अब्राह्मणाभिधानवत् ।

स्वबाह्यकारणभावाभावयोस्तद्भावाभावदर्शनात् तदभाव इति चेन्न साधारणकारणत्वादाकाशवत् ॥ २२ ॥ स्यान्मतं इह गतिमतां स्थितिमतां च द्रव्याणां प्रतिनियतस्वबाह्यकारणसन्निधाने सति नियतगतिस्थित्योर्भावो दृष्टः यथा मत्स्यादीनां जलादिसद्भावे । तदभावेचाभावो दृष्टः । तेषामेव जलाद्यभावे धर्माधर्मयोः सतोरपि गतिस्थित्यभावः तस्मात्तदाधाने गतिस्थिती इति धर्माधर्मयोरभावः इति ? तन्न । किं कारणं ? साधारणकारणत्वात् आकाशवत् । यथा सत्यपि भूम्यादावधिकरणं सर्वेषां साधारणमधिकरणमाकाशमिष्यते तथा मत्स्यादीनां सत्स्वपि जलादिषु कारणेषु सर्वेषां गतिस्थित्योः साधारणकारणकौ धर्माधर्मावभ्युपगंतव्यौ ।

आकाशमेव पर्याप्तमिति चेन्न सर्वतंत्रविरोधात् ॥ २३ ॥ स्यादेतदाकाशमेव विभुत्वात् सर्वद्रव्याणां गतिस्थित्योः साधारणकारणत्वेन पर्याप्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? सर्वतंत्रविरोधात् । आकाशमेव पर्याप्तं नान्यदिति नियच्छतः सर्वतंत्रविरोधो भवति । तद्यथा— केचित्तावदाहुः–आकाशकालदिगात्मानः सर्वगताः प्रतिनियतस्वलक्षणाः इति । तत्र हि दिङ्निमित्तो यो व्यवहारः इत इदमिति, कालनिमित्तश्च परोऽपरोयमिति नासावाकाशाद्भवतेस्ति इत्याकाशस्यैववादः सामर्थ्यं न दिक्कालयोरिति दिक्कालाभावः प्रसक्तः ।

१ परोऽयमवरोयं ग. पुस्तके । २ नैयायिकाः ।

तथा च सर्वात्मनां चैकत्वप्रसंगः, यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिस्थित्युपग्रहः कल्प्यते ननु यत्प्रत्यर्थनियतबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुणोपपत्तेर्व्यवस्थातः शास्त्रसामर्थ्याच्च नाना आत्मान इति व्यवस्थितं तद्विरुध्यते । अपर आहुः—त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधानाः प्रसादलाघवशोषतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावा इति । यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिः स्थितिरित्युपग्रहाविष्टौ ननु सत्त्वस्य व्यापित्वात् शोषतापादयो रजोधर्माः सादनावरणादयश्च तमोधर्माः सत्त्वस्यैवेषितव्याः । तथेतरयोरपि प्रतिपक्षधर्मा इति संकरप्रसंगः । तथा सर्वक्षेत्रज्ञानां चैकत्वप्रसंगः चैतन्यस्वरूपाविशेषात् आदानभोगाविशेषाच्च । अन्ये मन्यंते–रूपणानुभवननिमित्तग्रहणसंस्कृताभिसंस्करणालंबनप्रज्ञप्तिस्वभावलक्षणा रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाभिधानाः पंचस्कंधाः इति । तत्र यद्येकस्यैव सर्वधर्माः कल्प्यंते नासति विज्ञानेऽनुभवनादयः संभवंतीत्यनुभवादयो विज्ञानस्यैव कल्पेरन् । तथा सति शेषस्कंधनिवृत्तौ स्वनिवृत्तिरपि स्यात्, नचैतत् सर्वमिष्टं, तस्मादभ्युपगम्यतामाकाशस्य विभुत्वेपि न धर्माधर्मयोः प्रयोजनं नास्तीति सिद्धौ धर्माधर्मास्तिकायौ ।

उभयानुग्रहात् परस्परप्रतिबंध इति चेन्न स्वतः परिणामसामर्थ्यस्याऽनुग्रहाकांक्षित्वात् कुंटनयनयष्टिप्रदीपवत् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा तुल्यबलाभ्यां शकुंताभ्यामाकृष्यमाणो मांसपिंडः यावत्क्षेत्रमेकेनाऽऽकृष्यते तावदितरेण अपकृष्येतेति नास्योत्कर्षापकर्षगतिविधिः संभवति । तथा जगद्व्यापित्वात् धर्माधर्मयोर्यदा धर्मोपग्रहात् आत्मपुद्गलानां गतिस्तदैवाधर्मोपग्रहात् स्थितिरिति गतेः प्रतिबंधः । यथा वाऽधर्मानुग्रहात्स्थितिस्तदैव धर्मानुग्रहाद्गतिरिति स्थितेः प्रतिबंधः एवं तेषां न गतिर्न स्थितिरित्युभयाभावः इति ? तन्न । किं कारणं ? स्वतः परिणामसामर्थ्यस्य अनुग्रहाकांक्षित्वात् । कथं ? कुंटनयनयष्टिप्रदीपवत् । यथा कुंटस्य गतिपरिणामसमर्थस्य यष्टिरुपग्राहिका न तु सा तस्य गतेः कर्त्री, यद्यसमर्थस्यापि कर्त्री भवेत् मूर्छितसुषुप्तादीनामपि यष्टिसंबंधाद्गतिः स्यात् । यथा वा नयनस्य स्वतो दर्शनसमर्थस्य प्रदीप उपग्राहकः न तु प्रदीपो नेत्रस्य दर्शनशक्तेः कर्ता । यद्यसमर्थस्यापि कर्ता स्यात् मूर्छितसुषुप्तजात्यंधानामपि दर्शनं कुर्यात् । तथात्मपुद्गलानामपि स्वयमेव गतिस्थितिपरिणामिनां धर्माधर्मावुपग्राहकौ गतिस्थित्योर्न कर्तारौ । यदि कर्तारौ स्यातां स्याद्गतस्थितिविरोधः । अतोऽनुग्राहकत्वान्नास्ति दोषः । किं च—

क्वचिदुपग्राहकाभावेपि गतिस्थितिदर्शनात् पतत्रिवत् ॥ २५ ॥ यथा पतत्रिणः प्रकृष्टगतिस्थितिक्रियापरिणामसामर्थ्यात् जलतुल्यवाहोपग्राहकाभावेपि धर्माधर्मद्रव्यसद्भावात् गतिस्थिती दृष्टे तथेतरेषामपि द्रव्याणां धर्माधर्मोपष्टंभात् गतिस्थितिसिद्धिरिति तदुपपत्तिः ।

तत्राप्याकाशं निमित्तमिति चेदुक्तं ॥ २६ ॥ यदि तत्रापि पतत्र्यादिषु आकाशमुपग्राहकमस्तीति कल्प्यते । उक्तमेतन्नाकाशं गतिस्थित्युपग्रहकारणं अवगाहनलक्षणत्वात्तस्येति ॥

अनेकांताच्च समग्रविकलेंद्रियवत् ॥ २७ ॥ यथा नायमेकांतः सर्वश्चक्षुष्मान् बाह्यप्रकाशोपग्रहात् रूपं गृह्णातीति, यस्मात् द्वीपिमार्जारादयः स्वजातिविशेषोपात्तनयनबलादेव विनापि बाह्यप्रदीपाद्युपग्रहात् रूपग्रहणसमर्थाः । मनुष्यादयस्तु तथादर्शनशक्त्यभावात् प्रदीपाद्युपग्रहमपेक्ष्यंत इत्यनेकांतः । यथा वा नायमेकांतः सर्व एव गतिमंतो यष्ट्याद्युपग्रहात् गतिमारभंते नवेति यस्मात् समग्रपंचेंद्रियो बाह्ययष्ट्याद्युपग्रहात् विनापि धर्मोपग्रहाद्गतिमारभते नैव चक्षुर्विकलः स तु समविषमादिभूप्रदेशादर्शनात् तद्विशेषाविष्करणसमर्थां यष्टिमवष्टभ्य गतिमारभते इत्यनेकांतः । तथा नायमेकांतः सर्वेषां आत्मपुद्गलानां सर्वे बाह्योपग्रहहेतवः संतीति । किंतु केषांचित् पतत्रिप्रभृतीनां धर्माधर्मावेव अपरेषां जलादयोपीत्यनेकांतः ।

अनुपलब्धेरभाव इति चेन्न स्वतीर्थकराद्यभावप्रसंगात् ॥ २८ ॥ स्यान्मतं नच धर्माधर्मौ स्तः अनुपलब्धेः खरविषाणवत् । सतां हि यष्ट्यादीनां उपलब्धिरस्ति तदुपकारश्च निम्नोन्नतादिभूप्रदेशे भेददर्शनं दृष्टं नच तथा धर्माधर्मौ वा लभ्येते नापि तदुपकार इत्यसत्त्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? स्वतीर्थकराद्यभावप्रसंगात् खरविषाणवत् । यथा खरविषाणं अनुपलब्धेरसत् तथा स्वतीर्थकरपुण्यापुण्यपरलोकादीनामप्यसत्त्वमाक्षिप्तं, नचाऽसत्त्वमिष्टं ततो हेतोर्व्यभिचारः । किं च—

---

१ सांख्याः ।　　२ बौद्धाः ।

अनुपलब्ध्यसिद्धेः ॥ २९ ॥ भगवदर्हत्सर्वज्ञप्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रणतिपरमागमप्रमाणगम्यत्वात् तदनुसारिस्त्वकार्यदर्शनाद्यनुमानाविषयस्त्वाच्च धर्माधर्मयोरुपलब्धेरनुपलब्धिलक्षणो न हेतुरस्मत्प्रासिद्धः। नच हेतुः स्वयमसिद्धः साध्यमर्थं साधयितुं अलं।

अत एव विवादात् ॥ ३० ॥ यत एव यष्ट्यादिवत् न प्रत्यक्षौ धर्माधर्मावत एव विवादः, किमनुपलब्धेः खरविषाणवदभावोऽनयोरुत एवाऽऽकाशमूलोदकादिवत् अभाव इति। न हि यत एव विवादः तत एव निर्णयो भवितुमर्हति। किं च—

कार्यस्यानेकोपकरणसाध्यत्वात् तत्सिद्धेः ॥ ३१ ॥ इह लोके कार्यमनेकोपकरणसाध्यं दृष्टं यथा मृत्पिंडो घटकार्यपरिणामप्राप्तिं प्रति गृहीताभ्यंतरसामर्थ्यः बाह्यकुलालदंडचक्रसूत्रोदककालाकाशावनेकोपकरणापेक्षः घटपर्यायेणाऽऽविर्भवति। नैक एव मृत्पिंडः कुलालादिबाह्यसाधनसन्निधानेन विना घटात्मनाविर्भवितुं समर्थः। तथा पतत्त्रिप्रभृतिद्रव्यं गतिस्थितिपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुखं नांतरेण बाह्यानेककारणसन्निधिं गतिं स्थितिं वा प्राप्तुमलमिति तदुपग्रहकारणधर्माधर्मास्तिकायसिद्धिः। ततः किं? अनुमानविरोधो वेदितव्यः।

संसर्ग एव हेतुरिति चेन्न कारणनियमाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मतं नानेककारणसाध्यं कार्यं किं तर्हि? संसर्ग एव हेतुः कार्यात्मलाभस्य, विवक्तानां तंत्वादीनां कार्यारंभसामर्थ्याभावात् इति? तन्न किं कारणं? कारणनियमाभावप्रसंगात् यस्मात्तस्माच्चित्कारणसंसर्गात् पटनिष्पत्तिरस्तु नोचेदेवं प्रतिविशिष्टतंत्वादिकारण (नियमाभावप्रसंगात्) विषयसंसर्गापेक्षत्वादनेककारणत्वसिद्धिः। किं च—

एकस्य कारणस्य संसर्गाभावात् ॥ ३३ ॥ अनेककारणसाध्यत्वात् संसर्गस्य। संसर्गकारणत्वप्रतिज्ञाहानिरपि च संसर्गकारणानां संयोगविशेषः संयोगिनां बहुत्वादनेकः। तस्मात् साध्यत्वात् कार्यस्य अनेककारणत्वसिद्धिः। किं च—

स्वसमयविरोधात् ॥ ३४ ॥ नच वयमेवंपक्षाः यन्नोपलभ्यते प्रत्यक्षेण तन्नास्तीति। यस्य तु वादिन एषोभिप्रायस्तस्य स्वसमयविरोधः। तद्यथा—सर्वे हि वादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षार्थवादिनः। केचित्तावदाहुः—प्रत्येकं रूपपरमाणवोऽतींद्रियास्तत्समुदायोऽनेकपरमाणुक इंद्रियग्राह्यो नाम चित्चैतसिकविकल्पमतींद्रियमिति। अपर आहुः—व्यक्तस्य पृथिव्यादेः प्रधानपरिणामस्य प्रत्यक्षत्वं, सत्त्वादीनां गुणानां परमात्मनां चाऽप्रत्यक्षमिति। अन्ये तु मन्यंते—महदनेकद्रव्यत्वात् रूपाच्चोपलब्धिरित्येवमादिनाऽनेकपरमाणुसमुदयभावेन निष्पन्नाः पृथिव्यादयस्तद्विषयाश्च रूपादयस्तत्समवायिनः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागादयश्च प्रत्यक्षाः, अण्वाकाशादयोऽप्रत्यक्षा इति। यष्ट्यादिवदनुपलब्धेः धर्माधर्मयोरभावः प्रतिज्ञायेत? ननु विज्ञानादीनां सत्त्वादीनां अण्वादीनां चाऽप्रत्यक्षत्वादभावः स्यादिति स्वसमयविरोधः। अथैषां कार्यदर्शनात् अस्तित्वमनुमीयते धर्माधर्मयोः को मत्सरः। किं च—

त्वदीयजीवितमरणादिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३५ ॥ यथा त्वदीयजीतितमरणसुखदुःखादीनां मनुष्यमात्राप्रत्यक्षाणां अतिशयज्ञानिभिरुपलभ्यमानस्वरूपाणां आस्तित्वं। तथा तावकीनप्रमाणगोचरातीतयोरपि परमर्षिसर्वज्ञदृष्टयोः धर्माधर्मयोरस्तित्वमिति को विरोधः। किं च—

ज्ञानादिवदिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतत् ज्ञानादीनामात्मपरिणामानां च दैध्यादीनां निर्वृत्तिः परस्पराश्रया न धर्माधर्मास्तिकायस्थानीयद्रव्यांतराश्रयात्। तथा जीवपुद्गलेषु गतिस्थितिपरिणामा अपि अन्योन्याश्रया इति धर्माधर्माभाव इति? तन्न। किं कारणमुक्तत्वात्। उक्तमेतत् पतत्त्रिप्रभृतीनां गतिस्थितिकारणेन साधारणेन बाह्येन भवितव्यमिति। किंच—ज्ञानादिदैध्यादिविकाराणामपि निर्वृत्तेः कालो हेतुः बाह्योस्तीत्यभ्युपगमादसमस्समाधिः।

१ द्रव्यादीनां पाठोयं ख. पुस्तके।

अदृष्टहेतुके गतिस्थिती इति चेन्न पुद्गलेष्वभावात् ॥ ३७ ॥ स्यान्मतमदृष्टो नामाऽऽत्मगुणोस्ति यद्धेतुकः सुखदुःखविपाकः तत्साधनसान्निधानं च । एवं च कृत्वोक्तं अग्नेरुर्ध्वज्वलनं, वायोश्च तिर्यग्गमनं अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्येतान्यदृष्टकारितानि उपसर्पणमपसर्पणमसितपीतसंयोगाः कायांतरसंयोगाश्चेति अदृष्टकारितानि इत्यादि तद्धेतुके गतिस्थिती इति ? तन्न । किं कारणं ? पुद्गलेष्वभावात् । अचेतनत्वात् पुद्गलानां पुण्यापुण्यकारणाभावात् तत्कृतगतिस्थित्यभावदोषः ।

यस्योपकारस्तादर्थ्या क्रियाप्रवृत्तिरिति चेन्नाऽन्यधर्मस्यान्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावात् ३८ स्यादेतत् यस्य घटादय उपकरिष्यंति तस्य पुंसोऽदृष्टाद् घटादिकगतिस्थिती भवत इति ? तन्न । किं कारणं अन्यधर्मस्याऽन्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावात् । न हि स्वाश्रये क्रियामनारभमाणः अन्यत्र क्रियाहेतुरस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । किं च–

पुण्यापुण्यात्ययेपि गतिस्थितिदर्शनात् ॥ ३९ ॥ विनिर्मुक्तपुण्यापुण्यबंधानां सिद्धानां गतिस्थिती इष्येते ततो नादृष्टहेतुके गतिस्थिती ॥

अमूर्तत्वाद्गतिस्थितिनिमित्तत्वानुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टांताभावात् ॥ ४० ॥ स्यान्मतं रूपादिगुणविरहितत्वात् अमूर्तौ धर्माधर्मावभ्युपगम्येते । ततस्तयोर्गतिस्थितिहेतुत्वं नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ? दृष्टांताभावात् । न हि दृष्टांतोस्ति येनामूर्तत्वात् गतिस्थितिहेतुत्वं निवर्तेत । किं च—

आकाशप्रधानविज्ञानादिवत्तत्सिद्धेः ॥ ४१ ॥ यथाकाशममूर्तमपि सर्वपदार्थानामवगाहनप्रयोजनमुपपादयति । यथा वा प्रधानममूर्तमपि पुरुषार्थप्रवृत्त्या महदादिविकारमापद्यमानं पुरुषस्योपकरोति । यथा वा विज्ञानममूर्तमपि नामरूपोत्पत्तौ निमित्तं 'विज्ञानप्रत्ययं नामरूपमिति वचनात् । यथा वाऽपूर्वाख्यो धर्मः क्रियया अभिव्यक्तः सन्नमूर्तोपि पुरुषस्योपकारी वर्तते । तथा धर्माधर्मयोरपि गतिस्थित्युपग्रहोऽवसेयः । अत्राह–यद्यतींद्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसंबंधेनास्तित्वमवध्रियते तदनंतरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतींद्रियस्याधिगमे क उपकारक इत्यत्रोच्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थः ॥

अवगाहशब्दो भावसाधनः ॥ १ ॥ अवगाहनमवगाह इति भावसाधनोऽवगाहशब्दो वेदितव्यः अवगाहोऽनुप्रवेश इत्यर्थः ।

धर्माधर्मयोरवगाहं प्रति कर्तृत्वादनादिसंबंधनिवृत्तिरिति चेन्नौपचारिकत्वात् व्याप्तिसद्भावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा जलमवगाहते हंस इति न जलहंसयोरनादिस्संबंधः । तथाकाशं धर्माधर्मावगाहेते इत्युभ्युपगमात् अनादिस्संबंधो निवर्तत इति ? तन्न । किं कारणं ? औपचारिकत्वात् । औपचारिकोऽयमवगाहः । कुतः क्रियाभावात् । कुतस्तर्हि उपचारः ? व्याप्तिसद्भावात् । यथा गमनाभावेपि सर्वगतमाकाशमित्युच्यते व्याप्तिसद्भावात् । तथा मुख्यावगाहक्रियाभावेपि लोकाकाशेपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनात् व्यवह्रियते धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाह इति ।

अयुतसिद्धानामाधाराधेयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि दर्शनात् पाणिलेखावत् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् युतसिद्धानां लोके दृष्ट आधाराधेयभावः यथा कुंडवदरादीनां । अयुतसिद्धाश्चैते आकाशधर्माधर्माः अप्राप्तिपूर्वकाः प्राप्त्यभावात् तत आधाराधेयभावो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? तत्रापि दर्शनात् यथा युतसिद्ध्यभावे पाणौ लेखेति आधाराधेयभावो दृष्टः तथा लोकाकाशे धर्माधर्मावित्याधेयाधारभावः सिद्धः ।

दण्डत्वादीश्वरैश्वर्यवत् ॥ ४ ॥ यथेश्वरस्यैश्वर्यस्य वाऽयुतसिद्धेपि ईश्वरे ऐश्वर्यमिति व्यवहारो दृष्टस्तथा लोकाकाशं धर्माधर्मीविति व्यपदेशो युक्तः ।

अनेकांताच्च तत्सिद्धिः ॥ ५ ॥ नायमेकांतः अनादिसंबंधौ धर्माधर्मौ अयुतसिद्धौ वेति। किं तर्हि ? स्यादनादिसंबंधौ स्यान्नाऽनादिसबंधौ स्यादयुतसिद्धौ स्यान्नाऽयुतसिद्धांवित्यादि । तद्यथा—पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् व्ययोदयाभावात् स्यादनादिसंबंधौ अयुतसिद्धौ च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् पर्यायाणां व्ययोत्पादसद्भावात् स्यान्नाऽनादिसंबंधौ नायुतसिद्धौ चेत्यादि योज्यं । ततः किं ? कथंचित् अवगाहः आधाराधेयभावश्च सिद्धो भवति ॥

जीवपुद्गलानां मुख्योवगाहः क्रियापरिणामात् ॥ ६ ॥ जीवानां पुद्गलानां च मुख्योवगाहो वेदितव्यः। कुतः ? क्रियापरिणामात्। यथा हंसो जलमवगाहते इति मुख्यो व्यपदेशः तथा जीवपुद्गला आकाशमगाहंते क्रियापरिणामात् इति मुख्यो व्यपदेशोऽवसेयः ।

आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यात् परस्पर प्रतिघाताभाव इति चेन्न स्थूलानामन्योन्य प्रतिघातात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं यद्यवकाशदानसमर्थमाकाशं तस्य च सर्वत्र सन्निधानात् मूर्तानां परस्परप्रतिघातो न स्यात् । दृश्यते च बज्रादिभिर्लोष्ठादीनां भित्त्यादिभिश्च गवादीनां ततोऽस्याऽवकाशदानसामर्थ्यं हीयत इति ? तन्न। किं कारणं ? स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातात् । स्थूला हि परस्परतः प्रतिहन्यंते न सूक्ष्मास्तेषामन्योन्यप्रदेशशक्तियोगात् न तस्य तावता अवकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

असाधारणलक्षणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न सर्वावगाहविशेषलक्षणोपपत्तेः ॥८॥ स्यादेतत् यदि सूक्ष्मभावात् इतरेपि पदार्थाः अन्योन्यावकाशदानं कुर्वंति नाकाशस्य इदं असाधारणलक्षणं । असाधारणे हि लक्षणेऽस्तित्वमनुमीयतेऽतस्तदभावादाकाशाभाव इति ? तन्न । किं कारणं ? सर्वावगाहविशेषोपपत्तेः। यथा भूम्यादिषु अश्वादिगतिस्थित्युपग्रहरूपेणासाधारणलक्षणेनानुमीयते धर्माधर्मौ । तथा सर्वद्रव्यावगाहनविशेषलक्षणोपपत्तेराकाशस्यास्तित्वमनुमीयते ॥

अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न स्वभावापरित्यागात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं यद्यवकाशदानलक्षणमाकाशं अलोकाकाशेऽवगाहिनामभावात् तल्लक्षणाभावात् लक्ष्यानवधारणप्रसंग, इति ? तन्न किं कारणं ? स्वभावापरित्यागात् । यथा हंसस्यावगाहकस्याभावेप्यवगाह्यत्वं जलस्य न हीयते । तथा अवगाहित्वाभावेपि नाऽलोकाकाशस्य अवकाशदानसामर्थ्यहानिः ॥

अजातत्वादभाव इति चेन्नासिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतत् नास्त्याकाशमजातत्वात् खरविषाणवत् इति? तन्न । किं कारणं ? असिद्धेः।द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् स्वप्रत्ययागुरुलघुगुणवृद्धिहानिविकल्पापेक्षया अवगाहकजीवपुद्गलपरप्रत्ययावगाहभेदाविवक्षया च आकाशस्य जातत्वोपपत्तेः हेतोरसिद्धिः । अथवा व्ययोत्पादौ आकाशस्य दृश्येते यथा चरमसमयस्याऽसर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेनोत्पादस्तथोपलब्धेः । असर्वज्ञत्वे न व्ययस्तथानुपलब्धेः । एवं चरमसमयस्यासर्वज्ञस्य साक्षादनुपलभ्यमाकाशं सर्वज्ञत्वोपपत्तौ उपलभ्यत इति उपलभ्यत्वेनोत्पन्नमनुपलभ्यत्वेन च विनिष्टं । यदि तेनाऽविनष्टमनुत्पन्नं च स्यात सर्वज्ञत्वमेवास्य न स्यात । अतो व्ययोत्पाददर्शनात् असिद्धो हेतुः । बुद्धिशब्दलक्षणस्य खरविषाणस्य स्वकारणसन्निधाने सति जन्यत्वात् अस्तित्वाच्च साध्यसाधनधर्मासिद्धता दृष्टांतस्य, खरो मृतः गौर्जातः स एव इत्येकजीवविवक्षायां खरव्यपदेशभाजो जीवस्य गोजातिसंक्रमे विषाणोपलब्धेः । अथ खरविषाणस्यापि जात्यस्तित्वसद्भावात् उभयधर्मासिद्धता । निरन्वयविनश्वरत्वे तु स्मृत्यभावात् लोकसंव्यवहारलोपः स्यात् ।

अनावृत्तिराकाशमिति चेन्न नामवत् तत् सिद्धेः ॥ ११ ॥ स्यादेतत् नाकाशं नाम किं-

चिद्वस्त्वस्ति आवरणाभावमात्रं हि तत् इति ? तन्न किं कारणं, नामवत्तत्सिद्धेः । यथा नामवचनादि अमूर्तत्वात् अनावृत्यपि सदस्तीत्यभ्युपगम्यते । तथा आकाशमपि वस्तुभूतमित्यवसेयं ।

शब्दलिंगत्वादिति चेन्न पौद्गलिकत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं नावगाहेन आकाशमनुमीयते कुतस्तर्हि ? शब्दलिंगत्वात् । शब्दो ह्याकाशगुणः वाताभिघातबाह्यनिमित्तवशात् सर्वत्र उत्पद्यमानः इंद्रियप्रत्यक्षः अन्यद्रव्यासंभवी गुणिनमाकाशं सर्वगतं गमयति ।

गुणानामाधारपरतन्त्रत्वादिति तन्न किंकारणं पौद्गलिकत्वात् ॥ १३ ॥ पुद्गलद्रव्यविकारो हि शब्दः, नाकाशगुणः तस्योपरिष्टात् युक्तिर्वक्ष्यते ।

प्रधानविकार आकाशमिति चेन्न तत्परिणामाभावात् आत्मवत् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं प्रधानं नाम सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपमस्ति प्रसवस्वभावकं । तद्विकारा महदादयस्तद्विकारविशेषः कश्चित् आकाशमिति तन्न । किंकारणं ? तत्परिणामाभावात् आत्मवत् । यथा परमात्मनां नित्यत्वात् निःक्रियत्वात् अनंतत्वाद्यविशेषात् आविर्भावतिरोभावात् परिणामाभावः । तथा प्रधानस्यापि नित्यत्वनिष्क्रियत्वानंतत्वाद्यविशेषान्नस्यात्तत्परिणामः तदभावात् प्रधानविकाराकाशकल्पनाव्याघातः । किं च -यथा घटस्य प्रधानविकारस्याऽनित्यत्वं मूर्तित्वमसर्वगतत्वं च । तथा आकाशस्य स्यात् । विपर्ययो वा । उपकारप्रकरणाभिसंबंधेनेदमुच्यते-

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां ॥ १९ ॥

शरीरे सत्युत्तरेषां प्रवृत्तिदर्शनात् आदौ तद्वचनं ॥ १ ॥ सति शरीरेऽधिष्ठानभूते उत्तरेषां वागादीनां आधेयानां प्रवृत्तिरिति कृत्वा शरीरं प्रधानमंतस्तस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनंतरं वागुपादानं पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् ॥ २ ॥ तदनतरं वागुपादानं क्रियते । कुतः ? पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् । पुरुषस्य हि वाक् हिते प्रवर्तिका श्रोत्रेंद्रियद्वारेण ।

अन्येंद्रियोपसंख्यानमिति चेन्न शब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं चक्षुरादीन्यपींद्रियाणि पुरुषस्योपकारकाणि संति, तेषामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे वक्ष्यते चशब्दः, स इष्टसमुच्चयार्थो भवति ।

आत्मप्रदेशाच्चक्षुराद्यग्रहणमिति चेन्न द्रव्येंद्रियस्य पौद्गलिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् उत्सेधांगुलासंख्येयभागप्रमिता आत्मप्रदेशा ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमानिमित्ताश्चक्षुरादिव्यपदेशभाजो न पौद्गलिका इत्यनुपसंख्यानमिति ? तन्न । किं कारणं ? द्रव्येंद्रियस्य पौद्गलिकत्वात् । अंगोपांगनामलाभनिमित्ता हि द्रव्येंद्रियपरिणामाः पौद्गलिकाः आत्मन[1] उपकारे वर्तंते ।

मनोगृहणप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यदि ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमानिमित्तत्वाच्चक्षुराद्यग्रहणं न्याय्यं मन्यते मनसोप्यग्रहणं प्राप्नोति मनोपि हि नो इंद्रियावरणक्षयोपशमापेक्षं ?

अनवस्थितत्वात् मनोगृहणमिति चेन्नाऽनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यथा चक्षुरादिव्यपदेशभाज आत्मप्रदेशा अवस्थिताः नियतदेशत्वात्[2] न तथा मनोवस्थितमस्ति । अत एव तदानिंद्रियमित्युच्यते ततोऽस्य न पृथग्ग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अनवस्थानेपि तन्निमित्वात् । यत्र यत्र प्रणिधानं तत्र तत्र आत्मप्रदेशा अगुंलासंख्येयभागप्रमिता मनोव्यपदेशभाजः ।

वाग्गृहणप्रसंगाच्च ॥ ७ ॥ यदि आत्मपरिणामाच्चक्षुराद्यग्रहणं कल्प्यते वाचोप्यग्रहणं, वागपि ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपमोपष्टंभजनितवृत्तिः ।

बहिर्विनिःसृतानामात्मपरिणामाभावात्तद्ग्रहणमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्बहिर्विनिः

---

१ आत्मनामिति ग. पुस्तके पाठः । २ नियतोद्देशत्वात् ग. पुस्तके पाठोयं ।

सृता वाक्पुद्गला आत्मपरिणामा न भवंति तदर्थं पृथग्ग्रहणं इति ? तन्न। किं कारणं। उक्तत्वात्। उक्तमेतदुत्पत-द्भिरेवाऽस्माभिश्चक्षुरादीनि द्रव्येंद्रियाणि पौद्गलिकानीति। तस्मात् सूक्तं चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वादिति।

ततो मनोगृहणं तद्वतस्तत्सिद्धेः ॥९॥ ततः पश्चात् मनोग्रहणं क्रियते। कुतः ? तद्वतस्तत्सिद्धेः। यस्यात्मनः शरीरमस्ति वाग्निवर्तनसामर्थ्यं च, तस्य हि तद्भवतीति।

अंते प्राणापानोपादनं सर्वसंसारिकार्यत्वात् ॥ १० ॥ अंते तु प्राणापानोपादानं क्रियते। कुतः ? सर्वसंसारिकार्यत्वात्। सर्वेषां हि संसारिणां जीवानां प्राणापानलक्षणं कार्यमस्ति।

पुद्गलद्रव्यलक्षणार्थमिति चेन्न वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं शरीरवाङ्मनःप्राणापानग्रह-णमिदं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणार्थं नोपकारप्रतिपादनार्थमिति ? तन्न। किं कारणं ? वक्ष्यमाणत्वात्। वक्ष्यते हि उत्तरत्र पुद्गललक्षणं व्यापि, इदं तु आत्मोपकारकत्वादुपग्रहप्रकरणे उच्यते।

प्रत्यक्षत्वादनुपदेशः इति चेन्न केषांचिदप्रत्यक्षत्वात् ॥१२॥ स्यादेतत् धर्मादीनां गत्युप-ग्रहादिप्रयोजनमुक्तं युक्तं तेषां अप्रत्यक्षाणामधिगमहेतुत्वात्। शरारीद्युपग्रहाभिधानं तु पुद्गलानामयुक्तं प्रत्य-क्षत्वात्। यो हि ब्रूयात् पुरस्तात् आदित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकं शृंगिवेरमिति किं तेन कृतं स्यादिति ? तन्न। किं कारणं ? केषांचित् प्रत्यक्षत्वात्, औदारिकवैक्रियिकाहरकतैजसकार्माणश-रीराणि सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादितवृत्तान्युपचयशरीराणि कानि चित् प्रत्यक्षाणि च। मनोऽप्रत्यक्ष-मेव। वाक्प्राणापानाः केचित् प्रत्यक्षाः, केचिदप्रत्यक्षाः, इंद्रियगोचरातीतत्वात्–अतः पुद्गलोपकारस्फुटी-करणार्थः शरीराद्युपदेशः क्रियते।

शरीराण्युक्तानि ॥ १३ ॥ शरीराण्यौदारिकादीनि व्याख्याताानि पौद्गलिकानि।

कार्मणमपौद्गलिकमिति चेन्न तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबंधनिमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् कार्मणं पौद्गलिकं न भवति। कुतः ? अनाकारत्वात्। आकारवतां हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वं युक्तं कार्मणं तु अनाकारमिति ? तन्न। किं कारणं ? तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबंधनिमित्तत्वात्। यथा व्रीह्यादीनामु-दकादिद्रव्यसंबंधप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकंटकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात् पौद्गलिकमित्यवसेयं। न हि अमूर्तं किंचिन्मूर्तिमत्संबंधे सति विपच्यमानं दृष्टमिति।

वाग् द्विधा अपि पौद्गलिकी तन्निमित्तत्वात् ॥ १५ ॥ द्विधा वाक् भाववाक् द्रव्यवागिति सोभयी पौद्गलिकी, कुतस्तन्निमित्तत्वात् पुद्गलकार्यत्वादित्यर्थः। भाववाक् तावद्वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरण-क्षयोपशमांगोपांगनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी, तदभावे तद्वृत्त्यभावात्। तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावतात्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमंत इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेंद्रियविषयत्वात्। पुनः कुतो न गृह्यते ? इति चेदुच्यते—

पुनरग्रहणं तडिद्द्रव्यवदसंहरत्वात् ॥ १६ ॥ यथा तडिद्द्रव्यं चक्षुषोपलब्धं विष्वग्विशीर्णत्वात् पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेण उपलब्धा वाक् विष्वग्विशीर्णा पुनर्न श्रूयते। अथ कथं चक्षुरादिभिरसौ न गृह्यते ?

चक्षुरादिग्रहणाभावो घ्राणग्राह्यरसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ १७ ॥ यथा घ्राणग्राह्ये गंधद्रव्ये तद-विनाभाविनः संतोपि रसादयो नोपलभ्यंते। तथा श्रोत्रेंद्रियविषयोपि शेषेंद्रियैर्न गृह्यते सूक्ष्मत्वात्।

अमूर्तिरिति चेन्न मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् ॥१८॥ स्यादेतत् अमूर्तः शब्दः अमूर्तगुण-त्वादिति ? तन्न। किं कारणं ? मूर्तिमद्ग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात्। मूर्तिमता इंद्रियेण शब्दो गृह्यते नचामूर्तः कश्चिदिंद्रियग्राह्योस्ति। प्रेर्यते च मूर्तिमता पवनेन अर्कतूलराशिवत् दिगंतरस्थेन ग्राह्यत्वात्, नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमता प्रेरणं प्रयुज्यते। अवरुध्यते च शब्दः नलबिलादिभिः कुल्याजलवत्, नचाऽमूर्तं किंचिन्मूर्तिमता-

---

१ प्रत्यक्षेण पाठोयं ख. पुस्तके।

ऽवरुध्यमानं दृष्टमिति । अत्राह—नैते हेतवः यत्तावदुच्यते इंद्रियग्राह्यत्वादिति श्रोत्रमाकाशमयममूर्तस्य ग्राहकमिति को विरोधः । यश्चोच्यते प्रेरणादिनासौ प्रेर्यते गुणस्य गमनाभावात् । देशांतरस्थेन कथं गृह्यते इति चेत् संयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति शब्दांतरारंभात् ग्रहणं । वेगवद्द्रव्याभिघातात् तदनारंभेऽग्रहणं न प्रेरणमिति । योप्युच्यतेऽवरोधादिति स्पर्शवद्द्रव्यादिभिघातादेव दिगंतरे शब्दांतरानारंभात् एकदिकारभे सति अवरोध इव लक्ष्यते न तु मुख्योस्तीत्यत्रोच्यते—नैते दोषाः । श्रोत्रं तावदाकाशमयं इति नोपपद्यते आकाशस्यामूर्तस्य कार्यांतरारंभशक्तिविरहात् । अदृष्टवशादिति चोच्चिंत्यमेतत्-किमसावदृष्ट आकाशं संस्करोति उतात्मानमाहोस्वित् शरीरैकदेशमिति ? न तावदाकाशे संस्कारो युज्यते अमूर्तित्वात् अन्यगुणस्वादसंबंधाच्च । आत्मन्यपि शरीरादत्यंतमन्यत्वेन कल्पिते नित्ये निरवयवे संस्काराधानंन युज्यते तदुपार्जनफलादानाऽसंभवात् । नापि शरीरैकदेशे युज्यते अन्यगुणत्वात् अनभिसंबंधाच्च । किं च मूर्तिमत्संबंधजनितविपत्संपात्तिदर्शनात् श्रोत्रं मूर्तमेवेत्यवसेयं यदप्युच्यते--स्पर्शवद्द्रव्याभिघातात् शब्दांतरानारंभ इति खात्पातिता नो रत्नवृष्टिः । स्पर्शवद्द्रव्याभिघातादेव मूर्तित्वमस्य सिद्धं । न हि अमूर्तः कश्चित् मूर्तिमता विहन्यते । तत एव च मुख्यावरोधः सिद्धः स्पर्शवदनभिघाताभ्युपगमात् ।

अभिभवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दः इत्यवगंतव्यं ॥१९॥ यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिवान्मूर्तिमंतः । तथा सिंहगजभेर्यादिशब्दैर्बृहद्भिः शकुनिरुतादयोऽभिभूयंते । तथा कंसादिषु पतिताः ध्वन्यंतरारंभे हेतवो भवंति । गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहताः प्रतिश्रुद्भावमास्कंदंति । अत्राह—अमूर्तैरप्यभिभवादृश्यंते यथा विज्ञानस्य सुरादिभिः मूर्तिमद्भिस्ततो नायं निश्चयहेतुः ? इत्युच्यते । नायं व्यभिचारः विज्ञानस्य क्षायोपशमिकस्य पौद्गलित्वाभ्युपगमात् । इतरथा हि आकाशवन्नाभिभूयते ।

मनश्च द्वितयं पौद्गलिकं तन्मयत्वात् ॥ २० ॥ द्विप्रकारं मनो भावमनो द्रव्यमनश्चेति तदुभयमपि पौद्गलिकं । कुतः ? तन्मयत्वात् । भावमनस्तावत् लब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलंबनत्वात् पौद्गलिकं । द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमलाभप्रत्ययाः गुणदोषविचारस्मरणादिप्राणिधानाभिमुखस्याऽऽत्मनोनुग्राहकाः पुद्गलाः वीर्यविशेषावर्जनसमर्थाः मनस्त्वेन परिणता इति कृत्वा पौद्गलिकं नाकाशमयं ।

अर्थांतरमिति चेन्न अनेकांतात् इंद्रियवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् अर्थांतरं आत्मनो मन इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकांतात् इंद्रियवत् । यथा वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षस्य आत्मन एवेंद्रियरिणामादेशात्स्यादनन्यादिंद्रियं, इंद्रियनिवृत्तावपि आत्मनोऽवस्थानात् । स्यादन्यत् तथाऽऽत्मन एव तत्क्षयोपशमापेक्षस्य मनःपरिणामादेशात् स्यादनन्यत् मनोनिवृत्तावात्मनोऽवस्थानात् स्यादन्यत् ।

अवस्थायीति चेन्न अनंतरसमयप्रच्युतेः ॥ २२ ॥ स्यादेतत अवस्थायि मनः, न तस्य निवृत्तिरिति? तन्न । किं कारणं ? अनंतरसमयप्रच्युतेः । मनस्त्वेन हि परिणताः पुद्गलाः गुणदोषविचारस्मरणादि कार्यं कृत्वा तदनंतरसमय एव मनस्त्वात् प्रच्यवंते ।

आदेशवचनाच्च ॥ २३ ॥ नायमेकांतः अवस्थाय्येव मन इति । कुतः ? आदेशवचनात् । द्रव्यार्थादेशान्मनः स्यादवस्थायि, पर्यायादेशात् स्यादनवस्थायि ।

एकद्रव्यमिति चेन्नाऽसामर्थ्यात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् एकद्रव्यं मनः प्रत्यात्मं वर्तते इति, उक्तं च "प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्चैकं मनः" इति ? तन्न । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यं ? परमाणुमात्रत्वात् । परमाणुमात्रं हि मनः तदात्मनेंद्रियेण च युक्तं सत् स्वप्रयोजनं प्रति व्याप्रियते इत्यभिमतं । तत्रेदं विचार्यते तदात्मेंद्रियाभ्यां सर्वात्मना वा संबध्येत तदेकदेशेन वा ? यदि सर्वात्मना तयोरात्मेंद्रिययोरर्थांतरभावात् व्यतिरिक्तयोरन्यतरेण सर्वात्मना संबंधः स्यात्, अणोः मनसः नोभाभ्यां युगपद्विरोधात् । अथान्येन देशेनाऽऽत्मना संबध्यते अन्यदेशेनेंद्रियेणैव सति प्रदेशवत्त्वं मनसः प्रसक्तं तच्चानिष्टमणुमात्रत्वात् मनसः । किंच यद्यात्मा मनसा सर्वात्मना संबध्यते मनसोणुत्वात् आत्मनोप्यणुत्वं, आत्मनो विभुत्वात् मनसो वा

विभुत्वं प्रसज्यते। अथैकदेशेनाऽऽत्मा मनसा संयुज्यते ननु प्रदेशवत्त्वमात्मनः प्रसक्तं। ततश्चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षजज्ञानसुखदुःखादीनां प्रदेशवृत्तित्वात् आत्मनः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादियुक्तः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादिविरहित इति। यत्र ज्ञानादिविरहितस्तत्रात्मलिंगाभावात् तदभाव इति सर्वगतत्वाभावः स्यात्। तथेंद्रियेण मनो यदि सर्वात्मना संयुज्यते इंद्रियस्याणुमात्रत्वान्नाणुत्वं। अथैकदेशेन मन इंद्रियेण संयुज्यते न तर्हि अणुतत्। किं च गुणगुणिनोरन्यात्वान्नित्यत्वाच्च मनसः संयोगविभागपरिणामाभावात् नास्यात्मना नचेंद्रियैः संयोगविभागौ स्तः। अथ संयोगविभागाभ्यां मनः परिणमते न तर्हि नित्यत्वं। न च गुणगुणिनोरन्यत्वं। अचेतनत्वाच्च मनसः अनेनैव इंद्रियेणाऽनेनैव चात्मना संयोक्तव्यं नेंद्रियांतरैरिति विशेषज्ञानाभावात्। प्रतिनियतात्मेंद्रियसंयोगाभावः कर्मवदिति चेन्न। पौरुषेयपरिणामानुरंजित्वात् कर्मणः स्याच्चैतन्यं, पुद्गलद्रव्यादेशाच्च स्यादचेतनत्वमिति विषमो दृष्टांतः। सौक्ष्म्याच्च मनसश्चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणयोग्यत्वाभावः अणुना मनसा चक्षुरादेः कृत्स्नस्याऽनधिष्ठितत्वात्। यावान् देशश्चक्षुरादीनामणुना मनसाधिष्ठितस्तावता एव रूपादिग्रहणसामर्थ्यं भवेत्। न कृत्स्नस्य, दृष्टं च कृत्स्नग्रहणं तस्मात् नाणु।

आशु संचारीति चेन्न अचेतनत्वात् ॥२५॥ स्यान्मतं अणुमात्रमपि सन्मनः आशु संचारित्वात् कृत्स्नग्रहणहेतुः इति ? तन्न किं कारणमचेतनत्वात्। न हि अचेतनस्य मनसः बुद्धिपूर्विका सर्वत्र व्याप्रुतिर्युक्ता।

अदृष्टवशादिति चेन्न क्रियापरिणामाभावात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत् पुरुषेण प्रेर्यमाणमलातचक्रमाशु संचरणात् सर्वत्रोपलभ्यते, तथाऽदृष्टवशान्मनसो भ्रमणमिति ? तन्न। किं कारणं ? क्रियापरिणामा भावात्। क्रियावता हि पुरुषेण प्रेर्यमाण मलातचक्रं सर्वत्रोपलभ्यते इत्येतद्युक्तं, अदृष्टः पुनरात्मगुणः स्वयमक्रियोऽन्यत्र क्रियाहेतुरित्येतदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात्।

अनादिसंबंधमिति चेन्न संयोगित्वात् ॥२७॥ स्यादेततत् अनादिसंबंधं मनः स्वभावत एवेति तन्न। किं कारणं ? संयोगित्वात्। अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः इत्यणुमनोवादिनाभ्युपगम्यते इति मनोद्रव्यस्याऽऽत्मनाऽनादिसंबंधः। क्षायोपशमिकत्वाच्च नार्हतस्य आत्मनाऽनादिसंबंधं मन इति सिद्धमस्ति।

तत्परित्यागविरोधाच्च ॥ २८ ॥ यदि अनादिसंबंधं मनो भवेत् अतोऽस्य परित्यागविरोधः स्यात्। अस्ति च परित्यागः अतो नानादिसंबंधं मनः।

कर्मवदिति चेन्न अनेकांतात् ॥ २९ ॥ स्यादेतत् यथा जीवकर्मणोरनादिसंबंधेपि कर्मपरित्यागाविरोधः तथा मनसोपीति ? तन्न। किं कारणं अनेकांतात्। नायमेकांतः जीवकर्मणोरनादिसंबंध इति, किं तर्हि ? कर्मसंबंधसंतत्यपेक्षया स्यादनादिसंबंधः, मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययापादितसंबंधभेदापेक्षया स्यादादिमान्, अतोऽस्य तत्प्रत्यनीकभावनाप्रकर्षसन्निधौ परित्याग इति नास्ति विरोधः।

इंद्रियसहकारिवेदनावगमादिति चेन्न चेतनास्वभावत्वात् ॥३०॥ स्यादेतदिंद्रियाणां सहकारिकारणं मनः। कुतः ? चक्षुरादिभिरिष्टानिष्टरूपरसादिविषयोपलब्धौ तत्सांनिधाने सुखदुःखवेदनावगमात् आत्मैव नान्योस्य व्यापारोस्ति इति ? तन्न। किं कारणं ? चेतनास्वभावत्वात्। निष्टप्तायःपिंडवत् इंद्रियपरिणामात् इंद्रियमनश्चेतनास्वाभाव्यात् इंद्रियाण्येव वेदनावगमं कुर्वंति। अतश्चैतदेवं यदि मनोंऽतरेण इंद्रियाणां वेदनावगमो न स्यात् एकेंद्रियविकलेंद्रियाणामसंज्ञिपंचेंद्रियाणां च वेदनागमो न स्यात्।

पृथगुपकारानुपलंभात् तदभाव इति चेन्न गुणदोषविचारादिदर्शनात् ॥ ३१ ॥ स्यान्मतं नास्ति मनः पृथगुपकारानुपलंभात् इति ? तन्न। किं कारणं ? गुणदोषविचारादिदर्शनात् मनसः। मन उपलब्धिमता आत्मना मनस्त्वेन परिणमिता पुद्गलाः तिमिरांधकारादिबाह्याभ्यंतरेंद्रियप्रतिघातहेतुसान्निधानेपि गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिव्यमनुभवंति अतोस्त्यतंःकरणं मनः।

विज्ञानमिति चेन्न तत्सामर्थ्याभावात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मतं न मनो नामाऽन्यदस्ति किं तर्हि विज्ञानमेव किंचिन्मनः इति व्यपदिश्यते। उक्तं च-

षण्णामनंतरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः ।

इति तन्न किं कारणं ? तत्सामर्थ्याभावात् । वर्तमानमेव विज्ञानं बाह्यमर्थं नावबोद्धुमलं किमंग पुनरतीतं । वर्तमानं तावद्विज्ञानं क्षणिकं पूर्वोत्तरविज्ञानसंबंधनिरुत्सुकं कथं गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिव्यं कुर्यात् अनुस्मरणं हीदं स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नानुभूतस्य । न च क्षणिकैकांते तत्संभवति । एकसंतानपतितत्वात् तदुपपत्तिरिति चेन्न तदवस्तुत्वात् तदतीतमत्यंतमसत् कथमिव गुणदोषविचारस्मरणादौ सहायी भवेत् । आलयाविज्ञानं बीजशक्तिरूपं सदवस्थितमालंबनं भवतीतिचेत्, तस्य एकस्य कालांतरावस्थायित्वाभ्युपगमे क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । चेत्तदालंबनाभावः ।

प्रधानविकार इति चेन्न अचेतनत्वात् ॥३३॥ स्यादेतत् न पौद्गलिकं मनः । किं तर्हि ? प्रधानविकारः, प्रधानस्य महदहंकारादिभावेन परिणामिनः कश्चिद्विकारविशेषो मनः इत्याख्यायते इति ? तन्न । किं कारणं ? अचेतनत्वात् । प्रधानमचेतनं तद्विकाराश्च तदात्मका इति घटवदचेतनस्य तस्य गुणदोषविचारणादिव्यापारे साचिव्याभावः । किं च मनः कारणं विचारादेः कर्ता पुरुषः प्रधानं वा स्यात् ? न तावात् पुरुषः निर्गुणत्वात् । सात्त्विका हि गुणदोषविचारादयो न च प्रधानं तस्याऽचेतत्वात् । न हि लोके किंचिदचेतनं-गुणदोषविचारादेः कर्तृ दृष्टं । किं च —

तद्व्यतिरेकात्तदभावः ॥ ३४ ॥ प्रधानत्वात् सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानरूपात् महदहंकारादयः परिणामाः वैषम्यरूपाः व्यतिरिक्ता वा स्युरव्यतिरिक्ता वा । यदि व्यतिरिक्ताः कार्यकारणैकत्वैकांतप्रतिज्ञाहानिः । अथाव्यतिरिक्ता प्रधानमेव न परिणामा नाम केचन संतीति मनसो निवृत्तिः ।

कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राणः ॥ ३५ ॥ वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांगनामोदयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ।

बाह्यो वायुरभ्यंतरीक्रियमाणोऽपानः ॥ ३६ ॥ तेनैवाऽऽत्मना बाह्यो वायुरभ्यंतरीक्रियमाणो-निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते । एतावप्यात्मानुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ।

तन्मूर्तिमत्त्वं प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ तयोः प्राणापानयोः तेषां वाङ्मनःप्राणापानानां वा मूर्तिमत्त्वमवगंतव्यं । कुतः ? प्रतिघातादिदर्शनात् । प्रतिभयहेतुभिरशनिशब्दादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते, सुरादिभिश्चाऽभिभवः । हस्तपुटादिभिरास्यसंवरणात् प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते, श्लेष्मणा चाभिभवः नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमद्भिरविघातादयः स्युः ।

अत आत्मास्तित्वसिद्धिः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् ॥ ३८ ॥ अत आत्मनोस्तित्वं प्रासिधत् । कुतः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् । यथा यंत्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं गमयति । तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावंतमात्मानं साधयति । असति तस्मिन्नप्रवृत्ते । नाकस्मात् नियमदर्शनात् । न विज्ञानादि कृतं, तेषाममूर्तत्वे प्रेरणशक्तिविरहात् । न रूपस्कंधकृतं तस्याचेतनत्वात् । सर्वेषां निरीहकत्वात् कर्माभाव इति चेन्न देशांतरप्राप्त्यभावप्रसंगात् । वायुधातुविशेषात् देशांतरे प्रादुर्भावः क्रियेत्युपचर्यते न मुख्या क्रियास्ति । 'भूतिर्येषां क्रिया सैवेति' वचनात् इति चेन्न वायुधातुविशेषासामर्थ्यात् । वायुधातुरपि निःक्रियः स कथमिव देशांतरप्रादुर्भूतिहेतुः स्यात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितानां कर्माभावः इति चेन्न असिद्धत्वात् अयुक्तेश्च ।

प्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावप्रसंग इति चेन्नांऽगांगिद्वंद्वे तदभावात् ॥ ३९ ॥ स्यान्मतं शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चाऽपानश्च शरीरवाङ्मनःप्राणापाना इति द्वंद्वे कृते एकवद्भावः प्राप्नोति । कुतः ? प्राण्यंगत्वात् इति ? तन्न । किं कारणं ? अंगांगिद्वंद्वे तदभावात् । प्राण्यंगानामेव यो द्वंद्वः तस्यैकवद्भावः उक्तः अंगमवयव एकदेश इत्यनर्थांतरं, शरीरमत्रांगि चास्तीत्येकवद्भावो न भवति । अथवा वागादीनि नांगानि दंतादिवदनवस्थितत्वात् । अथवा द्वंद्वैकवद्भावः सर्वः समाहारविषयः समाहारश्चैकप्राणिविषयाणां युक्तः, नानाप्राणिस्थाश्चैते विवक्षिताः ततो नास्त्येकवद्भावः ।

पुद्गलशब्दो निर्दिष्टार्थः ॥ ४० ॥ पुद्गलशब्दस्यार्थो निर्दिष्टः पुंगिलनात् पूरणगलनाद्वा पुद्गलाः।

उपग्रहप्रकरणात्कर्तरि षष्ठी ॥ ४१ ॥ उपग्रहशब्दः प्रकृतः स च कर्मसाधनः तेन कर्तुरनुक्तत्वात् पुद्गलानामिति कर्तरि षष्ठी द्रष्टव्या। तेन शरीरादिपरिणामैरात्मनां पुद्गलाः उपग्रहीतार इत्युक्तं भवति। ते चात्मानः सक्रियाः कर्ममलीमसाः संतः शरीरादिकृतमुपकारं तद्बंधपूर्वकं अनुभवंतीत्येतदुक्तं। एकांतनिःक्रियत्वे अत्यंतशुद्धत्वे च शरीरादिभिः बंधाभावात् तत्कृतोपकाराभावः तत्क्रियाहेतुत्वाभावश्चेति संसाराभावः तदभावात् कुतो मोक्षः ?। यथा चैतच्चतुष्टयं गमनव्याहरणचिंतनप्राणनादिभावेन परिणामविशेषाहितमनुग्राहकं पौद्गलिकत्वात् तथाऽयमपि तत्कृत एवोपकार। इति प्रदर्शयन्नाह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

बाह्यप्रत्ययवशात् सद्वेद्योदयादात्मनः प्रसादः सुखं ॥ १ ॥ यदात्मस्थं सद्वेद्यं कर्म द्रव्यादिबाह्यप्रत्ययवशात् परिपाकमुपयाति तदात्मनः प्रसादः प्रीतिरूपः सुखमित्याख्यायते।

तथाऽसद्वेद्योदयात् आत्मपरिणामो यः संक्लेशप्रायः स दुःखमिति ॥२॥ तथा तेन प्रकारेण बाह्यप्रत्ययवशेनेत्यर्थः। असद्वेद्योदयादात्मपरिणामो यः संक्लेशप्रायः स दुःखमिति कथ्यते।

भवस्थितिनिमित्तायुर्द्रव्यसंबंधिनो जीवस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाव्युपरमो जीवितं ॥ ३ ॥ भवधारणकारणमायुराख्यं कर्म तदुदयापादितं भवस्थितिं आदधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तस्य प्राणापानलक्षणस्य क्रियाविशेषाविच्छेदो जीवितमिति प्रत्येतव्यं।

तदुच्छेदो मरणं ॥ ४ ॥ तस्य जीवितोच्छेदो जीवस्य मरणं इत्यवसेयं।

सुखग्रहणमादौ तदर्थत्वात्परिस्पंदस्य ॥ ५ ॥ सर्वेषां प्राणिनां परिस्पंदः सुखप्राप्त्यर्थः ततोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते।

तदनंतरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ६ ॥ सुखस्य हि प्रतिपक्षभूतं दुःखं अप्रीतिहेतुत्वात् ततोस्य वचनं तदनंतरं क्रियते।

जीविनस्तदुभयदर्शनात् तदनंतरं जीवितग्रहणं ॥ ७ ॥ यतः तदुभयं सुखदुःखं जीविनो भवति ततः तदनंतरं जीवितग्रहणं क्रियते।

अंते प्राप्यत्वान्मरणस्यांते वचनं ॥ ८ ॥ आयुःक्षयनिमित्तं मरणमंते प्राणिभिरवाप्यत इति तदुपादानं अंते क्रियते। सुखं च दुखं च जीवितं च मरणं च सुखदुःखजीवितमरणानि तान्येवोपग्रहः सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहः। केषां ? पुद्गलानामिति प्रकृतं अभिसंबध्यते।

प्रकृतत्वादुपगृहावचनमिति चेन्न स्वोपगृहदर्शनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं प्रकृतमुपग्रहवचनमस्ति तेन शरीरवाङ्मनःप्राणापानैः सुखदुःखजीवितमरणैश्च पुद्गलाः जीवान् उपगृह्णंति इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपादिते पुनरुपग्रहवचनमनर्थकमिति ? तन्न ? किं कारणं, स्वोपगृहप्रदर्शनार्थत्वात्। यथा धर्माधर्माकाशानि परेषामेवोपग्रहं कुर्वंति न तथा पुद्गलाः, स्वोपग्रहश्चैषामस्तीति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते। तद्यथा-कंसादीनां भस्मादीनि जलादीनां कतकादीनि अयःप्रभृतीनामुदकादीनि उपकारं कुर्वंति।

मरणमात्मोपग्रहो नेति चेन्न निर्विण्णस्य तत्प्रियत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् मरणमात्मोपग्रहो नोपपद्यते। कुतः ? अनिष्टत्वात्। न हि कस्यचित् मरणमीप्सितमिति ? तन्न। किं कारणं ? निर्विण्णस्य तत्प्रियत्वात्। व्याधिपीडाशोकादिभिर्जीवितान्निवृत्तादरस्य निर्विण्णस्य हि जनस्य मरणं प्रियं लोके दृश्यते।

प्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वात् च दुःखवत् ॥ ११ ॥ यथा दुःखमनिष्टमपि जीवानां पुद्गलैः प्रतिपाद्यं प्रयोजनमिति गृह्यते तथा मरणमपीति नास्ति दोषः।

लब्ध्वर्थमेकसूत्रीकरणमिति चेन्नाऽऽशंकानिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च पुद्गलानामित्येकमेव सूत्रं कर्तव्यं लब्ध्वर्थमिति ? तन्न । किं कारणं ? आशंकानिवृत्त्यर्थत्वात् । शरीरवाङ्मनःप्राणापाना हेतवश्चत्वारः सुखदुःखजीवितमरणानि च फलानि चत्वारि तेषां यथासंख्यमनिष्टमाशंक्य तन्निवृत्त्यर्थं नानायोगकरणं । उत्तरसूत्रे सुखादिसंबंधनार्थं च ।

तदनुपपत्तिर्नित्यानित्यपक्षयोर्विकारावस्थानाभावात् ॥ १३ ॥ तेषां सुखादीनां अनुपपत्तिः क ? नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे च । कुतः ? विकारावस्थानाभावात् । तद्यथा—नित्यपक्षे तावत् । आत्मनां पूर्वपरकालतुल्यत्वात् परिणामांतरसंक्रांतिलक्षणस्य विकारस्याभावात् सुखादिककल्पनमयुक्तं । अनित्यपक्षे चावस्थानाभावत् सुखादिसंबंधोऽनुपपन्नः । अवस्थितस्य हि इष्टानिष्टशब्दस्पर्शादिसन्निपाते सति सुखादिप्रभवः स्यात् स चाकस्मान्न भवति । किं तर्हि ? कुशलाकुशलभावनापूर्वकः । कुशलाकुशलभावना च स्मृत्यभिसंबंधिचेष्टाभिर्निर्वृत्तिलक्षणा । स्मृत्यादयश्चानवस्थितस्य न संभवंतीत्यतो नित्यानित्यात्मकस्य आत्मनः सुखादिनिरूपणं निरवद्यं । आह अजीवद्रव्यचतुष्टयस्य यथा परानुग्रहः सांततिकः किमेवमात्मनामप्युतान्यो विधिरस्तीत्यत्रोच्यते—

परस्परोपग्रहो जीवानां ॥ २१ ॥

कर्मव्यतिहारविषयः परस्परशब्दः ॥ १ ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः तद्विषयोयं परस्परशब्दः ।

परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः ॥ १ ॥ कः पुनरसौ ? स्वामिभृत्यादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः । स्वामी भृत्य आचार्यः शिष्य इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रह इत्युच्यते । स्वामी तावत् वित्तत्यागादिना भृत्यादीनामुपग्रहे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेन आहितप्रतिषेधेन वा । आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहिताक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणां अनुगृहे वर्तते । शिष्या अपि तदनुकूलवृत्या ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्नानंतरचतुष्टयप्रतिनिर्देशार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् प्रकृतमुपग्रहवचनमस्ति तदभिसंबंधात् पुनरुपग्रहवचनं अनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? अनंतरचतुष्टयप्रतिनिर्देशार्थत्वात् । नापूर्वः कश्चित् परस्परोपग्रहो जीवानामस्ति, अनंतरसूत्रे निर्दिष्टः सुखादिचतुष्टयोपग्रह एवेति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं ।

स्त्रीपुंसरतिवदनियमप्रदर्शनार्थं च ॥ ३ ॥ यथा स्त्रीपुंसौ यौगपद्येन रतिक्रियां परस्परस्योपकुरुतः न तथा सुखाद्युपग्रहे नियम इति प्रदर्शनार्थं च पुनरुपग्रहवचनं क्रियते । जीवो हि कश्चित् स्वस्य सुखं कुर्वन् परस्यैकस्य सुखं करोति कश्चिद्द्वयोः कश्चिद्बहूनां । कश्चिद्दुःखमात्मनः कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयोः बहूनां वा करोति । कदाचिद्द्वौ बहवो वाऽऽत्मानः सुखं दुःखं वा कुर्वंतः परस्यैकस्य द्वयोर्बहूनां वा सुखं दुःखं मुत्पादयंति । एवमितरत्रापि योज्यं । आह—यदि अवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं संश्च कालोऽभिमतः स किमुपकारः ? इत्यत्रोच्यते तस्य खलु वक्ष्यमाणस्वतत्त्वस्याऽमूर्तेः—

वर्तनापरिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२॥

अथवा यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याऽऽविर्भावक उपकार उक्तो गत्यादिः तथा कालस्यापि प्रतिनियत उपकारोस्तित्वसंसूचकोस्ति उत नास्ति ? अस्त्युपकारः । यद्येवं स उच्यतां इत्यत आह वर्तनादनीति ।

करणाधिकरणयोर्वर्तनेति चेद्युटि सति ङीप्रसंगः ॥१॥ स्यादेतत वर्ततेऽनया अस्यां चेति विगृह्य वर्तनाशब्दो निःपाद्यत इत्येवं सति परत्वाद्युटि सति टित्त्वात् ङी प्राप्नोति कथं तर्हि सिद्धिः ?

णिजंताद्युचि वर्तना ॥ २ ॥ स्त्रीलिंगे कर्मणि भावे वा णिजंताद्युचि सति वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तनमात्रं वा वर्तनेति ॥

अनुदात्तेत्त्वात्ताच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्ततस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशीला वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायमंतर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः द्रव्यपर्यायं प्रति प्रतिद्रव्यपर्यायं । अंतर्नीत एकः समयोऽनया साऽतर्नीतैकसमया, पुनरसौ स्वसत्तानुभूतिः, उत्पादव्ययध्रौव्यैक्यवृत्तिः सत्ता न ततोन्या काचिदस्ति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थः बुद्ध्यभिधाना नुप्रवृत्तिलिंगेनानुमीयमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदैः संबंधमापद्यमाना विशिष्टशक्तिभिरवसंबध्यते। तस्या अनुभूतिः स्वसत्तानुभूतिर्वर्तनेत्युच्यते एकस्मिन्नविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि षडपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्भिरुत्पादव्ययध्रौव्यविकल्पैर्वर्तंत इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तंदुलविक्लेदनलक्षणस्यौदनपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते-अस्ति प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तिः प्रतिसमयमिति । यदि हि प्रथमसमयेऽग्न्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकविशेषो न स्यात् । एवं द्वितीये तृतीये च न स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमयं दुरधिगमा निःपत्तिरभ्युपगंतव्या ।

तल्लक्षणः कालः ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षणं यस्य स काल इत्यवसेयः । समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिनिर्वृत्यानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवनेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तेर्बहिरंगो हेतुः समय पाक इत्येवमादिस्वसंज्ञारूढिसद्भावे काल इत्ययं व्यवहारो कस्मान्न भवतीति तद्व्यवहारहेतुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेयः ।

आदित्यगतेरिति चेन्न तद्गतावपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां वर्तनेति ? तन्न। किं कारणं ? तद्गतावपि तत्सद्भावात् । सवितुरपि ब्रज्यायां भूतादिव्यवहारविषयभूतायां क्रियेत्येवं रूढायां वर्तनादर्शनात् तद्धेतुनान्येन कालेन भवितव्यं ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेति चेन्न तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाशप्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्धेतुः कालोस्तीति ? तन्न किं कारणं तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् । यथा भाजनं तंदुलानामधिकरणं नतु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यादिवर्तनायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति कालस्य हि स व्यापारः ।

सत्तात इति चेन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं सत्तानाम सर्वपदार्थानां साधारण्यस्ति तद्धेतुका वर्तनेति तन्न। किं कारणं ? तस्या अप्यनुग्रहात् कालानुगृहीतवर्तना हि सत्तेति ततोप्यन्येन कालेन भवितव्यं ।

द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविस्रसालक्षणो विकारः परिणामः ॥ १० ॥ द्रव्यस्य चेतनस्येतरस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अविवक्षातो न्यग्भूतानां स्वां द्रव्यजातिं अजहतः पर्यायार्थिकनयार्पणात् प्राधान्यं बिभ्रता केन चित् पर्यायेण प्रादुर्भावः पूर्वपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोगविस्रसालक्षणः परिणाम इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विस्रसा । तत्र परिणामो द्विविधः अनादिरादिमांश्च । अनादिर्लोकसंस्थानमंदराकारादिः । आदिमान् प्रयोगजो वैस्रसिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्यस्यौपशमिकादिर्भावः कर्मोपशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैस्रसिक इत्युच्यते । ज्ञानशीलभावनादिलक्षणः आचार्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य च मृदादेः घटसंस्थानादिपरिणामः कुलालादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इंद्रधनुरादिनानापरिणामो वैस्रसिकः । तथा धर्मादेरपि परिणामो योज्यः ।

परिणामाभावः सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षांतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं नास्ति परिणामः कुतः सत्त्वासत्त्वयोः दोषोपपत्तेः। बीजमंकुरे स्याद्वा न वा ? यदि सदंकुरे बीजमंकुराभावो बीजवत् ।

अथासत् न बीजमंकुरत्वेन परिणतं अंकुरे तत्स्वभावाभावात् अतः परिणामाभावः इति ? तन्न । किं कारणं ? पक्षांतरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्षं स्पृशति पक्षांतरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्षं तत एव । तथा सदसदेकांतपक्षदोषावप्यनेकांतपक्षं न स्पृशतः पक्षांतरत्वादेव, इतरथा हि पक्षसंकरप्रसंगः । उभयदोषप्रसंग इति चेन्न जात्यंतरत्वान्नरसिंहरूपवत् । शालिबीजादिद्रव्यादेशात् अंकुरे स्याद्बीजमस्ति यद्यन्वयोच्छेदः स्यात्फलविशेषाभावः प्रसज्येत । शालिबीजादिपर्यायार्थादेशात् स्यादंकुरे नास्ति बीजं यद्यविपरिणामः स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्तं स्यात् ।

प्रतिषेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्वं पृष्टव्यः ? परिणामः सन्वा प्रतिषिध्येताऽसन्वेति उभयथा च प्रतिषेधाभावः ? यदि सन् सत्त्वादेव न प्रतिषिध्येत । अथ सन्नपि प्रतिषिध्यते । ननु परिणामप्रतिषेधोपि सत्त्वात् प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधाभावः । तदभावादप्रतिषिद्धः परिणामः । अथ प्रतिषेधः सत्त्वादप्रतिषिद्धः ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिषिद्धः । अथाऽसन् परिणामः ? असत्त्वादेव खरविषाणवत् न प्रतिषिध्यते इति प्रतिषेधाभावः । अथवा यस्य परिणामो नास्ति स वक्तृत्वेनापरिणतः वाच्यास्याप्यर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणामः अभिधानस्य च वाचकत्वेनापरिणाम इति वक्तृवाच्यवचनानामभावात् प्रतिषेधाभावः, तदभावादप्रतिषिद्धः परिणामः स्थितः ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं नास्ति परिणामः कुतः ? अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादंकुरोऽन्यो वा स्यात् अनन्यो वा ? यदि अन्यो बीजादंकुरः ? न तर्हि बीजपरिणामोऽकुरः । अथानन्यो बीजादंकुरः न तर्हि अंकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्तं च-स्याचेद्बीजं परिणतं नान्यो बीजाच्च सोऽकुरः तच्च नैवं यदि ह्यन्यो न तस्माच्चेन्न सोऽकुरः १ तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् पक्षांतरत्वात् दोषाभाव इति । स्याद्बीजादंकुरोन्यः स्यादनन्यः । यस्मात् प्रागंकुरोत्पादात् बीजेऽकुरपर्यायो नासीत् पश्चाच्च जातः तस्मात् बीजादंकुरः पर्यायार्थादेशात् स्यादन्यः । यस्माच्च शालिबीजजातिविशिष्टोऽन्योंऽकुरोऽसंस्तस्माच्छालिबीजजात्यात्मकद्रव्यार्थादेशात् बीजादंकुरः स्यादनन्यः ।

स न च व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेन्नानेकांतात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं बीजेंऽकुरत्वेन परिणतेऽकुंरे बीजं व्यवस्थितं वा स्यादव्यवस्थितं वा ? यदि व्यवस्थितं ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरोधात् अंकुराभावः । अथाव्यवस्थितं न तर्हि बीजमंकुरत्वेन परिणतं तस्मादुभयत्र दोषान्नास्ति परिणाम इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकांतात् । यथा मनुष्यायुर्नामकर्मोदयादंगोपांगपर्यायानास्कंदन् निष्टप्तायःपिंडवत् अंगुल्युपांगपरिणामात् अंगुलिरात्मा अतो वीर्यांतरायक्षयोपशमापेक्षोंगुल्यात्मा संकोचनप्रसारणपर्यायावास्कदन् अनादिपारणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थितांगुल्युपांगपर्यायार्थादेशात् न स्यात् सन्, अत एव स्यादनन्यः स्यादवस्थितः । संकोचनप्रसारणपर्यायार्थादेशात्स्यादसन् अत एव स्यादन्यः स्यादनवस्थितः । तथैकेंद्रियवननामायुरुदयाविष्कृतः आत्मैव बीजपर्यायमास्कंदन् निष्टप्तायःपिंडवत् बीजपरिणामात् बीजव्यपदेशभाक् । अतः किं ? अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सत्, ततः पौद्गलिकशालिजात्येकेंद्रियरूपरसस्पर्शशब्दपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सत्, तत एव स्यादनन्यः स्यादनवस्थितः । पौद्गलिकशालिबीजपयायार्थादेशात्, स्यादसन् अत एव स्यादन्यः स्यादनवस्थितः । इत्येवमनेकांताश्रयणादेकांतपक्षदोषानुषंगाभावः ।

वृद्ध्यभावप्रसंग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् नास्ति परिणामः । कुतः ? वृद्ध्यभावप्रसंगात् । यदि बीजमंकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्रः स एवांकुरः स्यात् । पयःपरिणामदधिवत् । ततो वृद्ध्यभावः । उक्तं च—

किचान्यद्यदि तद्बीजं गच्छेदंकुरतामिह ।
विवृद्धिरंकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ॥ १ ॥

मौमोदकरससंबंधाद्वृद्धिरितिचेन्न परिणामाभावप्रसंगात् । उक्तं च—

अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकैश्च विवर्धते ।
नन्वेवं सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ १ ॥

भौमोदकरसद्रव्यांतरसंचयात् वृद्धिरिति चेन्न द्रव्यांतरसंयोगेपि वृद्ध्यभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यांतराणि संयोगवृद्ध्या वर्तंते ननु वृद्ध्यभावः जतुसंयोगे काष्ठवृद्ध्यभाववत् । उक्तं च —

आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति ।
तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥ १ ॥
तथैवं यदि तद्वीजमास्ते येनात्मना स्थितं ।
रसाश्च वृद्धिं कुर्वंति बीजं तत्र करोति किं ॥ २ ॥

इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यहेतुत्वात् । बीजमात्रः अंकुरोभवेत् इति ब्रुवता त्वयैवाभ्युगतः परिणामः । यस्तु भवता दोष उपन्यस्तः वृद्ध्यभावप्रसंग इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् । यथा मनुष्यायुर्नामोदयाभ्यां जातो बालः बाह्यसावित्र्यकिरणादिसंबंधापेक्षस्तन्यनवनीताद्याहारमनुभवन् अभ्यंतरवीर्यांतरायक्षयोपशमाविर्भाविताहारजरणसामर्थ्यकायाग्निबलापेक्षः उपयुक्ताहाररसादिपरिणामान्निर्माणनामकर्मोदयापेक्षो वर्धते । तथा वनस्पतिविशेषायुर्नामोदयापेक्षो बीजाधिष्ठानो बीजोऽकुरो जातः भौमोदकरसाहारं तप्तायःपिंडवत् आत्मसात्कुर्वन् बाह्यसावित्रकिरणसंतापाभ्यंतरवीर्यांतरायक्षयोपशमाविर्भावितांकुरकायाग्निबलात् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणकर्मोदयापेक्षो वर्धते । अयं तु वृद्ध्यभावदोषः एकांतवादिनामेव भवति । नित्यत्वैकांते तावद्विपरिणाभावात् वृद्ध्यभावः । क्षणिकैकांतवादेपि प्रतीत्य समुत्पादाभ्युपगमात् तावतोधिगमे तावत एवोपगमात् वृद्ध्यभावः । किं च सर्वेषां क्षणिकत्वात् अंकुरस्य तत्कारणाभिमतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्वाविनाशः स्यात् पौर्वापर्येण वा ? यदि युगपत् ? नास्ति तत्कृता वृद्धिः, न हि वृद्धिहेतवो विनश्यंतोऽन्यस्य विनश्यतोर्थस्य वृद्धिं कुर्वंतो दृष्टाः । अथ पौर्वापर्येण ? विनष्टस्यांकुरस्य भौमादयः किं कुर्वंति विनष्टा वा किं कुर्युः । अनेकांतवादिनां तु अंकुरो भौमादयश्च द्रव्यार्थादेशात् स्यान्नित्याः पर्यायादेशाच्च स्यात्क्षणिका इति वृद्ध्युपपत्तिः ।

क्षणिकत्वे प्रबंधभेदाभ्युपगमात् वृद्धिरिति चेन्न तदभावात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतं भावानां क्षणिकत्वेपि वृद्धिर्युज्यते कुतः प्रबंधभेदाभ्युपगमात् । त्रिविधो हि प्रबंधः सभागरूपः क्रमापेक्षः अनियतश्चेति तत्र प्रदीपात् प्रदीपकश्च प्रबुध्यते स्रोतसः स्रोत एवेति सादृश्यात् सभागरूपः प्रबंधः । स संततिपरिणामक्रमोपलंभात् बालकुमारबीजांकुराद्यविच्छेदः क्रमापेक्षः । कृतलासानेकवर्णप्रबंधानियमो मेघेंद्रधनुरादिष्वनियतः ततोस्ति वृद्धिरिति ? तन्न । किं कारणं ? तदभावात् । इदमिह संप्रधार्यं सतोर्वा प्रबंधः स्यात् सदसतोरसतोर्वा ? न तावदसतोः प्रबंधः वंध्यासुताकाशकुसुमयोः । नापि सदसतोः खरखरविषाणयोः । परिशेषात् सतोरेव । क्षणिकवादे तु पूर्वोत्तरस्कंधयोर्नैकस्मिन् क्षणेस्तित्वमिति प्रबंधाभावः । अस्तित्वे च क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । आह क्षणिकत्वेपि तुलांतनामोन्नामवत् युगपदुत्पादविनाशभावात् अर्थप्रबंध इत्यस्ति वृद्धिरिति, उच्यते । यदि युगपदुत्पादविनाशयोः वृत्तिः ? कार्यकारणभावाभावः सव्येतरगोविषाणवत् ।

ध्रौव्यैकांते परिणामाभावोऽनेकदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ ध्रौव्यैकांते य उक्तः परिणाम. "व्यवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मांतरनिवृत्तौ धर्मांतरोपजनने च परिणामः, अवस्थितस्य हि ध्रौव्यादिलक्षणस्य द्रव्यस्य क्षीरधर्ममात्रनिवृत्तौ दधिधर्ममात्रोत्पत्तौ परिणाम इति" स नोपपद्यते । कुतः ? अनेकदोषप्रसंगात् । न हि तस्य द्रव्यमवस्थितमस्ति यस्य परिणामो भवेत् । अथास्ति समुदायव्यतिरिक्तं द्रव्यं ननु गुणसमुदायमात्रद्रव्यप्रतिज्ञाहानिः । किं च ।

उभयदोषप्रसंगात् ॥ १८ ॥ इहमिह मीमांस्यं—यन्निवर्तते यच्चोत्पद्यते यच्च व्यवतिष्ठते तदे-

१ पूर्वाभावस्यांत्यभावापत्तिरिति पाठांतरं । २ भावापत्तिरित्यपि पाठः ।

तन्नितयं गुणसमुदायमात्रं वा स्यात् ततोऽन्यद्वेति ? यदि गुणसमुदायमात्रं ननु स एवासौ प्राक् पश्चाच्च गुणसमुदयः कोत्र कस्य वा परिणामः ? अन्येन नाम निवृत्तेन अन्येनावस्थितेनाऽन्येन वोत्पन्नेन भवितव्यमिति न्याय्यं। अथान्यदिति गृह्यते एवमपि गुणसमुदायमात्रप्रतिज्ञाहानिः किं च—ध्रौव्यैकांतविरोधः एकश्चेद्धर्मो निवर्तते एकश्चेदुत्पद्यतेऽनित्यताप्राप्तेरिति । किंच—समुदायः गुणेभ्यो वा अन्यो वा स्यादनन्यो वा ? यद्यनन्यः ? गुणा एवेति समुदायकल्पनाव्याघातः, तदभावाच्च तदविनाभाविनां गुणानामप्यभावः । अथान्यः समुदायः ? पुनरत्र प्रतिज्ञाविरोधः परस्पराविनाभाविनोः स्वरूपशून्यत्वं च स्यात् । कुतः परिणामकल्पना ? । यच्चोक्तं पूर्वभावस्यान्यभावाप्तिः परिणाम इति तदयुक्तं । कस्मात् ? उभयदोषप्रसंगात् शब्दादीनां सुखादिसमन्वयभावानुपपत्तिः शब्दादिभावनिवृत्तिर्वेति, यदि पूर्वभावस्य अन्यभावापत्तिः परिणामः ? सुखदुःखमोहानां शब्दादिभावापत्तेः शब्दादिषु सुखादिसमन्वयभावानुपपत्तिः । किं कारणं ? पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः इति प्रतिज्ञानात् । अथ पूर्वभावस्य नान्यभावापत्तिः सुखादिसमन्वयात् कथं तर्हि पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः ? । तथैव सुखाद्यवस्थानात् शब्दादिभावानुपपत्तिः प्रसजति, सा चानिष्टा, तस्मात् न पूर्वभावस्यान्यभावापत्तिः परिणामः । किं च ।

अभावस्यापरिणामात् ॥ १९ ॥ यद्येनात्मना नास्ति न तस्य तद्भावापत्तिः विद्यते । यथा अभावस्य अभावात्मनाऽभावान्न तस्याभावापत्तिः । एवं गुणानां स्थूलत्वेन अभावात् तद्भावापत्तिरयुक्ता । अथास्ति तद्भावस्ततः परिणामानुपपत्तिः तद्भावात् येनात्मना यद्विद्यते तस्य न पुनस्तद्भावापत्तिः, नह्यभाव अभावात्मकत्वात्पुनरभावो भवति । एवमेकांते कारणस्योभयथा परिणामानुपपत्तेः अनेकांत आश्रयणीयः । पर्यायार्थादेशात् स्यादन्यभावापत्तिः । द्रव्यादेशात् स्यान्नान्यभावापत्तिः परिणाम इति । तथा द्रव्यार्थादेशात् स्यादवस्थितस्य द्रव्यस्य परिणामः पर्यायार्थादेशात् स्यादनवस्थितस्येति । अथ का क्रियेत्यत्रोच्यते—

क्रिया परिस्पंदात्मिका द्विविधा ॥ २० ॥ द्रव्यस्य द्वितयनिमित्तवशात् उत्पद्यमाना परिस्पंदात्मिका क्रियेत्यवसीयते । सा द्विविधा पूर्ववत् प्रयोगविस्रसानिमित्ता । प्रायोगिकी शकटादीनां । विस्रसानिमित्ता मेघादीनां ।

स्थित्यग्रहणमिति चेन्न परिणामावरोधात् ॥२१॥ स्यादेतत् यदि परिस्पंदात्मिका क्रिया इत्युच्यते स्थितेरग्रहणं प्राप्नोति गतिनिवृत्तिर्हि स्थितिरिति ? तन्न । किं कारणं ? परिणामावरोधात् । स्थितिर्हि परिणामेऽतर्भवति ।

परिणामग्रहणमेकमेवास्ति इति चेन्न भावद्वैविध्यख्यापनार्थत्वात् ॥ २२ ॥ स्यान्मतं यथा स्थितिः परिणामेंतर्भवति तथा क्रियापि तत्रैवावरुध्यते इति परिणामग्रहणमेवैकमस्तु इति ? तन्न । किं कारणं ? भावद्वैविध्यख्यापनार्थत्वात् । द्रव्यस्य हि भावो द्विविधः परिस्पंदात्मकः अपरिस्पंदात्मकश्च । तत्र परिस्पंदात्मकः क्रियेत्याख्यायते, इतरः परिणामः, इत्येतत् ख्यापनार्थं पृथग् ग्रहणं ।

क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्तात् परत्वापरत्वानवधारणमिति चेन्न कालोपकारप्रकरणात् ॥२३॥ स्यान्मतं क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्ते परत्वापरत्वे । तत्र क्षेत्रनिमित्ते—परत्वापरत्वे तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुत्वापेक्षे । एकस्यां दिशि बहूनाकाशप्रदेशानतीत्य स्थितः परः । ततः अल्पानतीत्य स्थितोऽपरः । प्रशंसाकृते अहिंसादिप्रशस्तगुणयोगात् परो धर्मः तद्विपरीतोऽधर्मोऽपरः इति । कालहेतुके शतवर्षः परः, शोडशवर्षोऽपर अतोऽर्थभेदात् परत्वापरत्वयोरनवधरणमिति ? तन्न । किं कारणं ? कालोपकारप्रकरणात् । कालकृतेऽत्र परत्वापरत्वे गृह्येते दूरासन्नदेशावस्थायिनोः कुमारस्थविरयोः तपस्विचांडालयोः सन्निकृष्टदेशे चांडाले पर इति व्यवहारो दृश्यते । विप्रकृष्टे च तपस्विनि अपर इति ते एते परत्वापरत्वे कालकृते इह गृह्यते ।

वर्तनाद्युपकारलिंगः कालः ॥ २४ ॥ उक्ता वर्तनादयः उपकारा यस्याऽर्थस्य लिंगं स काल इत्यनुमीयते । तथा चोक्तं "येन मूर्तानामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यंते स काल इति" ।

वर्तनाग्रहणमेवास्त्विति चेन्न कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपंचस्य ॥२५॥ स्यान्मतं वर्तनाग्रहणमेवास्तु कालास्तित्वख्यापनं तद्विकल्पत्वात् परिणामादीनामिति ? तन्न। किं कारणं ? कालद्वैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपंचस्य। द्विविधः कालः परमार्थकालःव्यवहाररूपश्चेति। तत्र परमार्थकालः वर्तनालिंगः गत्यादीनां धर्मादिवत् वर्तनायाः उपकारकः। स किंस्वरूप इति चेत् उच्यते—यावंतो लोकाकाशे प्रदेशास्तावंतः कालाणवः परस्परं प्रत्यबंधाः एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकव्यापिनः मुख्योपचारकप्रदेशकल्पनाभावान्निरवयवाः। मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मजीवाकाशेषु पुद्गलेषु च व्यणुकादिषु स्कंधेषु। परमाणुषूपचारप्रदेशकल्पना, प्रचयशक्तियोगात्। उभयथा च कालाणूनां प्रदेशकल्पनाभावात्, धर्मास्तिकायादिवत् कायत्वाभावः। अत एव विनाशहेतुत्वाभावात् नित्याः। परप्रत्ययोत्पादविनाशसद्भावादनित्याः। सूचीसूत्रमार्गाकाशच्छिद्रवत् परिच्छिन्नमूर्तत्वेपि रूपादियोगाभावान् अमूर्ताः। निष्क्रियाश्च प्रदेशांतरसंक्रमाभावात्। व्यवहारकालः परिणामादिलक्ष्यः, कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः, कुतश्चित् परिच्छिन्नः, अपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः।

कालत्रैविध्यसिद्धिः परस्परापेक्षत्वात् ॥ २६ ॥ भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति त्रिविधः कालः सिद्धः। कुतः ? परस्परापेक्षत्वात्। यथा वृक्षपंक्तिमनुसरंतो देवदत्तस्य एकैकतरुं प्रति प्राप्तः प्राप्नुवत् प्राप्स्यन् व्यपदेशस्तथा तात्कालाणूननुसरतां द्रव्याणां क्रमेण वर्तनापर्यायमनुभवतां भूतवर्तमानभविष्यव्द्यवहारसद्भावः। तत्र परमार्थकाले भूतादिव्यवहारो गौणः। व्यवहारकाले मुख्यः। परस्परापेक्षश्चासौ यद्द्रव्याक्रियापरिणतं कालपरमाणुं प्राप्नोति तद्द्रव्यं तेन कालेन वर्तमानसमयस्थितिसंबंधवर्तनया वर्तमानकालः, कालाणुरपि वर्तयंस्तद्द्रव्यमनतिक्रांतसंबंधं वर्तनाख्यो भवति, तदेव कालवशात् अनुभूतवर्तनासंबंधं भूतं, कालाणुरपि भूतः, तदेव वर्त्स्यत् स्थितिसंबंधवर्तनापेक्षं भविष्यदिति व्यपदिश्यते, कालाणुश्च भविष्यन्निति। एवं सवितुरनुसमयगतिप्रचयापेक्षया आवलिकोच्छ्वासप्राणस्तोकलवनालिकामुहूर्ताऽहोरात्रपक्षमासर्त्वयनादिस वितृगतिपरिवर्तनकालवर्तनया व्यवहारकालो मनुष्यक्षेत्रे संभवति इत्युच्यते तत्र ज्योतिषां गतिपरिणामात्। न बहिः निवृत्तगतिव्यापारत्वात् ज्योतिषां। मनुष्यक्षेत्रसमुत्थेन ज्योतिर्गतिसमयावलिकादिना परिच्छिन्नेन क्रियाकलापेन कालवर्तनया कालाख्येन ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् प्राणिनां संख्येयासंख्येयानंतानंतकालगणनाप्रभेदेन कर्मभवकायस्थितिपरिच्छेदः सर्वत्र जघन्यमध्यमोत्कृष्टावस्थः क्रियते।

क्रियामात्रमेव कालस्तव्द्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति चेन्न तदभावे कालाभिधानलोपप्रसंगात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं क्रियामात्रमेव कालः कुतस्तव्द्यतिरेकेणानुपलब्धेः। सर्वोयं कालव्यवहारः क्रियाकृतः क्रिया हि क्रियांतरं परिच्छिन्ना अन्यक्रियापरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या भवति। योपि समयो नाम विद्भिरुच्यते स परमाणुपरिवर्तनक्रियासमय एव कालसामान्यसामानाधिकरण्यात्, न समयपरिमाणपरिच्छेदकोन्यः। ततः सूक्ष्मतरः कश्चिदस्ति कालः, तत्समयक्रियाकलाप आवलिका, तत्प्रचय उच्छ्वास इत्यादि समयक्रियाकलापपरिच्छिन्ना आवलिका उच्छ्वासपरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। लोकेपि तथैव गोदोहेंधनपाकादिरन्योन्यपरिच्छेदे वर्तमानः कालाख्यः इति क्रियैव काल इति ? तन्न। किं कारणं तदभावे कालाभिधानलोपप्रसंगात्। ? क्रियाकृत एवायं व्यवहारः सर्व उच्छ्वास मात्रेण कृतं मुहूर्तेन कृतमिति। किं तु समय उच्छ्वासो निश्वासो मुहूर्तः इति स्वसंज्ञाभिर्निरूढानां काल इत्यभिधानमकस्मान्न भवति। यथा देवदत्तसंज्ञया निरूढे पिंडे दंड्यभिधानमकस्मान्न भवतीति दंडसंबंधसिद्धिः। तथा कालसिद्धिरपि। इतरथा कालव्यवहाराभावप्रसंगः स्यात्।

वर्तमानाभावप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यस्य क्रियामात्रमेव कालो नान्यः कश्चिदस्ति वर्तनालक्षणः तस्य वर्तमानकालाभावः प्रसक्तः। कथं? उच्यते-पट इति यः प्रक्षिप्तस्तंतुः सोतिक्रांतः यः प्रक्षेप्स्यते सोऽनागतः न च तयोरंतरे काचिदन्यानतिक्रांत्यानागतित्रेय्यः क्रियास्ते वर्तमानत्वेन परिग्रह्यंते। वर्तमानापेक्षे च पुनरतीतानागताविष्येते तदभावे तयोरप्यभावः स्यात्। यदुक्तं आरंभादिरपवर्गांतः क्रियाकलापो वर्तमान

इति आरंभाय प्रभृता यस्मिन् काले भवति कर्तारः कार्यस्यानिष्ठातः तन्मध्यमकालमिच्छंतीति तदप्ययुक्तं । कुतः ? अभ्युपगमविरोधात् । पूर्वं क्रियाकाल इत्युक्तं पश्चात् क्रियासमूह इति । क्षणिकानां क्रियावयवानां समूहाभावाच्च । यस्य पुनरन्योन्यलक्षणः कालः तस्य प्रथमसमयक्रियावर्तनया आरंभमुपादाय द्वितीयादिसमयक्रियाविशेषाणां द्रव्यार्थतयावस्थानमनुभवतां समुदायमुपचर्य तत्समूहसाध्यघटादेरापरिसमाप्तेर्वर्तते घटादिक्रियेति वर्तमानकालसिद्धिः कल्प्यते । यदि व्यतिरेकेणानुलब्धेः कालो नास्तीत्युच्यते ? ननु क्रियायाः क्रियासमूहस्य वाभावः । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न तेभ्यः प्रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता उपलभ्यते । यथा सर्पात्मलाभ एव कौटिल्यं न तु ततस्माद्व्यतिरिक्तमुपलभ्यते एवं क्रियाणीति । तथा क्रियावयवेभ्यो व्यतिरिक्तो न तत्समूह उपलभ्यते तदात्मकत्वात् अतस्तयोरभावप्रसंगः स्यात् । किं च क्रिया क्रियांतरस्य परिच्छेदिका कालव्यपदेशभागित्यनुपपन्नमनवस्थानात् । स्थितो हि लोके प्रस्थादिः परिमाणविशेषः व्रीह्यादेरवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । नच तथा क्रियावस्थिता, स्थितिलक्षणमात्राबलंबनाभ्युपममात् । न हि स्वयमनवस्थितः कश्चिदनवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । प्रदीपपरिस्पंदवत् इतिचेत् यथा प्रदीपोऽनवस्थितः परिस्पंदस्यानवस्थितस्यैव परिच्छेदे वर्तते तथा क्रियापीति एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् प्रदीपपरिस्पंदश्च क्षणिक इति नास्माभिरभ्युपगम्यते स्वकार्यस्य प्रकाशवादेरनेकक्षणसाध्यत्वात् । समूहस्य परिच्छेदकभावादिति चेन्न क्षणिकानां समूहाभावात् । शब्दवदिति चेन्न । यथा क्षणिकानां वर्णध्वनीनां समुदायः पदवाक्यरूपः तथा क्रियावयवानामित्येतदप्यसांप्रतं असिद्धत्वादेव । न हि वर्णध्वनयः क्षणिकाः, देशांतरस्थश्रोतृविषयभावापत्तिदर्शनात् । शब्दांतरारंभात् तत्प्रतिसिद्धिरिति चेन्न क्षणिकस्यारंभशक्तिविरहात् । यस्मिन् क्षणे स्वयमात्मलाभमापद्यते न तदान्यमुत्पादयति असत्त्वात् । उत्तरक्षणे च नारभते उत्पत्त्यनंतरापवर्तित्वात् । आसन्नसदवस्थाको हि क्षण उत्पत्तिकाल इति व्यपदिश्यते । उत्तरकालमस्य सत्त्वं ? इत्युत्पत्तिव्यवहार एव न स्यात् । पूर्वविज्ञानाहितसंस्कारबीजाधारभूतायां बुद्धौ समुदायकल्पनेति चेन्न तस्या अपि तादात्म्यात् । यस्य तु द्रव्यार्थादेशात् स्यान्नित्या बुद्धिरपि तस्य वस्तुनि बुद्धौ च क्रियावयवसमूहस्य शक्तिव्यक्तिस्वरूपेण व्यवस्थितस्य कालवर्तनया प्रतिलब्धकालव्यपदेशस्य परिच्छिन्नस्यान्यपरिच्छेदे वृत्तिरुपपद्यते इति व्यवहारकालसिद्धिः । तत्प्रसिद्धौ च मुख्यकालसिद्धिः इत्युक्तं । अथ किमर्थं परत्वापरत्वयोः पृथग्ग्रहणं वर्तनापरिणामाक्रियापरत्वापरत्वानीत्येवं वक्तव्यं ?

परत्वापरत्वयोः पृथग्ग्रहणं परस्परापेक्षत्वात् ॥ २९ ॥ परत्वापरत्वे पृथग्गृह्येते । कुतः ? परस्परापेक्षत्वात् । परत्वं व्यपेक्ष्यापरत्वं भवति । अपरत्वं व्यपेक्ष्य परत्वमिति । अथ किमर्थं वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते ?

वर्तनाग्रहणमादौ अभ्यर्हितत्वात् ॥ ३० ॥ वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते कुतः ? अभ्यर्हित्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ? वर्तनापूर्वकत्वात् परमार्थकालप्रतिपत्तेः । तन्निमित्तत्वात् व्यवहारकाललिंगस्याप्राधान्यं । अत्राह उक्तं भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति तंत्रांतरीयाजीवं ? परिभाषंते तत्कथमित्यत्रोच्यते—

स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ॥ १ ॥ स्पर्शग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु स्पर्शस्य बलं दृश्यते । स्पष्टग्राहिष्विंद्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तिः, सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्च ।

रसप्रसंग इति चेन्न स्पर्शे सति तद्भावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यदि विषयबलात् आदौ स्पर्शोऽधीतः ननु विषयबलत्वात् आदौ रस एवाध्येयः । स्पर्शसुखनिरुत्सुकेष्वपि रसव्यापारदर्शनात् इति ? तन्न । किं कारणं ? स्पर्शे सति तद्भावात् तत्रापि सति स्पर्शे रसव्यापार इति स्पर्शग्रहणमेवादौ ज्यायः । तत एवानंतरं रसवचनं स्पर्शग्रहणानंतरभावितत्वात् रसग्रहणस्य । तदनंतरं तद्ग्रहणं क्रियते ।

वायौ तदभावात् व्यभिचार इति चेन्न तत्राप्यभ्युपगमात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् वायुः स्पर्शवान् इति तदनंतरं रसग्रहणाभावात् व्यभिचार इति ? तन्न किं कारणं तत्राभ्युपगमात् । रूपादयो हि स्पर्शाविनाभाविनः घटादिष्विव वायावप्यभ्युपगम्यंते । स्पर्शवत्त्वं सतां रूपादीनामपि,ग्रहणं कस्मान्न ? इति चेत् स्थूलविषयग्राहित्वाच्चक्षुरादीनां घ्राणेंद्रियविषयवत् । वायौ सतामपि रूपादीनामग्रहणं ।

रूपात् प्राग् गंधवचनं अचाक्षुषत्वात् ॥ ४ ॥ रूपात् प्राक् गंधवचनं क्रियते । किं कारणं ? अचाक्षुषत्वात् ॥

अंते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः ॥ ५ ॥ सर्वेषां अंते वर्णग्रहणं क्रियते । कुतः ? स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः ॥

नित्ययोगे मतुविधानं ॥ ६ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गंधश्च वर्णश्च स्पर्शरसगंधवर्णास्ते येषां संति ते स्पर्शरसगंधवर्णवंतः इति नित्ययोगे मतुविधानं द्रष्टव्यं । यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति क्षीरेण नित्ययोगात् मत्वर्थीयविधानं । तथा अनादिपारिणामिकस्पर्शादिगुणसामान्यनित्ययोगे मतुरिति स्पर्शादीनामनंतपर्यायत्वेपि मौलभेदप्रसिद्ध्यर्थमितः क्रियते ।

मृदुकाठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शभेदाः ॥ ७ ॥ एते मृद्वादयोऽष्टौ स्पर्शस्य मूलभेदा द्रष्टव्याः ।

तिक्तकटुकाम्लमधुरकषाया रसप्रकाराः ॥ ८ ॥ तिक्तादयः पंच रसप्रकाराः वेदितव्याः ।

गंधः सुरभिरसुरभिश्च ॥ ९ ॥ गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति ।

वर्णाः पंचधा नीलपीतशुक्लकृष्णलोहितभेदात् ॥ १० ॥ नीलादिभिः पंचभिः प्रकारैः वर्णा भिद्यंते एषां च स्पर्शनादीनामेकैकस्य एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानंतगुणपरिणामोवसेयः । सकलरूपादिद्रव्यधर्मनिर्देशात् अवशिष्टविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवंतश्च ॥२४॥

शब्दादीनामभिहितनिर्वचनानां परिप्राप्तद्वंद्वानां मतुना अभिसंबंधः ॥ १ ॥ शब्दादीनां निर्वचनेन प्रतिलब्धार्थानां परस्परापेक्षायां सत्यां द्वंद्वं कृत्वा मतुना संबंधो योजयितव्यः । तद्यथा—शपत्यर्थमाह्वयति प्रत्याययति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः । बध्नाति बध्यतेऽसौ बध्यतेऽनेन बंधनमात्रं वा बंधः। लिंगेन आत्मानं सूचयति सूच्यतेऽसौ सूच्यतेऽनेन सूचनमात्रं वा सूक्ष्मः, सूक्ष्मस्य भावः कर्म वा सौक्ष्म्यं । स्थूलयते परिबृंहयति स्थूल्यतेऽसौ स्थूल्यतेऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थूलः । स्थूलस्य भावः कर्म वा स्थौल्यं । संतिष्ठते संस्थीयतेऽनेनेति संस्थितिर्वा संस्थानं । भिनत्ति भिद्यते भेदमात्रं वा भेदः । पूर्वोपात्ताशुभकर्मोदयात् ताम्यति आत्मा तम्यतेऽनेन तमनमात्रं वा तमः । पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपश्लेषात् देहादिप्रकाशावरणतुल्याकारेण छिद्यते छिनत्त्यात्मानमिति वा छाया । असद्वेद्योदयात् आतपत्यात्मानं आतप्यतेऽनेन आतपनमात्रं वा आतपः । निरावरणमुद्योतयति उद्योत्यतेऽनेन उद्योतनमात्रं वा उद्योतः । शब्दश्च बंधश्च सौक्ष्म्यं च स्थौल्यं च संस्थानं च भेदश्च तमश्च छाया च आतपश्च उद्योतश्च शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योताः ते येषां संति ते शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवंतश्च ।

शब्दो द्वेधा भाषालक्षणविपरीतत्वात् ॥ २ ॥ शब्दो द्वेधा अवतिष्ठते । कुतः ? भाषालक्षणविपरीतत्वात् भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ।

भाषात्मक उभयथा अक्षरीकृतेतरविकल्पात् ॥ ३ ॥ तत्र भाषात्मकः शब्दः उभयथा

कल्प्यते कुतः अक्षरीकृतेतरविकल्पात्। अक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यंजकः संस्कृतविपरीतभेदात् आर्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः। अनक्षरात्मिको द्वींद्रियादीनामातिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च। स एव सर्वः प्रायोगिकः।

अभाषात्मको द्वेधा प्रयोगविस्रसानिमित्तत्वात्॥ ४॥ अभाषात्मकः शब्दो द्वेधा विभज्यते। कुतः? प्रयोगविस्रसानिमित्तत्वात्।

तत्र वैस्रसिको वलाहकादिप्रभवः॥ ५॥

प्रयोगश्चतुर्धा ततविततघनसौषिरभेदात्॥ ६॥ प्रयोगजः शब्दः चतुर्धा भिद्यते। कुतः? ततविततघनसौषिरभेदात्। तत्र चर्मततनात्ततः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवः। विततः तंत्रीकृतो वीणासुघोषादिसमुद्भवः। घनस्तालघंटालालनाद्यभिघातजः। सौषिरो वंशशंखादिनिमित्तः। स शब्दः आकाशगुणः इति केषांचित् दर्शनं तदयुक्तं इत्युक्तं पुरस्तात्। अपरे मन्यंते ध्वनयः क्षणिकाः क्रमजन्मानः स्वरूपप्रतिपादनादेवोपलक्षणशक्तिकाः नार्थांतरमवरोधयितुमलं। यदि समर्थाः स्युः पदेभ्य इव पदार्थेषु प्रतिवर्णं वर्णार्थेषु प्रत्ययः स्यात्। एकेन चार्थे कृते वर्णांतरोपादानमनर्थकं स्यात्। नापि क्रमजन्मनां सहभावः संघातोस्ति योऽर्थेन युज्यते। अतस्तेभ्योऽर्थप्रतिपादने समर्थः शब्दात्मा अमूर्तो नित्योऽतींद्रियो निरवयवो निःक्रियोः ध्वनिभिः अभिव्यंग्य इति अभ्युपगंतव्यः? इत्येतच्चानुपपन्नं। कुतः? व्यंग्यव्यंजकभावानुपपत्तेः। व्यंग्यस्तावत् शब्दात्मा स्वेन स्वरूपेणावस्थितो वा व्यज्येत अनवस्थितो वा। यदि स्वरूपेणावस्थितो व्यज्येत तत्रापि द्वैतं भवति। ध्वनिसान्निधेः प्राक् पश्चाच्चानुपलब्धेः। सौक्ष्म्यं वा हेतुः स्यात् प्रतिबंधकं वा किंचित्। यदि सौक्ष्म्यान्नोपलभ्येत सर्वकालमस्याग्रहणमेव स्यात् आकाशादिवत्। अथ ध्वनिसन्निधाने स्थौल्यमस्य स्यात्। विकारप्राप्तेः नित्यत्वं हीयते। न हि किंचित् प्रतिबंधकमस्ति घटोपलब्धौ तमोवत्। प्रभाभावस्तमो न वस्त्वंतरमिति चेन्न अतिशयवत्त्वात्। (सपक्षत्वाच्च) सम्पन्नवत्त्वाच्च नीलादिवर्णवत्। स्वरूपेणानवस्थितश्चेत् नासौ व्यंग्यः कार्यं स्यात् ध्वनिसान्निधाने स्वरूपप्राप्तेस्तत एवैषां ध्वनीनां व्यंजकत्वमयुक्तं। किंच— आद्यो वर्णध्वनिः शब्दात्मा सकलस्य वा व्यंजकः स्यात् एकदेशस्य वा? यदि सकलस्य इतरेषां ध्वनीनां आनर्थक्यं स्यात्। अथैकदेशस्य निरवयवत्वमस्य हीयते। किं च स ध्वनिर्व्यंजकः स्फोटस्य वा उपकारं कुर्यात् श्रोत्रस्य उभयस्य वा? न तावत् पृथिवीगंधस्य जलसेचकवत् स्फोटस्य उपग्रहे वर्तते, तस्य नित्यत्वात् विकारप्राप्त्यनभ्युपगमात्। नचामूर्तस्याभिव्यंग्यस्य विक्रियोपपद्यते। नापि चक्षुषोंजनवत् श्रोत्रस्योपकारे वर्तते वधिरस्य गुणांतरोत्पादनशक्त्यभावात्। युज्यते नेत्रस्यांजनमुपकारकमिति तिमिरादिदोषहननदर्शनात् न तथोपहतश्रवणस्य ध्वनिकृतमुपकारकं किंचिदप्युपलभामहे। अथ कर्णेंद्रियस्य उपग्रहे वर्तते न तत्रार्थावबोधनात् उपग्रहोऽन्योस्ति तदभ्युपगमेनैव कृतत्वात् स्फोटककल्पना अनर्थिका। नाप्युभयस्योपग्रहोपि युक्तः प्रत्येकमयुक्तत्वादेव। किं च ते ध्वनयः न स्फोटाभिव्यक्तिहेतवो भवंति उत्पत्तिक्षणादूर्ध्वमनवस्थानात् उत्पत्तिक्षणे चासत्वात्। अथ क्षणिका अपि संतः अभिव्यक्तिहेतवः कश्चेदानीं भवतो मत्सरः? अर्थप्रत्यायने तदभ्युपगमे च स्फोटकल्पना व्यर्था।

प्रदीपवदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात्॥ ७॥ नोत्पत्त्यनंतरापवर्गी प्रदीप आत्मलाभे देशांतरसंबंधनिमित्तक्रियापरिणामाविप्रकृष्टदेशस्थघटादिप्रकाशनदर्शनात्।

कर्मवदिति चेत् असिद्धत्वादेव॥ ८॥ कर्मव्यक्तयः क्षणिकाः संत्यः कर्मत्वं जातिमभिव्यंजयंतीत्यसिद्धमस्मान् प्रति द्रव्यगुणकर्मविषयसामान्यविशेषस्यार्थांतरभूतस्यानभ्युपगमात्। कर्मणोपि द्रव्यात् अपृथग्भूतस्य द्रव्यार्थावस्थानाभ्युपगमात्। किं च अभिव्यंजकाभिव्यंग्यवैधर्म्यात् यथा मूर्तः क्रियावान् प्रदीपोभिव्यंजकः तद्व्यंग्याश्च घटादयः क्रियावंतो मूर्तिमंतो दृष्टः। नच तथा ध्वनेर्मूर्तिः क्रियावांश्च तद्व्यंग्यः स्फोटोपि न तद्धर्मः ततोऽभिव्यक्त्यभावः। किं च स्फोटः ध्वनेरन्यो वा स्यात् अनन्यो वा? यद्यनन्यः तादात्म्यं प्राप्नोति व्यंग्यत्वाभावश्च भेदाभावात्। अथान्यः तस्य श्रोत्रोपलभ्यत्वाभावः। किं च व्यंग्यत्वे सति अनित्यत्वं स्यात् स्फोटस्य घटादिवत् विज्ञानेन व्यंग्यत्वात्। आकाशादेर्व्यभिचार इति चेन्न मूर्तिमता व्यंग्य-

त्वादिति विशेष्यवचनात्। किं च यस्य व्यंग्यत्वं तस्य कार्यत्वमपि दृष्टं यथा घटादेः न तथा स्फोटस्य कार्यत्वमस्ति। नित्यत्वाभ्युपगमादिति व्यंग्यत्वाभावः।

महदादिवदिति चेत् साध्यसमत्वात् ॥ ९ ॥ यथा महदादि व्यंग्यमेव न कार्यं तथा स्फोटोपीति तन्न साध्यसमत्वात्। यथेदं स्फोटमव्यंग्यत्वं साध्यं तथा महदादेरपीति। किंच दृष्टांताभावात्। नचामूर्तः कश्चिन्नित्यो निरवयवो मूर्तिमताऽनित्यत्वेन सावयवेन व्यंग्यो दृष्टः तदभावात् साध्यसिद्ध्यभावः तस्मात् ध्वनिरूप एव शब्दो द्विशक्तिरभ्युपगंतव्यः। स च पुद्गलद्रव्यार्थादेशात्ततोऽनन्यत्वात् स्यान्नित्यः। श्रोत्रोपलभ्यपर्यायसामान्यास्थित्यपेक्षया कालांतरस्थायिप्रतिसमयस्थितिभेदापेक्षया क्षणिक इति च जैनेश्वरदर्शनमनवद्यं ॥

बंधोपि द्विधा विस्रसाप्रयोगभेदात् ॥१०॥ बंधोऽपि द्वैविध्यमश्नुते। कुतः ? विस्रसाप्रयोगभेदात्। वैस्रसिकः प्रायोगिकश्चेति।

आद्यो द्वेधा आदिमदनादिविकल्पात् ॥ ११ ॥ आद्यो वैस्रसिको बंधो द्विधा भिद्यते। कुतः ? आदिमदनादिविकल्पात्। तत्रादिमान् स्निग्धरूक्षगुणनिमित्तविद्युदुल्काजलधाराग्नींद्रधनुरादिविषयः। अनादिरपि वैस्रसिकबंधो धर्माधर्माकाशानामेकशः त्रैविध्यान्नवविधः। धर्मास्तिकायबंधः धर्मास्तिकायदेशबंधः धर्मास्तिकायप्रदेशबंधः। अधर्मास्तिकायबंधः अधर्मास्तिकायदेशबंधः। अधर्मास्तिकायप्रदेशबंधः। आकाशास्तिकायबंधः आकाशास्तिकायदेशबंध आकाशास्तिकायप्रदेशबंधश्चेति। कृत्स्नो धर्मास्तिकायः तदर्धं देशः, अर्धार्धं प्रदेशः, एवमधर्माकाशयोरपि। कालाणूनामपि सततं परस्परविश्लेषाभावात् अनादिः। एकजीवप्रदेशानां च संहरणविसर्पणस्वभावत्वेपि परस्परवियोगाभावात् अनादिर्बंधः। धर्माधर्मकालाकाशानां परस्परवियोगाभावात् अनादिर्बंधः। नानाजीवानामपि सामान्यापेक्षया इतरद्रव्यैः सह बंधः, अनादिः। पुद्गलद्रव्येष्वपि महास्कंधादीनां सामान्यादनादिर्बंधः। एवं सर्वद्रव्यविषयबंधे सति पुद्गलप्रकरणात् तद्विषयो बंधः परिगृह्यते।

विस्रसा विधिविपर्यये निपातः ॥ १२ ॥ पौरुषेयपरिणामापेक्षाविधिः तद्विपर्यये विस्रसाशब्दो निपातो द्रष्टव्यः। विस्रसा प्रयोजना वैस्रसिको बंधः।

प्रयोगः पुरुषकायवाङ्मनःसंयोगलक्षणः ॥ १३ ॥ पुरुषस्य कायवाङ्मनःसंयोगः प्रयोग इत्युच्यते। प्रयोगप्रयोजनो बंधः प्रायोगिकः स द्वेधा अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति। तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः। जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबंधः। कर्मबंधो ज्ञानावरणादिरष्टधा वक्ष्यमाणः। नोकर्मबंधः औदारिकादिविषयः। स पुनः पंचविधः आलपनाऽऽलेपनसंश्लेषशरीरशरीरिभेदात्। रथशकटादीनां लोहरज्जुवरत्रादिभिरालपनादाकर्षणात् बंधः आलपनबंधः। अनेकार्थत्वात् धातूनां लपिः आकर्षणक्रियो[1]ज्ञेयः। कुड्यप्रासादादीनां मृत्पिंडेष्टकादिभिः प्रलेपदानेन अन्योन्यालेपनात् अर्पणात् आलेपनबंधः। धातूनामनेकार्थत्वात् आङ्पूर्वस्य लिङः अर्पणाक्रियस्य ग्रहणं। जतुकाष्ठादि संश्लेषबंधः। शरीरबंधः पंचधा औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबंधभेदात्। स प्रत्येकं चतुश्चतुर्द्विरेकभंगभेदात् पंचदशधा। तत्रौदारिकशरीरनोकर्मप्रदेशानामौदारिकशरीरनोकर्मप्रदेशैरन्योन्यानुप्रवेशात् औदारिकौदारिकशरीरनोकर्मबंधः प्रथमः। औदारिकतैजसशरीरनोकर्मप्रदेशानां अन्योन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसशरीरनोकर्मबंधो द्वितीयः। औदारिककार्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेशः औदारिककार्मणशरीरनोकर्मबंधस्तृतीयः। औदारिकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मप्रदेशानामन्योन्यानुप्रवेशः औदारिकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबंधश्चतुर्थः। अनेन विधिना वैक्रियिकवैक्रियिकशरीरनोकर्मबंधः वैक्रियिकतैजसशरीरनोकर्मबंधः वैक्रियिककार्मणशरीरनोकर्मबंधः। वैक्रियिक तैजसकार्माणशरीर नोकर्मबंधः। आहारकाहारकशरीरनोकर्मबंधः आहारक तैजसशरीरनोकर्मबंधः आहारककर्मणशरीरनोकर्मबंधः आहारकतैजसकार्मणशरीरनोकर्मबंधः। तैजसतैजसशरीरनो-

१ आकर्षणक्रियापेक्षः पाठोऽयं ग. पुस्तके।

कर्मबंधः तैजसकार्मणशरीरनोकर्मबंधः । कार्मणकार्मणशरीरनोकर्मबंधश्चेति. योज्यः । शरीरिबंधो द्वेधा अनादिरादिमांश्च । अष्टजीवमध्यप्रदेशानामुपर्यधश्चतुर्णां रुचकवदवस्थितानां सर्वकालमन्योन्यापरित्यागात् अनादिसंबंधः । इतरेषां प्रदेशानां कर्मनिमित्तसंहरणविसर्पणस्वभावत्वादादिमान् । अथवा यथा क्रोधप रिणत आत्मैव क्रोधः तथा तप्तायःपिंडवत् शरीरेण सह बंधं प्रत्यात्मनः एकत्वादात्मैव शरीरमिति व्यपदेशात् पूर्वोक्ताः पंचदश विकल्पाः शरीरविषयत्वेन योज्याः । औदारिकादिशरीरभेदार्पणात् प्रागुक्ता विकल्पाः । अत्राह—कर्मनोकर्मणोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते—आत्मपरिणामेन योगाभावलक्षणेन क्रियत इति कर्म तदात्मनां स्वतंत्रीकरणे मूलकारणं । तदुदयापादितः पुद्गलपरिणामः आत्मनः सुखदुःखबलाधानहेतुः, औदारिकशरीरादिः ईषत्कर्म नोकर्मेत्युच्यते । किं च स्थितिभेदाद्भेदः कर्मणां स्थितिरुत्तरत्र वक्ष्यते । नोकर्मणां स्थितिरुच्यते । औदारिकवैक्रियिकशरीरयोः स्वायुःप्रमाणस्थितिर्निषेकः । तत्रौदारिकशरीरस्य त्रिपल्योपमा स्थितिः । यस्मादेकसमयादारभ्य आ त्रिपल्योपमसमाप्तेरवस्थानं । वैक्रियिकशरीरस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा स्थितिः, यस्मादेकसमयनिषेकादारभ्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमांत्यसमयादवस्थानं । आहारकशरीरस्य अंतर्मुहूर्तपरिणामा स्थितिः । तैजसशरीरस्य षट्षष्ठिसागरोपमा स्थितिः । कार्मणशरीरस्य कर्मस्थितिः, ज्ञानावरणाद्यनेककर्मस्थितिसंभवेप्यात्मीयैव कर्मस्थितिर्ग्राह्या । औदारिकवैक्रियिकतैजसकार्मणशरीरकर्मणामेकैकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोट्यः स्थितिः । आहारकशरीरकर्मणोऽतःकोटीकोट्यः स्थितिः ॥

सौक्ष्म्यं द्विविधं अंत्यमापेक्षिकं च ॥ १४ ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं वेदितव्यं । कुतः ? अंत्यमापेक्षिकं चेति । तत्रांऽत्यं परमाणूनां । आपेक्षिकं बिल्वामलकबदरादीनां ।

तथा स्थौल्यं ॥ १५ ॥ तेनैव प्रकारेणांत्यं आपेक्षिकं चेति द्विविधं स्थौल्यमवगंतव्यं । तत्रांत्यं जगद्व्यापिनि महास्कंधे । आपेक्षिकं बदरामलकबिल्वतालादिषु ।

संस्थानं द्वेधेत्थंलक्षणं अनित्थंलक्षणं च ॥ १६ ॥ संस्थानमाकृतिर्द्वेधा भिद्यते इत्थंलक्षणमानित्थं लक्षणं चेति ।

वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमंडलादित्थमतोन्यदनित्थं ॥ १७ ॥ वृत्तं त्र्यस्रं चतुरस्रमायतं परिमंडलमित्येवमादि संस्थानमित्थंलक्षणं । अतोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानं अनेकविधं, इत्थमिदमिति निरूपणाभावात् अनित्थंलक्षणं ।

भेदः षोढोत्करचूर्णखंडचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ १८ ॥ भेदः षोढा भिद्यते । कुतः ? उत्करादिविकल्पात् । तत्रोत्करः—काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणं । चूर्णो—यवगोधूमादीनां सक्तुकणिकादिः । खंडो—घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका—माषमुद्गादीनां । प्रतरोऽभ्रपटलादीनां । अणुचटनं तप्तायःपिंडादिष्वयोघनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुलिंगनिर्गमः ।

तमो दृष्टिप्रतिबंधकारणं ॥ १९ ॥ दृष्टेः प्रतिबंधकं वस्तु तम इति व्यपदिश्यते । यदपहरन् प्रदीपः प्रकाशको भवति ॥

छाया प्रकाशावरणनिमित्ता ॥ २० ॥ प्रकाशावरणं शरीरादि यस्या निमित्तं भवति सा छाया

सा द्वेधा तद्वर्णादिविकारप्रतिबिंबमात्रग्रहणविकल्पात् ॥ २१ ॥ सा छाया द्वेधा व्यवतिष्ठते । कुतः ? तद्वर्णादिविकारात् प्रतिबिंबमात्रग्रहणाच्च । आदर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिच्छाया तद्वर्णादिपरिणता उपलभ्यते । इतरत्र प्रतिबिंबमात्रमेव । अत्राह—विपरीतग्रहणं कुतः ? प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुखा छाया दृश्यते ? इति प्रसन्नद्रव्यपरिणामविशेषाद्भवति । अत्र चोद्यते नादर्शतलादिच्छायासद्भावः, किं तर्हि ? नयननिर्गतेन रश्मिना घनद्रव्यात् प्रतिहतनिवृत्तेन स्वमुखस्यैव ग्रहणं इति तदयुक्तं विपर्यासग्रहणाभावप्रसंगात् । कुड्यादिषु अतिप्रसंगात् ग्रहणशक्त्यभावाच्च । विपर्यासग्रहणाभावप्रसंगस्तावत् यदि प्रतिनिवृत्तेन नयन

रश्मिना स्वशरीरस्यैव ग्रहणं प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव ग्रहणं स्यात् । विपर्यासहेत्वमात्रात् कुड्यादिषु वातिप्रसंगः स्यात् । नयनरश्मेः प्रतिवातस्य तत्रापि सद्भावात् । नाप्यसौ नयनरश्मिः शरीरान्निष्क्रांतः मनसाऽनधिष्ठितो ग्रहीतुं शक्नोति ॥

आतपः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ २२ ॥ आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः

उद्योतश्चंद्रमणिखद्योतादिविषयः ॥ २३ ॥ चंद्रमणिखद्योतादीनां प्रकाश उद्योत उच्यते ।

क्रियोपसंख्यानं पुद्गलपरिणामादिति चेन्न धर्माधर्माकाशानां क्रियया प्रतिषेधसंबंधेनोक्तत्वात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् क्रिया उपसंख्यातव्या । कुतः ? पुद्गलपरिणामात् इति ? तन्न किं कारणं ? धर्माधर्माकाशानां क्रियाप्रतिषेधे संबंधेनोक्तत्वात् ।

कालस्यापि क्रियावत्त्वप्रसंग इति चेन्न पूर्वत्रानभिधानात् ॥२५॥ स्यान्मतं यदि धर्माधर्माकाशानां क्रियापरिणामप्रतिषेधात् सामर्थ्यात् पुद्गलानां क्रियावत्त्वमनुमीयते । ननु कालस्यापि क्रियावत्त्वं प्रसज्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वत्र अनभिधानात् "अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गला" इत्यत्र । तत्र हि पाठे 'आ आकाशादेकद्रव्याणि निःक्रियाणि' इत्यतः कालस्य बहिर्भावात् न पुद्गलवत् क्रियावत्त्वं भवेत् । अथवा पूर्वत्रानभिधानात् । क ? द्रव्याणि जीवाः कालश्चेति । यदि कालस्य क्रियावत्त्वमिष्टं भवेत् तत्र पठ्येत तथा सति जीवाश्चेति चशब्दाकरणात् लघुसूत्रं स्यात् । पुनः कालश्च इत्यवचनाच्च । अनंतसमयार्थं पुनः कालश्च इति कर्तव्यमिति चेन्न आकाशस्यानंताः कालस्य चेति सिद्धत्वात् । एवं लघीयसा न्यायेन सिद्धे यदुत्तरत्र निर्देशे कालश्चेति वचनं तेन ज्ञायते नास्ति कालस्य क्रियावत्त्वमिति । तच्च निःक्रियत्वं परिस्पंदात्मिकां क्रियां प्रत्यवसेयं, नचास्त्यादिक्रियां प्रति । तस्मादनादिपारिणामिकास्त्यादिक्रियाद्रव्यार्थादेशात् स्यात् क्रियावान् कालः । देशांतरप्रापणसमर्थपरिस्पंदक्रियाविशेषपरिणामाभावादेशाच्च स्यान्निःक्रियः ।

सा दशप्रकारा प्रयोगबंधाभावच्छेदाभिघातावगाहनगुरुलघुसंचारसंयोगस्वभावनिमित्तभेदात् ॥ २६ ॥ सैषा क्रिया दशप्रकारा वेदितव्या । कुतः प्रयोगादिनिमित्तभेदात् । तद्यथा— इष्वेरंडबीजमृदंगशब्दजतुगोलकनौद्रव्यपाषाणालंबुसुराजलदमारुतदीनां इषुचक्रकणयादीनां प्रयोगगतिः । एरंडतिंदुकबीजानां बंधाभावगतिः । मृदंगभेरीशंखादिशब्दपुद्गलानां छिन्नानां गतिः छेदगतिः । जतुगोलककंदुदारुपिंडादीनां अभिघातगतिः । नौद्रव्यपोतकादीनां अवगाहनगतिः । पाषाणायःस्फालानां गुरुगतिः । अलांबुद्रुतार्कतूलादीनां लघुगतिः । सुरासौवीरकादीनां संचारगतिः । जलधरमुशलादीनां वायुबाजिहस्त्यादीनां संयोगगतिः । मारुतपावकपरमाणुसिद्धज्योतिष्कादीनां स्वभावगतिः । वायोः केवलस्य तिर्यग्गतिः । भस्त्रादियोगादानियता गतिः । अग्नेरूर्ध्वगतिः । कारणवशाद्दिगंतरगतिः । परमाणोरनियता । सिध्यतामूर्ध्वगतिरेव । ज्योतिषां नित्यभ्रमणं नृलोके ।

मत्वर्थीयप्रयोगादन्यत्वं शब्दादीनां दंडवदिति चेन्न अनेकांतात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं यथाऽन्यत्वे सत्त्वे सति संबंधे मत्वर्थीयो दृश्यते । दंडी देवदत्त इति तथा अत्रापि मत्वर्थीयदर्शनात् शब्दादीनां अन्यत्वं तद्वद्वयोऽनुमीयत इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकांतात् । अनन्यत्वेपि लोके मत्वर्थीयो दृश्यते सारवांस्तंभः आत्मवान् पुरुषः इति । कथंचित् अन्यत्वोपपत्तेश्च । शब्दादीनां पुद्गलेभ्यः भेदार्थादेशात् स्यादन्यत्वं । शब्दादिपरिणामे च तप्तायःपिंडवत् तादात्म्यादेशात् स्यादनन्यत्वं । अत्राह–यदि स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलपरिणामाः किमर्थमेषां पृथग्ग्रहणं ननु एक एव योगः कर्तव्यः ? इत्यत्रोच्यते ।

पृथग्ग्रहणं केषांचिदुभयपर्यायज्ञापनार्थं ॥ २८ ॥ स्पर्शादयः परमाणूनां स्कंधानां च भवंति शब्दादयस्तु स्कंधानामेव व्यक्तिरूपेण भवंति । सौक्ष्म्यवर्ज्या इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं पृथग्योगकरणं । सौक्ष्म्यं तु अंत्यमणुष्वेव आपेक्षिकं स्कंधेषु । यद्येवं सौक्ष्म्यग्रहणं पूर्वसूत्र एव कर्तव्यं ? इह कारणं स्थौल्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थं ।

स्पर्शादीनामेकजातीयपरिणामख्यापनार्थं च ॥ २९ ॥ स्पर्शादीनां गुणानामेकजातीय इत्येतस्यार्थस्य ख्यापनार्थं च क्रियते पृथक् ग्रहणं । तद्यथा—स्पर्श एको गुणः काठिन्यलक्षणः स्वजात्यपरित्यागेन पूर्वोत्तरस्वगतिभेदनिरोधोपजननसंतत्या वर्तनात्, द्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानंतगुणकठिनस्पर्शपर्यायैरेव परिणमते न मृदुगुरुलघ्वादिस्पर्शैः । एव मृद्वादयोपि योज्याः । रसश्च तिक्त एक एव गुणः रसजातिमजहत् पूर्ववन्नाशोत्पादावनुभवन् द्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानंतगुणतिक्तरसैरेव परिणमते न कटुकादिरसैः । एवं कटुकादयो वेदितव्याः । गंधश्च सुरभिरेको गुणः स्वजातिमजहत्पूर्ववद्व्यादिगुणसुरभिगंधपर्यायैरेव परिणमते नासुरभिगंधैः । एवमसुरभिगंधो वाच्यः । वर्णश्च शुक्ल एको गुणः स्वजात्यपरित्यागेन पूर्ववद्व्यादिशुक्लवर्णैरेव परिणमते न नीलादिभिः । एवं नीलादयोपि च नेतव्याः । अथ यदा कठिनस्पर्शो मृदुस्पर्शेन, गुरुर्लघुना, स्निग्धो रूक्षेण, शीत उष्णेन, परिणमते । तिक्तश्च कटुकादिभिः सुरभिश्चेतरेण, शुक्लश्च कृष्णादिभिः, इतरे चेतरैः, संयोगे च गुणांतरैस्तदा कथं ? । तत्रापि कठिनस्पर्शजातिमजहत् मृदुस्पर्शेनैव विनाशोत्पादौ अनुभवन् परिणमते नेतरैरेवमितरत्रापि योज्यं ।

नोदनाभिघातागुपसंख्यानमिति चेन्न चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३० ॥ स्यान्मतं नोदनाभिघातादयः पुद्गलपरिणामाः संति तेषामत्रोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् । ये पुद्गलपरिणामाः आगमे इष्टाः तेषामिह चशब्देन समुच्चयः क्रियते । अत्राह—यदैवमर्थं पृथग्योगकरणमुच्यतां तस्य स्पर्शादिपरिणामाः पुद्गलाः के वा तदुभयभाजः ? इत्यत्रोच्यते—

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यंते शब्द्यंते इत्यणवः ॥ १ ॥ प्रदेशमात्रभाविभिः स्पर्शादिभिः गुणैस्सततं परिणमंत इत्येवं अण्यंते शब्द्यंते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादयः आत्ममध्याः आत्मांताश्च । उक्तंच—

अंतादि अंतमज्झं अंतंते णेव इंदिए गेज्झं ।
जं दव्वं अविभागी तं परमाणुं विजाणीहि ॥ १ ॥

स्थौल्याद्ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारास्कंदनात् स्कंधाः ॥ २ ॥ स्थौल्यभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारास्कंदनात् स्कंधा इति संज्ञायंते रूढा क्रिया क्वचित् सति उपलक्षणत्वेनाश्रिता इति ग्रहणादिव्यापारायोग्येष्वपि द्व्यणुकादिषु स्कंधाख्या वर्तते ।

उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनं ॥ ३ ॥ अनंतभेदा अपि पुद्गला अणुजात्या स्कंधजात्या वा द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यंत इति तज्जात्याधारानंतभेदसंसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कंधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न उभयसूत्रसंबंधार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ४ ॥ स्यान्मतं अणवः स्कंधा इति करणं युक्तं लघुत्वादिति ? तन्न । किं कारणं ? उभयसूत्रसंबंधार्थत्वात् भेदकरणस्य । स्पर्शरसगंधवर्णवंतोऽणवः शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवंतश्च स्कंधा इति । वृत्तौ पुनः सत्यां समुदायस्यार्थवत्त्वात् । अवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसंबंधः कर्तुं न शक्यः ।

कारणमेव तदंत्यमित्यसमीक्षिताभिधानं कथंचित् कार्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणमेव तदंत्यमिति केचित् कथयंति परमाणुः, तदसमीक्षिताभिधानं । कुतः ? कथंचित् कार्यत्वात् । परमाणुर्हि केनचित् प्रकारेण कार्यः "भेदादणुः" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

अविरोध इति चेन्नैवशब्देनाऽवधारणात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् कथंचित् कार्यत्वोपपत्तौ कारणस्य अप्रतिषेधात् अविरोध इति ? तन्न । किं कारणं ? एवशब्देनावधारणात् । यत एवकारणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति कारणमेव परमाणुर्न कार्यमिति कार्यत्वनिषेधात् ।

नित्य इति चायुक्तं स्नेहादिभावेनानित्यत्वात् ॥ ७ ॥ नित्यः परमाणुः इति एतच्च वचनं अयुक्तं । कुतः ? स्नेहादिभावेन अनित्यत्वात् । स्नेहादयो हि गुणाः परमाणौ प्रादुर्भवंति च ततस्तत्पूर्वकमस्यानित्यत्वमिति ।

अनादिपरमाण्ववस्थमिति चेन्न तत्कार्याभावात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं अनाद्यणुत्वावस्थः परमाणुरस्ति स व्यणुकादिकार्यहेतुत्वात् कारणमेव न कार्यं, न हि असौ भेदादुत्पद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? तत्कार्याभावात् । न हि तस्यानादिपारिणामिका एव वस्थस्य ? कार्यमस्ति तत्स्वभावाविनिवृत्तेः सति च कार्ये तद्भेदादणुरिति कार्यत्वसिद्धिः । ततः कार्यस्याभावात् कारणमिति व्यपदेशश्च नोपपद्यते । नहि असति पुत्रेऽस्ति पितृव्यव्यपदेशः इति ।

छायादि तत्कार्यमिति चेन्न स्कंधनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ यदि छायादिकार्यमनादिपरमाणोरिति कल्प्यते तदपि नोपपद्यते। कुतः ? स्कंधनिमित्तत्वात् । अनंतनंतप्रदेशस्कंधारब्धच्छायादि नानादिपरमाणुकार्यं ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न चाक्षुषत्वात् ॥ १० ॥ अथ मतं प्रतिज्ञामात्रमेतत् स्कंधकार्यं छायादि नाणुकार्यमिति तच्चायुक्तं । कुतः ? चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषं हि छाया यदि, अचाक्षुषमणुकार्यं न भवतुमर्हति । न चानादिपरमाणुर्नाम कश्चिदस्ति भेदादणुरिति वचनात् ।

नित्यवचनं तदर्थमिति चेन्न तस्यापि स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं नित्यवचनमनादिपरमाण्वर्थमिति तन्न । किं कारणं ? तस्यापि स्नेहादिविपरिणामाभ्युपगमात् । न हि निःष्परिणामः कश्चिदर्थोऽस्ति । नयापेक्षमिति चेद्युक्तं । अथ मतं कारणमेव तदंत्यं नित्य इति वचनं नयापेक्षं व्यणुकादिवत् संघातकार्याभावात् कारणमेव । द्रव्यार्थतया व्ययोदयाभावात् नित्यः, इत्येवं सति युक्तं हेतुविशेषसामर्थ्यार्पणे अवधारणाविरोधात् । द्रव्यार्थतयावस्थानाच्च ।

एकरसवर्णगंधोऽणुः निरवयवत्वात् ॥ १२ ॥ एकरसः एकंगधश्च परमाणुर्वेदितव्यः । कुतः ? निरवयवत्वात् । सावयवानां हि मातुलिंगादीनां अनेकरसत्वं दृश्यते । अनेकवर्णत्वं च मयूरादीनां, अनेकगंधत्वं चानुलेपनादीनां च । निरवयवश्चाणुरत एकरसवर्णगंधः ॥

द्विस्पर्शो विरोधाभावात् ॥ १३ ॥ द्विस्पर्शोऽणुरववगंतव्यः । कुतः ? विरोधाभावात् । कौ पुनः द्वौ स्पर्शौ शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतरः स्निग्धरूक्षयोरन्यतरश्च । एकप्रदेशत्वात् विरोधिनोः युगपदनवस्थानं । गुरुलघुमृदुकठिनस्पर्शानां परमाणुष्वभावः स्कंधविषयत्वात् । कथं पुनः तेषां अणूनामत्यंतपरोक्षाणां अस्तित्वमवसीयत इति चेदुच्यते—

तदस्तित्वं कार्यलिंगत्वात् ॥ १४ ॥ तेषामणूनामस्तित्वं कार्यलिंगत्वादवगंतव्यं । कार्यलिंगं हि कारणं नाऽसत्सु परमाणुषु शरीरेंद्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भाव इति ।

अनेकांतः कारणत्वादिविकल्पः ॥ १५ ॥ अणोःकारणत्वादिविकल्पोऽनेकांतो योज्यः । स्यात्कारणं स्यात्कार्यमित्यादि । व्यणुकादिकार्यप्रादुर्भावनिमित्तत्वात् स्यात्कारणमणुः । भेदादुपजायत इति स्यात्कार्यं । स्निग्धरूक्षत्वादिकार्यगुणाधिकरणाद्वा ततः पुनर्भेदाभावात् स्यादंत्यः । प्रदेशभेदाभावेपि पुनरपि गुणभेदसद्भावात् स्यान्नांत्यः । सूक्ष्मपरिणामसद्भाववलात् स्यात्सूक्ष्मः । स्थूलकार्यप्रभवयोगित्वात् स्यात्स्थूलः । द्रव्यताऽपरित्यागात् स्यान्नित्यः । बंधभेदपर्यायादेशात् गुणांतरसंक्रातिदर्शनाच्च स्यादनित्यः । निष्प्रदेशत्वपर्यायार्पणात् स्यादेकरसगंधो द्विस्पर्शश्च । अनेकप्रदेशस्कंधपरिणामशक्तियोगात् स्यादनेकरसादिः । कार्यलिंगेनानुमीयमानसद्भावादेशात् स्यात्कार्यलिंगः । प्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वपर्यायादेशात् स्यान्न कार्यलिंगः । उक्तं च—

कारणमेव तदंत्यः सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसगंधवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिंगश्च ॥ १ ॥

के पुनः स्कंधाः ?

परिप्राप्तबंधपरिणामाः स्कंधाः ॥ १६ ॥ बंधो वक्ष्यते तं परिप्राप्ताः येऽणवः ते स्कंधाः इति व्यपदेशमर्हंति । ते त्रिविधाः-स्कंधः स्कंधदेशाः स्कंधप्रदेशाश्चेति । अनंतानंतपरमाणुबंधविशेषः स्कंधः । तदर्धं देशः । अर्वार्धं प्रदेशः । तद्भेदाः पृथिव्यप्तेजोवायवः स्पर्शादिशब्दादिपर्यायाः । पृथिवी तावत् घटादिलक्षणा स्पर्शादिशब्दाद्यात्मिका सिद्धा । अंभोपि तद्विकारत्वात् तदात्मकं साक्षात् गंधोपलब्धेश्च । तत्संयोगिनां पार्थिवद्रव्याणां गंधः तद्गुण इवोपलभ्यत इतिचेन्न साध्यत्वात् तद्वियोगकालादर्शनात् तदविनाभावाच्च तद्गुणा एवेति निश्चयः कर्तव्यः । गंधवदंभः रसवत्वात् आम्रफलवत् । तथा तेजोपि स्पर्शादिस्वभावकं तद्वत्कार्यत्वात् घटवत् । स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेजः । किं च तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य हि आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणामः । पित्तं च जठराग्निः । तस्मात् स्पर्शादिमत्तेजः । तथा स्पर्शादिशब्दादिपरिणामो वायुः स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । किं च—तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणामः । वातश्च प्राणादिः । ततो वायुरपि स्पर्शादिमान् इत्यवसेयः । एतेन अन्ये च चतुस्त्रिद्वि एकगुणाः पृथिव्यादयः पार्थिवादिजातिभिन्नाः इति तद्दर्शनं प्रत्युक्तं । आह किमेषां अणुस्कंधलक्षणः परिणामोनादिः ? उत आदिमान् ? इत्युच्यते—स खल्वुत्पत्तिमत्त्वादादिमान् प्रतिज्ञायते । यद्येवमभिधीयतां कस्मान्निमित्तादुत्पद्यंत इति । तत्र स्कंधानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते ॥ २६ ॥

संहतानां द्वितयनिमित्तवशात् विदारणं भेदः ॥ १ ॥ बाह्यांभ्यंतरविपरिणामकारणसंनिधाने सति संहतानां स्कंधानां विदारणनानात्वं भेद इत्युच्यते ॥

विविक्तानां एकीभावः संघातः ॥ २ ॥ पृथग्भूतानां एकत्वापात्तिः संघात । इति कथ्यते । ।

द्वित्वाद्विवचनप्रसंग इति चेन्न बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् ॥३॥ स्यादेतत् भेदसंघातयोर्द्वित्वात् द्विवचनेन भवितव्यमिति ? किं कारणं ? बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अतोभेदेन संघातः भेदसंघातः इत्यस्याप्याविरोधः कृतो भवति ।

उत्पूर्वः पदिर्जात्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पूर्वः पदिर्जात्यर्थो द्रष्टव्यः उत्पद्यंते जायंत इति यावत् ।

तदपेक्षो हेतुनिर्देशः ॥ ५ ॥ भेदसंघातेभ्य इत्ययं हेतुनिर्देशः तदपेक्षो वेदितव्यः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रदर्शनात् इति भेदसंघातेभ्यः करणेभ्यः उत्पद्यंते इति हेत्वर्थगतेः । तद्यथा—द्वयोः परमाण्वोः संघाताद्विप्रदेशस्कंध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्य अणोश्च त्रयाणां वाऽणूनां संघातात्त्रिप्रदेशः । द्वयोः द्विप्रदेशयोः त्रिप्रदेशयोः त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वाऽणूनां संघाताच्चतुःप्रदेशः । एवं संख्येयानां असंख्येयानामनंतानां च संघातात्तावत्प्रदेशः । एषामेव भेदात् द्विप्रदेशपर्यंतात् स्कंधा उत्पद्यंते । एवं भेदसंघाताभ्यां एकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कंधा उत्पद्यंते । अन्यतो भेदेन अन्यस्य संघातेनेत्येवमुक्तानामणुस्कंधानामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसंगे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरेवकारावचनं अब्भक्ष्यवत् ॥१॥ यथा च कश्चित् अपो न भक्षयति इत्यब्भक्षणसिद्धेः अब्भक्षणवचनात् अप एव भक्षयतीत्यवधारणं गम्यते । एवं भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते इत्यनेनैवाणोर्भेदादुत्पत्तौ सिद्धायां पुनर्वचनमवधारणार्थं भवति—भेदादेवाणुः न संघातात् नापि भेदसंघाताभ्यामिति । अत्राह संघातादेव स्कंधानामात्मलाभसिद्धेर्भेदसंघातग्रहणमनर्थकमिति तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनंतानंतपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिच्चाऽचाक्षुषः । तत्र योऽचाक्षुषः स कथं

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते —भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्ब्रूमः-सूक्ष्मपरिणामस्य स्कंधस्य भेदसौक्ष्म्यापरित्यागात् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघातांतरसंयोगात् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति । अत्राह —गतिस्थित्यवगाहनवर्तनाशरीरादिपरस्परोपकाराद्यनुमितास्तित्वं धर्मादि पुरस्ताद्द्रव्यमित्याख्यातं तत्कथं ? सद्द्रव्यलक्षणं, धर्मादिद्रव्यमित्यवध्रियते सत्वात् यत्सत्तद्द्रव्यं । यद्येवं प्राप्तमिदं सतः किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिंद्रियग्राह्यमतींद्रियमपि बाह्याध्यात्मिकनिमित्तापेक्षं, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सद्वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधृतं । तस्मात् अभिधीयतां किं तत्सत् इति ? तत इदमुपादिक्षत —

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्विवक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्त्वप्रसंग इत्युच्यते— असत्यपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणत्रये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्द्रव्यं भविष्यतीत्यर्थः ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजातिमजहतः निमित्तवशात् भावांतरावाप्तिरुत्पादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिंडस्य घटपर्यायवत् ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थः पूर्वभावविगमो व्ययनं व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाकृतेः ।

ध्रुवे स्थैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुवः ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावत्वेन व्ययोदयभावात् ध्रुवं स्थिरीभवति इति ध्रुवः, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यं । यथा पिंडघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयात् ।

अन्येनान्यसंयोगे दंडिवदिति चेन्न अंतर्नीतसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति निर्देशो नोपपद्यते। कुतः ? अन्येनान्यस्य योगात् दंडिवदिति ? तन्न । किं कारणं ? अंतर्नीतसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् । कथं पुनः युजेः सत्ताक्रियत्वं इति चेदुच्यते—सर्वे धातवो भाववचनाः भावश्च सत्ता क्रिया इत्यनर्थांतरं । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधानेनावच्छिद्यावच्छिद्य विषयीकुर्वंति । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सादिति यावत् तावदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीनां वृद्ध्यादिप्रातिनियतार्थत्वाभाव इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीनां वृद्ध्याद्यर्थप्रवृत्तेर्नासतां खरविषाणादीनां वृद्ध्यादिरर्थोऽस्ति ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यद्यंतर्नीतसत्ता क्रिया युजिः परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति ? तन्न । किं कारणं ? उपालंभपरिहारतुल्यत्वात् । यथा गोभ्योऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्यपदेशो भवति न तथा उत्पादव्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्द्रव्यमिति मत्वर्थीयो नोपपद्यते इति उपालंभो न निवर्तते । अनन्यत्वेपि लोके मत्वर्थीयो दृश्यते—आत्मवान् आत्मा, सारवान् स्तंभः इति परिहारश्च तुल्यः ।

समाधिवचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अथवा समाधिवचनोयं युजिः परिगृह्यते । युक्तः समाहित इत्यर्थः । समाधानं च तात्पर्यं तादात्म्यमिति यावत् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमित्यर्थः ।

कथंचिदन्यत्वोपपत्तेर्वा ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायिणः कथंचिदन्यथाऽन्यत्वोपपत्तेः । योगवचन एव वा युक्तशब्दो न्याय्यः । यदि हि सर्वथा अनन्यत्वं स्यात् उभयाभावप्रसंगः स्यात् ।

सच्छब्दस्य प्रशंसाद्यनेकार्थसंभवे विवक्षातोऽस्तित्वसंप्रत्ययः ॥ ८ ॥ सच्छब्दः प्रशंसादिषु दृष्टप्रयोगः । प्रशंसायां तावत्-सत्पुरुषः प्रशस्तः पुरुषः इत्यर्थः । क्वचिदादरे—सत्करोति आदरं करोतीत्यर्थः । क्वचिदस्तित्वे—सद्भूतमयमाह विद्यमानमाहेत्यर्थः । क्वचित् प्रज्ञायमाने—प्रव्राजितः सन्

कथमनृतं ब्रूयात् प्रव्रजित इति प्रज्ञायमान इत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातः अस्तित्ववचनो वेदितव्यः ।

व्ययोत्पादाव्यतिरेकाद्द्रव्यस्य ध्रौव्यानुपपत्तिरिति चेन्नाभिहितानवबोधात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् द्रव्यस्य व्ययोत्पादात्मकत्वात् ध्रुवत्वं नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं अभिहितानवबोधात् । द्रव्यार्थावस्थानात् ध्रौव्यमभिहितं व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकात् । यदि च व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् ध्रौव्यमभिहितं स्यात् तदव्यतिरेकात् अध्रौव्यं भवेत् । यदि वा व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकात् द्रव्यं ध्रुवं द्रव्यादपि व्यतिरेकात् व्ययोत्पादयोर्ध्रौव्यं प्रसज्येत । अथवाऽभिहितानवबोधात् नैकांतेन व्ययोदयाभ्यामव्यतिरेको द्रव्यस्याभिहितः । यदि स्यात् तदत्यंतव्यतिरेकात् तद्भावापत्तेर्ध्रौव्याभावः स्यात् । यतस्तु केनचित् प्रकारेण व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकः केनचिदव्यतिरेकः । व्ययोत्पादकाले द्रव्यार्थावस्थानात् स्याद्व्यतिरेकः । द्रव्यजात्यपरित्यागात् स्यादव्यतिरेकः । तत एकांतपक्षोपालंभाभावः एकांतव्यतिरेके हि द्रव्यं प्रत्याख्याय अन्यत्र व्ययोदयावुपालभ्येयातां । ऐकांतिकाव्यतिरेके च एकलक्षणत्वात् अन्यतराभावेऽवशिष्टस्याप्यभावः स्यात् ।

स्ववचनविरोधाच्च ॥ १० ॥ यदि व्ययोत्पादाव्यतिरेकान्न द्रव्यस्य ध्रौव्यं यस्तेन स्वपक्षसिद्धये हेतुर्व्यपदिश्यते स साधकत्वादव्यतिरिक्त इति पक्षस्यापि साधकः स्यात् । परपक्षस्य वा यो दूषक इति ततोऽव्यतिरेकात् स्वपक्षस्यापि दूषक इति वचनविरोधः ततश्च न युक्तमुक्तं व्ययोत्पादाव्यतिरेकात् ध्रौव्यानुपपत्तिरिति ।

उत्पादादीनां द्रव्यस्य चोभयथा लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिरिति चेन्न अन्यत्वानन्यत्वं प्रत्यनेकांतोपपत्तेः ॥ ११ ॥ स्यान्मतं उत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्यादर्थांतरभूतानि वा स्युः अनर्थांतरभूतानि वा ? यद्यर्थांतरभावः कल्प्येत तानिव सत्त्वानि ततोन्यत्वात् द्रव्यत्वाभावः स्यात् तदभावे च निराधारत्वात् उत्पादादीनामभावः इति लक्ष्यलक्षणभावो नोपपद्यते । नहिं असतां बंध्यापुत्राकाशकुसुमादीनां लक्ष्यलक्षणभावोस्ति । अथानर्थांतरत्वमिष्येत । लक्ष्यमेव लक्षणमिति दृष्टविरोधः स्यात् इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यत्वानन्यत्वं प्रत्यनेकांतोपपत्तेः । पर्यायिणः पर्यायाणां च स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वं । यथैकस्य मनुष्यस्य जातिकुलरूपादिभिः अविशिष्टस्य अनेकसंबंधांतराविर्भूतपितृपुत्रभ्रातृभागिनेयादयो धर्माः परस्परतोविशिष्टा उपलभ्यंते न तेषां भेदात्तस्य भेदः । नापि तस्याभेदात्तेषामभेदः । ततः पितृत्वादि शक्त्यपेक्षया नानामनुष्यत्वापेक्षया न पृथक् । तथा द्रव्यस्यापि बाह्याभ्यंतरहेतुविशेषापादिताः पर्यायाः कथंचिद्भिन्नाः द्रव्यार्पणात् कथंचिदभिन्नाः इति नासत्त्वं न लक्ष्यलक्षणभावाभावः । तस्मादुत्पादादित्रैक्यवृत्तिः सत्ता तद्युक्तं द्रव्यमित्यवसेयं । अत्राह—द्रव्यस्यात्मभूतोन्वयो धर्मः तथा पर्यायोप्यात्मभूतो द्रव्यस्येति तन्निवृत्तिवद्द्रव्यनिवृत्तिकल्पनायामुच्छेदप्रसंग इत्यत्र ब्रूमहे स्यादेतदेवं यदि क्रमेण पिंडघटकपालादिवद्रूपिद्रव्याजीवानुपयोगत्वादिलक्षणः परिणामः कादाचित्कः स्यात् । यतः सत्यपि व्ययोत्पादवत्त्वे पर्यायाणां—

तद्भावाव्ययं नित्यं ॥ ३० ॥

किं अध्यवस्यामः ? द्रव्यमिति वाक्यशेषः तद्भाव इत्युच्यते । कस्तद्भावः ?

प्रत्यभिज्ञानहेतुना तद्भावः ॥ १ ॥ तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं तदकस्मान्न भवति इति योस्य हेतुः स तद्भावः भवनं भावः तस्य भावस्तद्भावः । येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात् तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यत्यंतविरोधाभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव, स्मरणानुपपत्तेः तदधीनलोकसंव्यवहारो विरुध्यते । ततः तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते ।

विरोध इति चेद्धर्मांतराश्रयणात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं वियदेव न व्येति उत्पद्यमान एव नोपपद्यते इति विरोधः, ततो न युक्तमिति तन्न । किं कारणं धर्मांतराश्रयणात् यदि येन रूपेण व्ययोदयकल्पना तेनैव रूपेण नित्यता प्रतिज्ञायेत स्याद्विरोधः । जनकत्वापेक्षयैव पितापुत्रव्यपदेशवत् । ननु धर्मांतरसंश्रयणात् पुनरपि मिथ्यादर्शनाकुलितचेता निरूपितमपि त्रितयात्मकत्वमप्रतिपद्यमान आह—

यव्येति उत्पद्यते च तत्सन्नित्यं चेत्यतिसाहसमेतत् दुरुपपादत्वात् कथं श्रद्धीयत इत्यत्रोच्यते—श्रद्धेहि व्ययोत्पादवस्तु पर्यायेषु अव्यभिचारिणि सन्नित्यत्वे स्त इति । कुतः ? यस्माद्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयसंभवे अन्यतरविवक्षावशात् यथोक्ते उभे अपि—

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

धर्मांतरविवक्षाप्रापितप्राधान्यमर्पितं ॥ १ ॥ अनेकात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशात् यस्य कस्यचिद्धर्मस्य विवक्षायां प्रापितप्राधान्यं अर्थरूपमर्पितमुपनीतमिति यावत् ।

तद्विपरीतमनर्पितं ॥ २ ॥ प्रयोजनाभावात् सतोप्यविवक्षा भवति इत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते अर्पितं चानर्पितं च अर्पितानर्पिते ताभ्यां सिद्धे सन्नित्यत्वे अर्पितानर्पिताभ्यां सिद्धे सन्नित्यत्वे अर्पितानर्पितसिद्धिः । तद्यथा—मृत्पिंडः रूपिद्रव्यमित्यर्पितः स्यान्नित्यः तदर्थापरित्यागात् । अनेकधर्मपरिणामिनोऽर्थस्य धर्मांतरविवक्षाव्यापारात् रूपिद्रव्यात्मनानर्पणात् मृत्पिंड इत्येवमर्पितं पुद्गलद्रव्यं स्यादनित्यं तस्य पर्यायस्याध्रुवत्वात् । तत्र यदि द्रव्यार्थिकनयविषयमात्रपरिग्रहः स्यात् व्यवहारलोपः तदात्मकवस्त्वभावात् । यदि पर्यायार्थिकनयगोचरमात्राभ्युपगमः स्यात् लोकयात्रा न सिध्यति तथाविधस्य वस्तुनोऽसद्भावात् तावेकत्रोपसंहृतौ लोकयात्रासमर्थौ भवेतः । तदुभयात्मकस्य वस्तुनः प्रसिद्धेः । इत्येवमर्पितानर्पितव्यवहारासिद्धे सन्नित्यत्वे । आह—

सतोऽनेकनयव्यवहारतंत्रत्वात् उपपन्ना भेदसंघातेभ्यः सतां स्कंधात्मनोत्पत्तिः । इदं तु संदिह्यः किं संघातः संयोगादेव व्यणुकादिलक्षणो भवति ? उत कश्चिद्विशेषोऽवध्रियते ? इत्युच्यते--सति संयोगे बंधादेकत्वपरिणामकात् संघातो निष्पद्यते । यद्येवमिदमुच्यतां कुतो न खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे संयोगे च भवति केषांचित् बंधोऽन्येषां नेति इत्युच्यते--यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेपि अनंतपर्यायाणां परस्परविलक्षणपरिणामाहितसामर्थ्याद्बंधः प्रतीतः—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बंधः ॥ ३२ ॥

स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निह्यते स्मेति स्निग्धः ॥ १ ॥ बाह्यांभ्यंतरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निह्यते स्मेति स्निग्धः ।

रूक्षणाद्रूक्षः ॥ २ ॥ द्वितयनिमित्तवशात् रूक्षणात् रूक्ष इति व्यपदिश्यते । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्वं चिक्कणत्वलक्षणः पर्यायः । तद्विपरीतः परिणामो रूक्षत्वं । स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बंधो द्व्यणुकादिपरिणामः । द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्पराश्लेषलक्षणे बंधे सति द्व्यणुकः स्कंधो भवति । एवं संख्येयासंख्येयानंतप्रदेशस्कंधो योज्यः ।

एकगुणादिसंख्येयासंख्येयानंतविकल्पः स्नेहः ॥ ३ ॥ अविभागपरिच्छेदैकगुणः स्नेहः स्नेहः प्रथमः । एवं द्वित्रिचतुःसंख्येयाऽसंख्येयानंतगुणः स्नेहविकल्पः । एवंगुणा परमाणवः संति ।

तथा रूक्षः ॥ ४ ॥ यथा स्नेह उक्तस्तथा रूक्षोऽपि संख्येयासंख्येयानंतविकल्पो वेदितव्यः । एवंगुणाः परमाणवः संति ।

तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु पांशुकणिकाशर्करादिषु च प्रकर्षाप्रकर्षदर्शनात्तदनुमानं ॥ ५ ॥ यथा तोयादजाक्षीरघृते प्रकृष्टस्नेहे ततः प्रकृष्टस्नेहे गोक्षीरघृते ततश्चाविकस्नेहे महिषीक्षीरघृते ततोप्युत्कृष्टस्नेहे उष्ट्रीक्षीरघृते । पांशुभ्यः प्रकृष्टरूक्षगुणाः तुषकणिकादयः ततो विप्रकृष्टरूक्षाः शर्कराः तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षाप्रकर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षगुणाः संतीत्यनुमानं क्रियते । स्निग्धरूक्षगुणनिमित्ते बंधे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्टगुणनिवृत्त्यर्थमाह—

सनातनजैनग्रंथमालाके

नियमावली।

१. इस ग्रंथमालामें मूल संस्कृत प्राकृत तथा संस्कृतटीका सहित दिगंबरजैनाचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, इतिहास, गणित, ज्योतिष, वैद्यकप्रभृति सर्वप्रकारके प्राचीन ग्रंथही छपते हैं।

२. इस ग्रंथमालाका प्रत्येक अंक (खंड) दश फारमसे (८० पृष्ठसे) कम नहीं होगा। और प्रत्येक खंडमें एक दो या तीनसे अधिक ग्रंथ नहिं रहेंगे।

३. इस ग्रंथमालाका मूल्य १२ अंकोंका सर्वसाधारणसे ८) रु. प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदांतिक और संस्कृतपुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला विना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अंकका तीन आने वी. पी. से सबको देना होगा।

४. जो महाशय एक साथ १००) रु. भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायी ग्राहक समझे जावेंगे अर्थात् उन्हें यह ग्रंथमाला उमर पर्यंत विना मूल्य भेजी जायगी। परंतु मार्गव्यय उनको भी जुदा देना होगा।

५. जो दानी महाशय पुस्तकालयों, मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंको वितरण करनेकेलिये दानी ग्राहक बनेंगे उनको १००) रु. पेशगी भेजनेसे १२ अंक तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक अंककी भेजी जांयगी। मार्गव्यय पृथक् देना होगा। ऐसे ग्राहकोंका नाम संस्थाके प्रचारकोंमें लिखा जायगा।

नोट—सभाका नाम पलटकर अब ऐसा करदिया गया है।

मूल्य व पत्र भेजनेका पता— ☞ पन्नालाल जैन,

व्यवस्थापक—भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्था।

पोष्ट बनारस सिटी।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है। इसमें जो कुछ द्रव्यलाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा। इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एकएक दो दो ग्रंथ छपाकर जीर्णोद्धार करनेकेलिये अथवा अपने पिता आदिकी स्मृतिकेलिये द्रव्य प्रदान करें। दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं दानी ग्राहक (प्रचारक) बनकर अपने यहांके संस्कृत पढनेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थोंका प्रचार करें। शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये ही हमने पांचवां नियम बनाया है।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल।

